

MARIN BARLETI

RRETHIMI
I
SHKODRËS

E përktheu nga origjinali
Henrik Lacaq

SHTËPIA BOTUESE
-NAIM FRASHËRI-

MARIN BARLETI
BOTIM I TRETË

RRETHIMI
I
SHKODRËS

HYRJE

Me veprën «Rrethimi i Shkodrës» lexuesi shqiptar ka mundësinë të njihet me autorin e parë të letërsisë sonë, me veprën e parë të historiografisë shqiptare dhe me një nga burimet më të rëndësishme, vendëse për njohjen e atij shekulli të laudishëm të historisë sonë, që është shekulli XV, epoka e Skënderbeut.

Lexuesi shqiptar i shekullit XX do të njohë kështu një dëshmi dokumentare të asaj lufte vigane që zhvilluan banorët e qytetit e të rrethit të Shkodrës për mbrojtjen e këtij qyteti shqiptar, luftë që nuk ishte thjesht një episod me rëndësi lokale, por një hallkë e asaj lufte prej një shekulli që po bënte populli shqiptar për lirinë e pavarësinë e tij dhe njëkohësisht për mbrojtjen e Evropës nga pushtimi osman. Nëpërmes «Rrethimit të Shkodrës» lexuesi i sotëm do të njohë nga goja e një bashkëkohësi dhe bashkëluftëtari frymën e zjarrtë të lirisë, patriotizmin e madh popullor që valonte në zemrat e luftëtarëve shqiptarë në këtë luftë të madhe për liri, do të njohë edhe kontributin e shquar që dha një autor shqiptar në atë lëvizje të rëndësishme kulturore-shkencore evropiane, që njihet me emrin e humanizmit të shek. XV-XVI.

Nuk është e rastit që në krye të letërsisë sonë qëndrojnë dy vepra që mund të quhen dy monumente të kësaj periudhe të laudishme: «Rrethimi i Shkodrës» dhe «Historia e jetës dhe e veprave të Gjergj Kastriotit Skënderbeut», të dyja të dala nga pena e autorit tonë Marin Barleti. Në kushtimet që u paravë dy veprave të tij si parafjalë, Barleti vë në dukje motivet që e shtynë — me gjithë ngurrimet e shpjegueshme nga vështirësitë e ndërmarrjes — t'i përvishej një pune kaq të madhe e të rëndësishme. Kjo ndodhte vetëm sepse ai e

ndiente veten moralisht të detyruar ndaj atdheut të tij shqiptar, dikur aq të lumtur e famëmadh, që kishte rënë tani në mjerimin më të dhimbshëm. «Kisha përshtypjen, — thotë Barleti në hyrjen e veprës që kemi përpara, — sikur ajo dhimbje kërkonte diçka. prej meje që kisha qenë një gjymtyrë, një pjesë me rëndësi e atij dheu... për ta përjetësuar me një përmendore letrare» dhe, sikur të isha një njeri i kohës, sonë që flet për «porosi shoqërore», Barleti thekson detyrën ndaj «atdheut, që të mos i mohojë diçka të drejtë e të ndershme... që ai kërkonte prej meje», të mos e «bëjë veshin të shurdhër... përpara atij vendi aq të dashur prej meje».

Kësaj ndjenje përgjegjësie, këtij detyrimi ndaj atdheut dhe detyrave të kohës, letërsia përparimtare shqiptare u ka mbetur besnike që nga Marin Barleti e deri në ditët tona.

Po kush ishte Marin Barleti? — do të pyesë me të drejtë lexuesi. Për fat të keq, kësaj pyetjeje ne nuk mund t'i japim një përgjigje të mjaftueshme¹⁾. Ato që dimë për datat e jetës së tij, janë vetëm këto: Ai ishte një prift prej Shkodrës, autor i tri veprave latinisht: «Rrethimi i Shkodrës», botuar në Venedik më 1504; «Histori e jetës dhe e veprave të Skënderbeut», botuar në Romë midis viteve 1508-1510, dhe i një «Përmbledhje e jetëve të papëve dhe perandorëve», botuar në botim të dytë nga duar të tjera në Romë më 1555 (botimin e parë nuk e njohim). Nuk dimë pra as datën e lindjes, as atë të vdekjes. Ndonjë të dhënë për jetën e tij mund ta nxjerrim aty-këtu nga përmbajtja e veprave të tij.

Duke u nisur nga emri latinizues Barletius, disa autorë të huaj kanë shfaqur mendimin se shkrimtari ynë ka qenë prej kombësie italiane, nga qyteti Barleta. Të tjerë kanë dashur ta bëjnë dalmat sllav. Thënie të tilla janë në kundërshtim të hapur me vetë autorin, i cili, më se një herë, e quan Shqipërinë atdheun e tij dhe veten pjesëtar të popullit shqiptar. Për sa i përket formës latinizuese të emrit, dihet zakoni i humanistëve, që u jepnin emrave të tyre trajta latine ose

greke, nganjëherë edhe i përkthenin. Nuk është jashtë mundësisë të mendojmë se autorin tonë në të vërtetë mund ta kenë quajtur Bardheci ose aty afër.

Sic na thotë vetë në veprën që kemi përpara, Marini ishte prift katolik nga Shkodra, vendlindja e tij. Më 1474, në Rrethimin e Parë të Shkodrës nga turqit, ai ndodhej në qytet si dëshmitar i ngjarjeve, ndërsa në Rrethimin e Dytë më 1478 mori pjesë në luftimet. Pra, në këtë kohë duhet të ishte në një moshë të rritur. Të gjitha këto na shtojnë të mendojmë se Marini mund të ketë lindur në fillim të dhjetëvjetorit 1450-60. Rinia e tij bie pra në kohën e luftërave të Skënderbeut, të cilat i njohu, siç na thotë, nëpërmes tregimeve të shokëve të luftës së heroit. Në këtë kohë ai duhet të ketë njohur edhe vetë disa qytete e krahina të Shqipërisë, për të cilat na jep të dhëna mjaft të sakta në veprat e tij. Pas mbrojtjes heroike, me dorëzimin e qytetit të Shkodrës në pranverë të vitit 1479, Marini bashkë me qytetarë të tjerë kaloi në Itali dhe gjeti strehim në Venedik, ku Republika u caktoi të gjithë të ickurve një pension. Këtu e ka rrenjën ajo ndjenje «mirënjohjeje» dhe ai qëndrim filovenedikas i Barletit, që vihat në një varg rastesh në veprën që kemi përpara. Në Venedik dhe në Romë, ku ai gjithashtu duhet të ketë qëndruar, sepse ka botuar atje një libër, Barleti plotësoi kulturën që kishte marrë në Shqipëri dhe u njoh më afër me rrymat kulturore e shkencore të kohës.

Ndonëse në mërgim, larg Shqipërisë, Marin Barleti, siç na thotë vetë, nuk e harroi atdheun fatkeq. Të shumtë ishin shqiptarët që me trup rronin në Itali, por me mendje në atdheun e largët dhe në të kaluarën lavdiplotë. Ata nuk kishin hequr dorë nga shpresa për ta parë Shqipërinë të lirë, për t'u kthyer përsëri në atdheun e vet. Shumë nga ata morën pjesë në ekspeditën luftarake të Gjon Kastriotit, të birit të Skënderbeut, në Shqipëri në vitin 1481; pak vjet përpara se të botohej «Rrethimi i Shkodrës», më 1501, ishte kthyer në atdhe, së bashku me një grup shqiptarësh, i nipi i heroit, i mbiquajtur Skënderbeu i Ri, për t'u vënë në krye të lëvizjes që kishte shpërthyer në Shqipëri. Dhe më në fund, në vitet 1499 deri më 1503, Hungaria dhe Venediku ishin në luftë me Turqinë. Kishte pra kushte objektive që e ushqenin shpresën e të mërguarve. Mund të thuhet pra se ajo që e shtynte Marin Barletin të shkruante librin e tij, nuk ishte vetëm nostalgjia për një të kaluar të bukur të largët, por nevoja aktuale e çastit për t'u dhënë zemër shqiptarëve për një ndër-marrje të re luftarake. Kjo vliente edhe për veprën e dytë,

1) Shih studimin themelor të F. Pall, Marino Barlesio, uno storico umanista, Bukuresht, 1938.

«Historinë e Skënderbeut», të shkruar e botuar disa vjet më vonë.

Midis njerëzve, me të cilët kishte të bënte Marin Barleti në Venedik e përgjithësisht në Itali, ishin edhe mjaft bashkëluftëtarë të Skënderbeut. Midis tyre shquhej Pjetër Engjëlli, një pjesëtar i familjes së madhe feudale të Engjëllorëve të Drishtit, i cili kishte pasur një pozitë me rëndësi në ushtrinë e Skënderbeut dhe ishte i vëllai i Pal Engjëllit, kryepeshkop i Durrësit dhe burrë shteti në shërbim të Skënderbeut. Bashkëjetimi me Pjetër Engjëllin, tregimet e këtij dhe të tjerëve për luftërat e udhëhequra nga Skënderbeu, nxirjet e tyre të vazhduara, luajtën një rol me rëndësi që të shihnin dritën dy veprat e tij, thotë Barleti në parafjalën e «Përmbledhjes, së jetëve të papëve e perandorëve» që i është kushtuar përkërisht Pjetër Engjëllit.

Kur vdiq Marin Barleti? Në «Historinë e Skënderbeut» përmendet një ngjarje e janarit 1508. Fakti se «Përmbledhja» përfshin akoma jetën e papës Juli II, por pa arritur deri në fundin e saj, (Juli II vdiq më 1513) dhe se vepra i kushtohet Pjetër Engjëllit të gjallë, d.m.th. para se të vdiqte, më 1512, të gjitha këto na bëjnë të pranojmë se Marin Barleti duhet të ketë vdekur ose më 1512, ose pak pas këtij viti. Data e saktë sot për sot nuk ka mundësi të përcaktohet.

Sic u tha më sipër, tri janë veprat e botuara të Marin Barletit që njohim. Dy nga këto trajtojnë tema krejtësisht shqiptare, «Rrethimi i Shkodrës», që kemi sot përpara, si dhe «Historia e jetës dhe e veprave të Skënderbeut». Nga «Përmbledhja e jetëve të papëve dhe perandorëve» që u përmend më sipër, i përket Shqipërisë vetëm parafjala. Prej kësaj vepre të tretë, u tha, nga dora e Barletit është vetëm pjesa që shkon deri më 1512, vazhdimi i përket një dore të huaj.

Vepra e dytë, nga koha e botimit — Histori e Skënderbeut — është vepra kryesore e Marinit, veprë që e bëri autorin e saj një nga autorët më të njohur në Evropë, e jo vetëm për kohën e tij. Me gjithë të metat që janë vënë në dukje shpeshherë, siç janë p.sh. karakteri panegjirik, ekzagjerimet, pasaktësitë në lidhje me kronologjinë dhe të dhëna të tjera,

«Historia e Skënderbeut» e Barletit është dhe mbetet një burim i pazëvendësueshëm për historinë e luftërave të popullit shqiptar dhe përgjithësisht të Evropës juglindore në shek. XV. Prej saj janë ushqyer dhe rrojnë veprat e panumërtë që janë botuar gjatë shekujve për heroin tonë deri në ditët tona.

Nuk është më i paktë interesi që paraqet vepra tjetër e Barletit, e para nga koha e botimit, «Rrethimi i Shkodrës». Sic e thotë titulli, ajo trajton atë periudhë kulmonjese të historisë së këtij qyteti të lashtë shqiptar, kur pushtuesit osmanë, për herë të dytë, u përpoqën ta shtinin në dorë me anë të një rrethimi dhe mizor të viteve 1478-79.

Si një dëshmi e drejtpërdrejtë bashkëkohëse e njëres nga ngjarjet historike më dramatike të këtij shekulli, «Rrethimi i Shkodrës» pati një sukses të madh në botën e lexuesve, ndonëse më të vogël nga «Historia e Skënderbeut». Pas botimit të parë, më 1504, «Rrethimi i Shkodrës» u rishtyp disa herë latinisht (më 1566 në Bazel të Zvicrës, më 1578 dhe 1596 në Frankfurt-mbi-Majn të Gjermanisë) dhe u përkthye e u botua në disa gjuhë europiane (më 1565 italisht, ribotuar disa herë me radhë në Venedik, më 1569 polonisht në Brest-Litovsk, më 1576 frëngjisht në Paris etj. etj.). Si burim me rëndësi, vepra e Barletit u vlerësua dhe u shfrytëzua nga historianët e njohur të Perandorisë Osmane I. Hammer — Purgstall, W. Zinkeisen, N. Jorga etj.

Ngjarja historike, së cilës i është kushtuar libri i M. Barletit, nuk ishte vetëm një ngjarje me rëndësi lokale. Me të drejtë autori i veprës që kemi përpara e konsideron luftën që bëjnë shkodoranët për mbrojtjen e qytetit të tyre si një pjesë të pashkëputur të gjithë asaj lufte që po bënte populli shqiptar prej dhjetëra e dhjetëra vjetësh kundër pushtimit osman; mund të shkonim edhe më larg dhe pa druajtte mund të thoshim se lufta për Shkodrën ishte pjesë e asaj lufte me të cilën populli shqiptar kontribuoi për të mbërthyer në vend forca të rëndësishme të armikut dhe për t'i prerë rrugën vërsimit shkatërrimtar të osmanëve drejt Perëndimit, drejt Italisë.

Vetë ngjarjet flasin në këtë drejtim mjaft qartë. Edhe pas vdekjes së Skënderbeut në janar 1468, qëndresa e shqiptarëve vazhdonte e papërkulur, por tashmë e ngushtuar dhe

e përqendruar në zonën malore të Shqipërisë së Veriut, periferia fushore e së cilës mbrohej nga vargu i fortesave Krujë-Lezhë-Danjë-Drisht-Zhadjak. Strumbullari dhe boshti kryesor i këtij sistemi mbrojtës ishte qyteti i fortifikuar i Shkodrës me kalanë e tij të lashtë e të fuqishme. Pas dy disfatave që kishte pësuar Mehmeti II para Krujës më 1466 dhe 1467, osmanët në Shqipëri kishin drejtuar vetëm inkursione të zakonshme të akinczhinjve krahinorë, sepse ishte Lindja ajo që kishte pushtuar për disa kohë vëmendjen e Mehmetit II, «ngadhënjimtarit», siç i pëlqente atij të titullohej. Lufta që vazhdonin venedikasit qysh prej vitit 1463 në detin Egje krijojte ndërlikime të rrezikshme për sultanin në Lindje; në fakt diplomacia venedikase kishte krijuar marrëdhënie me princat myslimanë të Karamanisë, në jug të Azisë së Vogël, dhe, në lidhje me këta, flota venedikase po ndërmerrete inkursione shkatërruese në bregdetin e Egjeut. Rreziku ishte edhe më i madh, sepse në këtë lidhje u përfshi më në fund edhe sundimtari i fuqishëm i Turkmenisë, Uzunhasani, i cili filloi nga ana e vet inkursione në lindje të Azisë së Vogël kundër tokave të Mehmetit.

Në këto kushte, Mehmeti II e kishte quajtur të nevojshme të sqaronte së pari situatën në Lindje. Kësaj detyre iu kushtuan fushatat e viteve 1471-1473 që i sollën sultanit fitimin e ishullit të Eubesë në Egje dhe shpartallimin e kundërshtarëve të tij në jug e në lindje të Anatoisë. Tani ai, më në fund, i pati duart të lira për një aksion të madh në perëndim, për t'i shpënë përpara kufijtë e perandorisë. Po për këtë ai duhej të shtinte së pari në dorë plotësisht Shqipërinë, duhej të siguronte krahët nga shqiptarët. Nuk është e rastit, pra, që Mehmeti II vendosi të godiste së pari drejt Shkodrës, duke vazhduar bllokimin e Krujës. Historiani bashkëkohës venedikas Corialano Cepione, pjesëmarrës në ngjarjet që u zhvilluan gjatë kësaj kohe në Shqipëri, shkruan në lidhje me këto: «Turku (sulltani-AB) vendosi të pushtonte Shkodrën, kryefortesën e gjithë vendit, sepse shpresonte që, po ta kishte marrë, mund të shtinte në dorë gjithë vendin. Dhe shpresonte më, po të kishte shtënë nën zotërimin e vet Shqipërinë, mund të kalonte me armatën gjirin e Adriatikut dhe me një ushtri të fortë të pushtonte Italinë.»¹⁾

Por këtë qëllim Mehmeti nuk mundi ta realizonte veçse me vëzhgime të mëdha ushtarake — historianë si Hammer e Zinkeisen flasin për 80 000 ushtarë me 500 deri 1000 gamile të ngarkuara me metal për të derdhur në vend topa. Rrethuesit ndërtuan një urë mbi Bunë për të penguar hyrjen e flotës venedikase nga deti në liqen. Ky ishte rrethimi i parë i Shkodrës nga ana e osmanëve.

Si gjithmonë, në të tilla raste, popullsia e fushës ishte tërhequr në vendet e mbrojtura — në ishullin e Lezhës, në malet, në qytetet e ishujt e bregdetit dalmat. Në qytet kishin mbetur 6000 banorë, nga të cilët 2000 ishin luftëtarë efektivë. Midis tyre kishte edhe reparte të rinjsh malësorë. Jashtë qytetit vepronin reparte shqiptarësh të komanduar nga Johan Cernojeviç, të cilët, me varkat e tyre të vogla nëpër liqen, shqetësonin rrethuesit dhe përpiqeshin t'i vinin në ndihmë qytetit. Forcat efektive, pra, në dorën e të cilëve ishte mbrojtja e qytetit, ishin krejt shqiptarë, kurse komandanti i fortesës ishte venedikasi Anton Loredagno. Venedikasit vetë, si gjithmonë, i shmangeshin çdo angazhimi në tokë; flota u përqendrua në grykën e Bunës dhe u ngjiti prej këndeje lumit përpjetë deri në Shirqj; por ajo nuk qe në gjendje të çante bllokimin dhe të shkatërronte urën e ndërtuar nga rrethuesit; as në tokë forcat venedikase nuk mundën të kryenin ndonjë aksion efektiv në ndihmë të të rrethuarve; tepër e madhe ishte epërsia e kalorësisë së shpejtë turke. Flota nga ana e vet mezi mundi t'i shpëtonte pritës që i vunë turqit në një ngushticë të lumit. Kështu fatin e luftës e vendosi trimëria e mbrojtësve shqiptarë të Shkodrës. Megjithëse 4 topa të mëdhenj kishin arritur të shkatërronin një pjesë të mureve, shqiptarët mbroheshin me këmbëngulje prapa ledheve prej dheu që kishin ngritur. Ata i bënë ballë një sulmi të përgjithshëm që zgjati 8 orë e në të cilin komandantët turq i shtynin me forcë, me çomange, rrethuesit që të hynin në vijën e betejës pranë ledheve. Kështu erdhi mesi i gushtit. Ethet malarike, të përhapura në këtë zonë, bënë edhe ato efektin e vet në këtë mes. Në këto kushte bejlerbeu vendosi të hiqte dorë nga rrethimi. Pasi dogjën kështjellën e braktisur të Danjës, turqit u larguan.

Një valë gëzimi përshkoi Evropën Perëndimore, e cila itoren e korrur në Shkodër e konsideroi si një fitore të vërtetë. E jo pa të drejtë. Relacioni bashkëkohës i Gjergj Merutës na e dëshmon këtë qartë. Kur osmanët sulmonin muret e Shkodrës, britja e tyre e luftës, që arrinte deri në kupën qiellit, ishte «Roma! Roma!» — gjë që tregonte se synimet pushtuesit nuk kishin për qëllim të ndaleshin në qytetin

1) C. Ceplone Delle cose fatte da M.P. Mocenico, Venezia 1870, p. 48.

shqiptar, por e konsideronin atë si një hallkë për të kaluar në Itali, për të pushtuar Romën. Fitores së shkodraneve mjeshtri Paolo Veronese i kushtoi pikturën e tij madhështore, me të cilën stolisi një nga sallat e pallatit të dogjave në Venedik, kurse poeti bashkëkohës Xhamaria Filefo, në një poemë këndoi qytetin krenar që kishte bërë të dëshantonte me turp plani i "ngadhënjimitarit". Me të drejtë historiani Hammer Purstalli, shek. 19, duke bërë fjalë për inkursionet në turke që po në këtë vit (1474) arritën të futeshin deri në Austri, shkruante: "Qëndresë trimash, siç nuk i gjetën ushtritë grabitqare osmane në Kroati, Karnie, Karinti, Stiri dhe Slloveni, ato e gjetën në Shqipëri, përpara mureve të Shkodrës."

Mehmeti u detyrua, kështu, ta linte punën e Shkodrës për ta zgjidhur me një ekspeditë të dytë. Ndërkohë, më 1475 ai u ra zotërimeve gjenoveze e venedikase në Detin e Zi, pushoi qytetet e Tanës, Kafës, Azovit, garnizonet e të cilave, ndryshe nga ai i Shkodrës, nuk kishin asnjë mbështetje në popullsinë vendëse, dhe u dorëzuan brenda katër ditëve për asnjë qëndresë. Më 1476 i erdhi radha Moldavisë, mbi të cilën ra shuplaka dërrmëse e forcave osmane.

Republika e Shën-Markut ndërkohë u përpoq të zhvilloonte më tej tratativat e paqes që i kishte filluar me kohën me sultanin. Por kërkesat e pamatura të këtij nuk lejuan që të përfundohej një marrëveshje midis dy palëve; në mënyrë të veçantë Mehmeti II ngulë këmbë për dorëzimin e qyteteve Krujë e Shkodër, sepse, pa zhdukur qëndresën e tyre ai nuk mund të mëndonte për ndërmarrje të mëtejshme drejt Perëndimit e Italisë, siç ëndërronte prej kohësh.

Për këtë qëllim Mehmeti dërgoi më 1477 forca të reja për në Krujë, për rrethimin e sulmin e katërt të këtij qyteti i dobësuar nga bllokada e vazhduar prej kohësh dhe prej inkursioneve të përvitshme, qyteti heroik i Skënderbeut gjeti akoma forca për të qëndruar; madje, reparte shqiptare bashkë me venedikas arritën t'u shkaktonin, më 2 shtator, një disfatë forcave rrethuese, ndonëse nuk ditën ta shfrytëzonin fitoren që korrën.

Më 1478 sulltani mbodhi të gjitha forcat për të ndërmarrë përsëri një aksion vendimtar në Shqipëri. Turqit kishin gjithë kushtet e favorshme për të arritur këtu një fitore. Vendi ishte dërrmuar nga inkursionet e përvitshme, forcat ekonomike e njerëzore kishin shterur. Në fushën ndërkombëtare ishte shprehur një shprehje e favorshme për ta; një paqë bëtëre kushtet ishin gjithashtu të favorshme për ta; një paqë shtetesh italiane, midis të cilave papati, ishin ftohur nga venedikët të luftarave që kishin treguar më parë; madje mbreti Fe-

dinand i Napolit, i biri i aleatit të dikurshëm të Skënderbeut në luftën kundër turqve, kishte përfunduar me sultanin një marrëveshje që u lejonte anijeve turke të përdornin limanet e Mbretërisë së Napolit për aksionet e tyre në bregdetin Adriatik kundër Venedikut; njëkohësisht akimzhojti osmanë kishin arritur, duke djegur e shkretuar, deri në prapashpinën e Venedikut — zjarret që shënonin rrugën e tyre shiheshin me sy nga qyteti i lagunave! — në një kohë kur në qytet bënte punën e vet murtaja dhe forcat detare të Republikës ishin përqendruar rreth Qipros në pritje të një sulmi osman; në këto kushte ishte e qartë se qytetet e fundit shqiptare, për mbrojtjen e tyre, nuk mund të llogaritin asnjë forcë tjetër veçse forcat e veta.

Kështu filloi ajo epope heroike, lufta e qyteteve dhe e kalave të fundit që kishin mbetur ende të lira në Shqipëri, epilog i denjë i luftës thaujse shekullore që po bënin shqiptarët për lirinë e tyre; filloi rrethimi i pestë i Krujës, filloi ai rrethim i dytë i Shkodrës, të cilin Marin Barleti, me dashuri prej biri, e përjetësoi me veprën e tij të parë.

Sulltani bëri përgatitje shumë serioze për këtë ndërmarrje. Ai ngarkoi me këtë mision komandantët e tij më të njohur e më të sprovuar dhe u vu në lëvizje dhe vetë, si kurdoherë në të tilla raste, i shoqëruar nga "forcat e Azisë dhe të Evropës". Reparte speciale i prinin ushtrisë kryesore, me detyrë të hapnin rrugë e të shtronin ura. Reparte kalorësie u vërsulën drejt Krujës dhe u shtruan rreth qytetit, banorët e të cilët ndodheshin në kulmin e ngushticës, në pragun e vdekjes nga uria.

Më 14 maj para Shkodrës u shfaq, me një pjesë të forcave turke, bejlerbeu i Rumelisë, Daut pasha. Mijëra deve — shifrat shkojnë deri në 10 000! — sillnin furnizimet e pajisjet e ushtrisë, ndër të tjera edhe metalin me të cilin filloi dërdhja e topave të mëdhenj për të rrahur qytetin.

Disa javë më vonë, mbasi u dorëzua më në fund Kruja — e mundur nga uria, por jo nga armët! — dhe pas masakrimit shtazarak të banorëve të saj, erdhi para Shkodrës bejlerbeu i Anadolit me forcat e veta dhe më 1 korrik edhe sulltani vetë.

Një mori çadrash zbardhëllonin mbi kodrat e malet rreth e përqark qytetit — përshkrimi i Barletit është aq i gjallë, saqë edhe sot, kur e lexon, të duket sikur qëndron bashkë me autorin në shkëmbinjtë e kalasë dhe prej së larti vështron atë mizëri njerëzish që lëviz atje poshtë, te këmbët e Rocafës së lashtë. Disa nga rrethuesit shtrajnë ura mbi lumin e Kirit e të Bunës, kurse të tjerë, në bregun e lumit,

nëdrotjshëm anije për t'u bërë ballë sulmeve të barkave të shpejta shqiptare që vinë nëpër liqen nga viset përreth dhe me sulme të rrufeshme përpigjen të lehtësojnë shtrëngesën e rrethuesve kundër qytetit. Atje më larg, përtej Bunës, kalorës po i ngjiten malit të Shën-Markut (Taraboshit), prej nga vëzhgojnë qytetin e rrethuar dhe drejtojnë inkursione grabitqare në viset përreth e deri në bregdet. Nga ana tjetër grabitqarë në viset përreth e deri në bregdet. Nga ana tjetër grabitqarë në viset përreth e deri në bregdet. Nga ana tjetër grabitqarë në viset përreth e deri në bregdet. Nga ana tjetër grabitqarë në viset përreth e deri në bregdet.

—Çfarë çerdhe të mrekullueshme paska zgjedhur shqiponja për të rritur zogjtë e vet! — paska thirrur Mehmeti, kur pa së pari Shkodrën, na tregon Barleti. Autentike apo jo, shkodoranët i bënë të vërteta këto fjalë: Shkodra u tregua me të vërtetë një çerdhe shqiponjash.

Nga qyteti, i cili qysh në rrethimin e parë e kishte humbur një pjesë të popullsisë, ishin larguar me kohë pleqtë e fëmijët, të paafët për luftë; ishin braktisur shtëpitë që ndodheshin jashtë rrethit të mbrojtur nga muret e fortesës. Në qytetin-kala kishin mbetur 1600 burra, midis të cilëve një pakicë ushtarësh venedikas, po edhe fshatarë të rretheve, si dhe një numër i vogël grash. E komandonte mbrojtjen qeveritari venedikas Antonio da Lece. Në zjarrin e luftës mbrojtësit e qytetit u çelikosën e u shkrinë në një trup të vetëm; ata, më në fund, si një familje e madhe, hanin, si të thuaheshin, nga një kazan; midis tyre nuk pati frikacakë e tradhtarë; dallohej midis tyre rinia — Barleti shpeshherë përmend trimëritë e të rinjve fshatarë; por nuk qëndronin më prapa nga burrat edhe gratë e vajzat. Midis mbrojtësve rronte fryma e heroit, Skënderbeut — nuk është e rastit që emri i tij zihet në gojë një varg herësh, ashtu siç thuhet shprehimisht se një nga figurat më të shquara midis mbrojtësve, murgu Bartolome, kishte qenë një nga bashkëlufetarët e heroit. Nuk është e rastit, mendoj unë, që turqit më vonë i dhanë Shkodrës emrin Iskenderie — qytet i Skënderit; qoftë sepse mendonin që bija e këtij kishte qëndruar midis mbrojt-

tësve, qoftë edhe sepse ia atribuonin themelimin e qytetit luftëtarit të madh, Aleksandrit të Maqedonisë.

Në rrethimin e Shkodrës u vunë në veprim armët e rënda të artilerisë, në një shkallë që tregonte se po merrte fund tashmë teknika e vjetër feudale e luftimit. 11 topa të mëdhenj — njëri prej të cilëve hidhte gjyle deri në 600 kilo! — filluan të rrihnin ato anë të mureve të qytetit, ku ishte porta dhe ku e përpyeta e kodrës ishte më e butë dhe u lejonte sulmuesve ngjitje më të lehtë. Vetëm në një ditë, më 11 korrik, këta topa arritën të hidhnin deri 178 gjyle — një numër kolosal, i panjohur deri atëherë për teknikën e kohës. Për së shpejti muret filluan të binin dhe të rrethuarit u detyruan t'i vinin në vend duke ngritur ledhe të drunjtja ose dheu. Më 22 korrik filloi sulmi i përgjithshëm. Duke kapërcyer gjithë vështirësitë, sulmuesit arritën deri te porta, ku sollën edhe dy kulla të drunjtja, që do t'u lejonin të hidheshin në qytet; por mbrojtësit, me trimëri të çuditshme, me gjithë humbjet e rënda që pësuan, i prapsën të gjitha sulmet.

Më 27 u përsërit një sulm i dytë i përgjithshëm që zgjati pa ndërprerje deri më 28 korrik. Nga të 11 topat goditej porta e madhe, ku u zhvilluan luftime homerike, pa vënë re se gjylet goditnin po aq të rrethuarit shkodoranë, sa edhe sulmuesit osmanë.

Humbjet e rënda dhe dështimin që pësuan osmanët, e bënë të qartë se Shkodra nuk mund të merrej me sulm të drejtpërdrejtë. Por nga ana tjetër prestigji i sulltanit kërkonte një sukses të shpejtë. Këtij qëllimi duhej t'i shërbente aksioni i ndërmarrë kundër kalave të Zhabjakut, në bregun verilindor të liqenit të Shkodrës, Drishtit e Lezhës. E para ra shpejt, po Drishti i vogël, ndonëse i dërrmuar nga sëmundja e murtajës, u bëri ballë për 16 ditë me radhë goditjeve të tërbuara të artilerisë; me mure të rrënuara, ai nuk u dorëzua; mbrojtësit e tij qëndruan heroikisht me armë në dorë deri në fundin e hidhur, në të cilin kishte ardhur të asistonte vetë Mehmeti. Një pjesë e mbrojtësve që u kap e gjallë, u ther nga osmanët para mureve të Shkodrës — po edhe ky krim shtazarak nuk mundi t'ua ulte vendosmërinë shkodoranëve për të vazhduar qëndresën. Më në fund ra edhe Lezha, e braktisur në mënyrë të turpshme, pa luftë, nga qeveritari venedikas, si dhe ishulli i Lezhës, në pyjet e dendura të të cilin ishte strehuar një numër i madh banorësh të vendit.

Po afrohej vjeshta dhe stina nuk lejonte që një ushtri e tillë e madhe të kalonte dimrin në fushë të hapur e pa

mbrojtje. Sulltani, e më vonë dy beslerbejerët e tij, u detyruan të tërhiqeshin më në fund me forcat e tyre; por ata ndëruan në dy brigjet e Bunës nga një kullë dhe lanë aty një forcë të mjaftueshme për të vazhduar bllokimin dhe për të marrë kështu qytetin me anë të urisë. Venediku vetë nuk ndërmoi asnjë hap për t'i ardhur në ndihmë ushtararakisht ose me furnizime qytetit, tani që ishte tërhequr fuqia kryesore e osmanëve. Qeveria venedikase gjithë përpjekjet e saj i kishte përqendruar te një aksion diplomatik, për të arritur, me anë traktativash, paqen me Mehmetin dhe për t'i dhënë kështu fund asaj lufte të gjatë që kishte filluar më 1463 dhe nuk i kishte sjellë Republikës veçse humbje. Më 26 janar u nënshkrua paqja në Kostandinopojë dhe më 25 prill 1479 u ratifikua në Venedik. Në Shqipëri Venediku detyrohej t'i njihje sulltanit zotërimin e Krujës, të Shkodrës dhe të qyteteve të tjera që kishte humbur gjatë luftës; për banorët e Shkodrës parashikohej që ata të liqeshin të lirë të qëndronin ose të largoheshin, po të donin, nga qyteti, bashkë me kamjen e tyre.

Por ata që kishin mbetur, parapëlqyen pa përjashtim të merrnin rrugën e hidhur të mërgimit, sesa t'i nënshtroheshin armikut të urryer.

Ky është shkurt tregimi i Rrethimit të Dytë të Shkodrës, i ndërtuar në bazë të tregimit të Barletit, i plotësuar me të dhënat e disa burimeve të tjera. Por burimi kryesor mbetet gjithmonë autori shkodran; atij s'kanë ç'i shtojnë ndonjë gjë me rëndësi dokumentet arkivale bashkëkohëse ose disa kronika venedikase dhe osmane-turke që e çekin këtë ngjarje.

Kronisti turk Ashik pasha Zade tërthorazi na e tregon çka thotë Barleti për rëndësinë që i jepte Mehmeti pushtimit të Shkodrës. Ai tregon se si sulltani, duke i hedhur në vështrim hartën me vendet që nuk i ishin nënshtruar, i tërhoqi vëmendjen Shkodra dhe, për të gjetur shkaqet, pyeti: «Mos vallë ata kanë shumë ushtarë e shumë burra trima?». Dhe kronisti shton: «Në mendjen e padishahut pushtimi i kësaj kështjelle mbeti si një ëndërr!» Kronistë si Kivamiu, Idriçë e të tjerë vërtetojnë deri në hollësitrat më të vogla dhe në datat, të dhënat e Barletit për sa u përket artilerisë, veprimeve luftarake para Shkodrës, si dhe pushtimit të kalave të tjera. Sipas tyre komandanti i shquar turk Ahmet Gedik pasha, i cili njihete mirë trimërinë e shqiptarëve dhe vërsitë e kësaj ndërmarrjeje, nuk pranoi ta udhëhiqte ekspeditën kundër Shkodrës dhe për këtë arsye u burgos.

Kronistë venedikas na shtojnë disa të dhëna të tjera

Ata tregojnë se sa e paktë qe gatishmëria për ndihmë e qeverisë venedikase për qytetin fatqeqë vazhdonte të mbajej i bllokuar gjatë gjithë dimrit 1478-79. Po këto burime na thonë se, kur u dorëzua qyteti në prill 1479, nga 1600 burrat që patën mbetur në qytet e morën pjesë në mbrojtje, kishin shpëtuar të gjallë vetëm 450 dhe përveç tyre 150 gra. Më në fund burimet venedikase na bëjnë të ditur edhe një fakt tjetër me interes, që Barleti nuk e ka përmendur, ndofta për të mos e mbyllur librin me një disakord. Qeveritari venedikas në Shkodër, Antonio da Lece, emrin e të cilit Barleti nuk e zë në gojë kurrë, disa kohë pasi ishte shpërblyer për merita në mbrojtjen e Shkodrës nga Senati, u nxor para gjyqit dhe u dënua me burg, internim dhe humbjen e gjithë pasurisë dhe të titujve. Siç kishte dalë nga të dhënat e shkodranëve të mërguar, qyteti i Shkodrës kishte paqur akoma mjaft rezerva ushqimore për të vazhduar qëndresën, ndërsa nga raportet e Da Lece qeveria ishte informuar për të kundërtën.

Vepren «Rrethimi i Shkodrës» Barleti e ka ndarë në tre kapituj, ose, siç quheshin pas zakonit të shkrimtarëve antikë, në tre libra. Libri i parë përmban një parathënie, ku shihet dukës së Venedikut, Leonard Loredanos, në të cilën autori parashtrohet motivet që e shtynë t'i përvishje kësaj punë. Më tej ai, duke hyrë në temë, rreshton mendimet e autorëve të ndryshëm për prejardhjen e turqve, jep emrat e kalorësive të ndryshme për prejardhjen e turqve, jep emrat e kalorësive të ndryshme të ndryshme historike rreth Shkodrës dhe përshtet në pozitën e saj.

Libri i dytë fillon me përpjekjet që bëu Mehmeti II për pushtuar Shkodrën më 1474 dhe vazhdon me ekspeditën e dytë në pranverë, katër vjet më vonë; përshtrohet operacionet e rrethimit, bombardimet e rënda nga artileria dhe përvoja e sulmeve të furishme të rrethuesve.

Libri i tretë tregon dështimin e të gjitha sulmeve dhe dështimin e sulltanit për t'u tërhequr e për ta marrë qytetin me anë të urisë. Bien Zhabjaku, Driшти dhe Lezha. Pasi përfundohet paqja midis Venedikut e Mehmetit, dorëzohet

Shkodra, banorët e së cilës vendosin pa përjashtim të marrin rrugën e mërgimit.

Këto janë shkurt ngjarjet që përbëjnë skeletin e «Rrethimit të Shkodrës». Por rreth tyre Marin Barleti, si historian e shkrimtar i shquar, ka ringjallur në relativisht pak faqe një botë, një epokë të tërë.

Ndërsa dokumentet arkivale bashkëkohëse, si dhe disa kronistë turq ose venedikas e çekin rrethimin e Shkodrës duke e parë nga jashtë, me sytë e të huajve, shkrimtari ynë na jep një kuadër të gjerë, të parë nga brenda qytetit, me sytë e një dëshmitari, ose, më mirë, të një bashkëluftëtari. Në një tablo të pikturuar «al fresco», Marin Barleti na paraqet plot gjallëri ngjarjet dramatike që u zhvilluan brenda në Shkodër dhe rreth saj: alarmin e madh që shkakton lajm për të luftuar, përgatitjet e tyre të etshme, valët e tërbuara të sulmeve që u thyen në muret e qytetit, ose, më mirë, në trimërinë e mbrojtësve të tij, skenat e panumërtë të trimërisë individuale e kolektive, hollësisht e veprimeve luftarake dhe të efekteve të bombardimeve dhe, para së gjithash, vullnetin e paepur të shkodranëve, patriotizmin e ndërgjegjen e tyre si shqiptarë, bindjen që qëndrojnë për një çështje të madhe e të drejtë. Të gjitha këto janë paraqitur në tablo dramatike, me një stil dinamik e plot kolorit, siç e ka vetëm një shkrimtar i talentuar.

Si humanist i shekullit XV-XVI, historiani Marin Barleti kishte një koncept të dyanshëm të historisë. Ajo duhej t'i shërbente së vërtetës, duhej të ishte mësuese e jetës, të mësonte njerëzit, siç thotë ai në parathënie, «të hapnin sytë... të shikonin mirë se si duhet mbajtur timoni për të drejtuar si duhet punët e njerëzimit». Por nga ana tjetër shkrimtari ynë, si edhe humanistët e tjerë të kohës, i jepte rëndësi konceptit estetik të historisë: historia duhej t'i shërbente jo paq edhe së bukurës. Prandaj edhe kujdesi për formën e jashtme, orvatja për të stolisur idenë me një veshje të më të bukur. Njohës i thellë i letërsisë klasike, ai shkroi në latinisht elegante, duke ecur sidomos në gjurmët e historianit roman Tit Livi. Nuk janë të rralla rastet këtu, si dhe në historinë e Skënderbeut, që Barleti të përdorë pasazhe të tëra të huajtura nga autorë klasikë, duke ia përshtatur situatës, duke ua rënë në gojë personazheve të veta. Siç dija herë kundër sundimit venedikas që rëndonte mbi ta — si p.sh. në vitet 1405, 1410-1411, 1429 — Marin Barleti,

vë në gojë personave historikë, sajojnë esencën e stilit të tij prej humanisti.

Por për ne Barleti është para së gjithash historiani e, nën këtë prizëm, në vlerësojmë veprën e tij. Ç'vlerë historiografike ka «Rrethimi i Shkodrës»? Sa meritojnë besim të dhënat e tij dhe sa të sakta janë burimet mbi të cilat është mbështetur autori?

Burimet që ka kërkuar dhe përdorur Marin Barleti për hartimin e veprës së tij, janë të ndryshme — letrare dhe gojore. Kjo flet për faktin që autori është përgatitur seriozisht për detyrën e tij. Për historinë e lashtë të Shqipërisë dhe të Shkodrës ai ka përdorur, nganjëherë edhe pa i përmendur emrat, të dhënat e autorëve antikë si Straboni, Poseidoni, Plini, Tit Livi etj. Për historinë e turqve ai ka shfrytëzuar veprën e humanistit Enea Silvio Pikelomini (më vonë papa Piu II) «Përshkrimi i Azisë dhe Evropës», e cila, nga ana e vet, është një përmbledhje të dhënash prej burimesh të ndryshme. Këto pasqyrojnë njohjen e paktë që kishin ato kohë për historinë e turqve. Të dhëna për historinë e Shkodrës në fund të shekullit XIV, për marrëdhëniet e Balshajve me Venedikun, si dhe për rrethimin e parë të vitit 1474, Barleti ka marrë nga kronika e G. Merulës e sidomos nga vepra e një bashkatdhetari të tij, gjithashtu të mërguar në Itali, nga fjalimi panegjirik që i kishte drejtuar dogjës së Venedikut humanisti shkodran Marin Beçikemi, panegjirik që ishte botuar më 1503, dy vjet para botimit të librit të vet.

Me interes është një pasazh i Barletit për një burim të panjohur nga ne, të shkruar, siç thotë ai, në «gjuhën popullore», ku tregohet legjenda e themelimit të Kalasë së Shkodrës në një mënyrë të ndryshme nga ç'e njohim ne sot. Po të mendohej se gjuha popullore është shqipja, atëherë do të kishim këtu dëshminë e ekzistencës së një letërsie shqipe që në shek. XV, një gjysmë shekull para Buzukut. Autori ynë, për të kaluarën e Shkodrës, mbështetet dhe mbi traditën lokale, mbi atë që ka dëgjuar nga pleqtë, siç është p.sh. lajmi për shpërthimin e ujërave dhe origjinën e re të liqenit të Shkodrës.

Po të këtij burimi duhet të jenë të dhënat për historinë e Shkodrës në fund të shek. XIV e në gjysmën e parë të shek. XV — një histori plot peripeci dramatike e plot ndeshje midis rivalësh të ndryshëm, që u shfaqën para mureve të këtij qyteti. Por, dondëse shkodranët kishin ngritur krye dija herë kundër sundimit venedikas që rëndonte mbi ta — si p.sh. në vitet 1405, 1410-1411, 1429 — Marin Barleti,

në frymën e tij filovenedikase, nuk e gjen me vend që ta përmendë. Me rëndësi janë, nga ana tjetër, të dhënat që vijnë nga njohja vetjake, si dhe nga tradita lokale, për ndryshimet që kanë ndodhur qysh nga fillimi i shekullit XV në shtrirjen e qytetit të Shkodrës, për lëvizjen që bëri ai duke u tërhequr nga fusha, ku ishte tregu, në qytezën e mbrojtur, për ndryshimet aq të shpeshta në rrjedhën e Drinit etj.

Por pjesën më të vlefshme të veprës «Rrethimi i Shkodrës» e përbën përshkrimi i ngjarjeve që autori i ka parë vetë me sy, në të cilat ka marrë pjesë vetë. Fakti se tregimi ecën shpeshherë nga dita në ditë, se autori, p.sh., shënon numrin e të shtënave të përditshme të artilerisë turke, na bën të mendojmë se vepra është shkruar në bazë të shënimeve të marra gjatë rrethimit, ndofta edhe në formë ditari, sepse shifra, të dhëna me kaq hollësi, nuk mund të jenë marrë vetëm nga kujtesa pas kaq vjetësh. Kënde mund të nxirrej përfundimi se materiali i veprës mund të ketë qenë përgatitur që me kohë dhe është redaktuar përfundimisht më vonë, pas vitit 1503, siç tregon fakti që është përdorur akoma panegjiriku i Beçikemit i vitit 1503.

E quajmë me vend ta theksojmë edhe një herë se kronistët turq i vërtetojnë më së miri të dhënat e autorit tonë për sa i përket rrethimit të Shkodrës; me këtë zhvlefësohet mohimi i vlerës burimore që i është bërë veprës së Marin Barletit nga disa studiues, siç ka qenë në mënyrë të veçantë G. Voigti. Ai karakter saktësie që na rezultojnë për «Rrethimin», nuk ka se si të mos merret parasysh edhe për vlerësimin pozitiv të veprës madhore të Barletit, të «Historisë së Skënderbeut».

Të gjitha këto arsye, pra, i japin veprës së Marin Barletit «Rrethimi i Shkodrës» karakterin e një tregimi të vërtetë, të një burimi të saktë e autentik. Kjo vlen edhe pasi të bëjmë disa zbritje të nevojshme. Është vënë në dukje nga një varg studiuesish, veçanërisht të «Historia e Skënderbeut», se një e metë e madhe e Marin Barletit si historian janë fryrjet dhe ekzagjerimet, veçanërisht në përshkrimin e luftërave, në shifrat e humbjeve të turqve, si dhe fjalimet e letrat e shpikura etj. Kjo vërejtje është deri diku me vend — veçanërisht për «Historinë e Skënderbeut», ku autori nuk kishte veçe pak burime direkte. Pa ndryshe qëndron puna të «Rrethimit». Ajanjë që lexon me kujdes këtë vepër nuk mund të mos vërë re se tregimi i luftimeve — ndonëse edhe këtu ka zbulime oratorike që shkojnë deri në ndërhyrjen e faktorëve të mbinatyreshëm! — ka karakter realist, ka indikacione

të hollësishme që shpjegojnë, siç u tha, vetëm nga fakti që mbështeten mbi pjesëmarrjen personale të autorit dhe që vërtetohen edhe nga anë të tjera.

Sa për fjalimet, që edhe në këtë vepër zënë një vend të madh, është e qartë se asnjëri nuk mund t'i quajë ato riprodhime të sakta të fjalëve të thëna në të vërtetë në rastet e ndryshme. Por, ndonëse duhet bërë ky koncesion, ato, megjithatë, mund të konsiderohen deri diku si besnike për sa i përket frymës së tyre. Të paktën mund ta themi këtë për fjalimet e mbajtura nga shqiptarët, mund të supozohet se qytetarët e Shkodrës në këto çaste mund të mendonin e të ndienin kështu siç e ka formuluar nga kujtesa më vonë një pjesëmarrës i këtyre ngjarjeve. Natyrisht edhe këtu ka ndërhyrë autori. Toni i zjarrtë i dashurisë për Venedikun, p.sh., duhet konsideruar si një reverancë e autorit para Senatit, e bërë në kushtet e vitit 1504.

Për sa u përket fjalimeve që mbahen në kampin turk, ato natyrisht janë prodhim i plotë i autorit. Është e vërtetë se Barleti na jep në disa raste disa hollësi nga kampi turk, që mund t'i ketë marrë nga shqiptarë të mobilizuar me forcë, siç ndodhte, nga turqit. Por këto fjalime janë kompozuar për t'u shërbyer qëllimeve të autorit. Vini re, p.sh., se me sa mjeshtëri i ka përdorur Barleti fjalët që i vë në gojë Ahmet pashës në librin e tretë për të mburrur, — me gojë e turkut! — trimërinë e shqiptarëve, trimërinë e shkodranëve, «që ruajnë ende shpirtin e forcën e Pirros, nga i cili rrjedhin...» Në formën e një panegjiriku, Ahmet pasha rreshton vargun e gjatë të vendeve, krahinave, qyteteve në Europë dhe në Azi, që sulltani ngadhënjyesh ka mundur t'i pushtojë... dhe vetëm njëra, kjo «folë shqiptonjash», kjo Shkodër mizore nuk u përkul... Në këtë situatë, edhe pse nuk janë të siguruar historikisht, fjalët që i atribuon Barleti sulltanit: «O sikur të mos ia kisha dëgjuar kurrë emrin Shkodrës!», kanë një kuptim të brendshëm të thellë, që tërthorazi vërtetohet nga fjalët e cituara më lart të Ashik pasha Zadesë.

Në këtë kuptim, pra, vepra e Barletit, edhe kur nuk na jep dëshmi historikisht të sakta për ngjarjet e vitit 1478-79, na jep një rëndësi të madhe; ajo na pasqyron mendimet, botën e ideve të një shqiptari të shek. XV e të fillimit të shek. XVI. Është e qartë se kjo anë e dytë e veprës së Barletit ka po aq vlerësi për njohjen e kohës, siç e kanë edhe faktet e sakta historike që na jep.

Si në «Historinë e Skënderbeut», ashtu edhe në «Rrethimin» lexuesi do të vërë re se, me gjithë kushtet eko-

nomike-shoqërore ende të pazhvilluara, në gjirin e marrëdhënieve feudale, në Shqipëri është rritur e zhvilluar një ndjenjë e zjarrtë patriotizmi, është krijuar një ndërgjegje që del nga kuadri i ngushtë i një «patriotizmi feudal», ose nga kuadri i patriotizmit lokal të një qyteti ose krahine, një ndërgjegje që pa dyshim është fryti i luftës së madhe popullore që për dhjetëra e dhjetëra vjet ngriti krahinat e Shqipërisë kundër pushtuesit të huaj. Krenaria patriotike ndihet e fortë në pasazhin kur Barleti tregon se besimi mendjemadh i sulltanit për të pushtuar lehtë e shpejt Evropën dështoi, kur ai hasi me «fisin epirot» (shqiptar), me të cilin atij iu desh të luftojë thuasje 30 vjet. «Ne jemi gjak tjetër, kemi të tjera zakone, të tjera kanune e ligje...» — thotë njëri nga heronjtë shkodoranë për të treguar për se nuk mund të pajtoheshin ata me pushtuesit e huaj. Bashkë me këtë ndjenjë «ndryshimi», shfaqet edhe ndjenja e qartë e epërsisë morale, që rrjedh nga ndërgjegjja e luftës së drejtë që bëjnë populli shqiptar, ndjenje që përshkon gjithë veprën. Barleti e shpreh këtë mendim përsëri me gojën e tjetërkujt: «— Çfarë trimërie mund të kryejë një njeri që lufton me përdhunë? Turqit luftojnë me të padrejtë për të shtënë në dorë diçka që s'është e tyre...»; ndërsa shqiptarët dinë për se luftojnë, «ata luftojnë për famë, për mirësi, për atdheun, për fëmijën.» Dhe, për të shpjeguar natyrën e «papërkulur» të shqiptarëve, autori ynë u referohet tipareve të karakterit të popullit, veçorive të tij psikologjike binden; ata s'e pranojnë sundimin e huaj! Që këto fjalë s'ishin thjesht një lloj vetëmburrjeje, por rezultat i një vëzhgimi të hollë, këtë e vërteton fakti se një vërejtje të tillë, pothuajse me të njëjtat fjalë, e bëjnë edhe një bashkëkohës turk, kronisti Dursunbey.

Natyrisht Marin Barleti kësaj ndjenje krenarie, fryt patriotizmit popullor, i jep një sfond dhe argumentim historik. Për humanistin shqiptar, shqiptarët nuk janë tjetër veçse fisi antik e i famshëm i epirotëve, për të cilin kishin shkruar kaq autorë të mëdhenj, idolët e tij. Që ky nuk ishte një mendim i izoluar, vetëm i një njeriu të shkencës, e tregojnë letrat e njohura të Skënderbeut drejtuar princit të Tarantës, ku shumë vjet më përpara formulohej i njëjti mendim. Në shtyrë nga kjo ndjenjë, autori ynë shfrytëzon çdo rast, edhe kur është duke folur për një ngjarje bashkëkohëse, për të bërë ekskurse historike, për të folur për fillimet legjendarë të Shkodrës ose për të na përmendur të dhënat e autorëve antikë për qytetet e Shqipërisë — raste kur krenaria e

prej patrioti bashkohet me krenarinë e tij prej humanisti. Natyrisht lufta që zhvilloinin shkodoranët nuk ishte vetëm një luftë e shqiptarëve kundër pushtuesve të huaj, por ishte edhe një luftë e të krishterëve kundër turqve myslimanë. Prandaj nuk ka se si të mungojë, si në gjithë dokumentacionin e kohës, edhe në veprën e Barletit ngjyra fetare. Faktori fetar shërben për ta theksuar dhe acaruar edhe më tepër konfliktin me pushtuesin e huaj. Nuk ka dyshim se prifti katolik Marin Barleti do ta përdorte dhe e përdori këtë faktor me insistim. Por nga ana tjetër duhet theksuar se Marin Barleti ishte përfaqësues i humanizmit, ishte ushqyer me idetë përparimtare të kohës. Ai, luftën e madhe të shqiptarëve kundër turqve, e sheh, sipas shembullit të autorëve antikë, si një luftë kundër «barbarit», kundër «tiranit», për «lirinë». Ndryshe nga teologët mesjetarë, humanistin tonë e shquan një ndjenje optimizmi, besimi në idealin e njeriut me ndjenja dhe interesa tokësore, me një qëndrim aktiv ndaj botës. Marin Barleti prift zhduket kështu pothuajse krejtërisht nga humanistit. Me gjithë besimin në ndërhyrjen e fuqive hyjnore që shfaqet aty-këtu, po aq e thellë është bindja se përnditë nuk u vijnë në ndihmë përtacëve dhe të ngathtëve, por vetëm atyre që lëvizin duart dhe rrinë gjithmonë të gatshëm. Edhe aty ku Barleti flet për çudira, është për të vënë re se ai u referohet tregimeve të të tjerëve, duke ua lënë kështu atyre përgjegjësinë për sa tregojnë.

* * *

Për ta plotësuar kuadrin e dhënë nga Marin Barleti, e pamë me vend t'i bashkëngjitem këtyri botimi si shtojcë dy dokumente bashkëkohëse: relacionin e Gjergj Merulës për Rrethimin e Parë të Shkodrës dhe një fragment nga fjalimi panegjirik që i drejtoi humanisti shkodoran Marin Beçikemi më 1503 dukës venedikas L. Loredano. Autori i dokumentit të parë është historiani humanist Gjergj Merula (lindi më 1431), në Aleksandria të Italisë së Veriut dhe vdiq më 1494), në cilin, në bazë të informatave të mbledhura në Venedik nga dëshmitarë të ardhur nga Shqipëria në ditët e para të shtatorit 1474, d.m.th. posa ishin larguar turqit, hartoi këtë relacion që ua drejtoi në formë letre të vëllait dhe një mik.

Dokumenti i dytë ka për autor një shqiptar të shquar, një humanist e profesor të retorikës në universitetin e Padovës. Lindur rreth vitit 1468, Marin Beçikemi u detyrua ta linte qytetin e tij të lindjes, Shkodrën, pikërisht për arsye të rrethimit që i bënte qytetit turqit. Ndonëse iku i vogël dhe bëri një karrierë të shkëlqyer në mërgim, Beçikemi e ruajti kujtimin e atdheut po aq të gjallë, sa edhe bashkatdhetari i tij Barleti dhe i dha një shprehje po aq prekëse sa dhe interesante e artistikisht të përsosur. «Panegjiriku» që ai hartoi është një burim me rëndësi jo vetëm për historinë e Rrethimit të Dytë të Shkodrës, por edhe për historinë e Skënderbeut, që duhet vlerësuar si një burim i papatur me rëndësi. Siç shihet, ai është përdorur në një varg rastesh edhe nga M. Barleti.

Lufta për Shkodrën, me gjithë trimërinë që treguan banorët në mbrojtjen e saj, mori fund me dorëzimin e qytetit. Të papërkulur, shkodranët preferuan të lirin atdheun e tyre, para se të ulnin kryet nën zgjedhën e urryer. Por ajo nuk qe e kotë, ashtu si nuk qe e kotë lufta e popullit shqiptar në shek. XV, akti i fundit i së cilës qe rënia e Shkodrës. Kjo luftë e madhe heroike përbën një trashëgim të laudshëm, me të cilin u ushqye populli shqiptar gjatë shekujve të rëndë të robërisë, me të cilin ushqehet edhe sot, kur ai ndërton i lirë një jetë të re; ajo përbën një kontribut edhe për mbrojtjen e lirisë dhe të kulturës së Evropës mbarë nga shkatërrimi i plotë që i kërcënohej. Bashkë me kujtimin e saj rron edhe vepra e historianit shqiptar, e humanistit të shquar dhe patriotit Marin Barleti, që përbën një faqe të laudshme në trashëgimin kulturor të popullit tonë, një kontribut të popullit shqiptar në thesarin e madh e të përballshkët të kulturës botërore.

ALEKS BUDA

Marin Barleti, meshtar shkodran (i kush-ton) princit Leonard Loredanit, doqjës fort të ndritur të aristokracisë veneciane dhe Senatit të shenjtë të saj¹⁾ -Rrethimin e Shkodrës-.

LIBRI I PARE

Parathënie

Fort i ndrituri princ Leonard Loredani²⁾

Kur në historinë e njerëzimit ndodh diçka e jashtëzakonshme, diçka shumë e hidhur, shumë e rëndë, diçka për t'u vajtuar, që duket se vjen ose për të parë më mirë sesa i brishtë është njeriu ose për të zgjuar njëfarë dhimbjeje ndaj njëri-tjetrit, atëherë, zakonisht, dalin disa njerëz të cilët jo vetëm që e vështrojnë me njëfarë admirimi e keqardhjeje atë ngjarje të hidhur, por, për më tepër, përpiqen ta përjetësojnë edhe me anën e penës.

Edhe me të vërtetë, sikurse na mësojnë për bukuri stoikët³⁾, po të shqyrtohet natyra e brishtë dhe e pasigurt e këesaj bote, njeriu menjëherë kujtohet se rreziqet e fatkeqësitë janë krijuar pikërisht për njeriun me qëllim që ky të shohë mirë se, ndërsa lumturia e amshuar është vetëm për të vdekshmit, përkundrazi për njeriun në këtë botë s'ka asgjë të amshuar, asgjë të qëndrueshme e të sigurt, me një fjalë: të shohë se ku qëndron ndryshimi midis natyrës hyjnore dhe asaj njerëzore. Kështu njerëzit e kuptojnë se kanë lindur edhe për një qëllim humanitar, d.m.th. që t'i vijnë në ndihmë njëri-tjetrit.

Megjithatë, dhe kjo mund të jetë diçka karakteristike, njerëzit shpesh e kanë zakon t'i shkaktojnë hidhërimi e trishtime njëri-tjetrit, po ndonjëherë edhe e ngushellojnë njëri-tjetrit, i japin edhe ndihmën konkrete shoku-shokut.

Pa dyshim ka sjellë dobi të madhe dhe meriton lavdi, në lidhje edhe me epokën tonë, puna e atyre, të cilët e kanë bindur njerëzimin se nuk mjafton t'ua qajmë hallin të vuajturve, por duhet edhe t'u japim dorën e t'u lehtësojmë vuajtjet, kështu do të tregohet admirim për pësimet e tyre dhe këto pësime mund t'u lihehin me shkrim si dëshmi e gjallë e pasardhësve. Edhe këta, duke pasur parasysh të gjitha ato e vuajtje, do të pësonin një tronditje shpirtërore aq të madhe, sa që do të hapnin sytë e do të shikonin mirë se si duhet mbajtur timoni për të drejtuar si duhet punët e njerëzimit, gjithashtu, duke lexuar me pikëllim historinë e të vuajturve, do të mësonin t'u jepnin atyre përcrahjen e duhur.

Fort i kthjellëti princ! Duke kujtuar me veten time të gjitha këto mësimet të mira, të shenja e të miratueshme, kushedi sa herë më ka dalë i gjallë para syve të mi gjithë ai mjerim, ai fat i tmerrshëm, ajo fatkeqësi, ajo humbje aq e hidhur që pësuan shkodoranët kur u rrethuan. Aq shumë u zgjat ai rrethim, aq ua morën shpirtin shkodoranëve ato u qajmë, aq e madhe qe kërdia që e dërrmoi atë popull, i cili s'kishte pikë faji, sa që do të kishte zgjuar dhimbje e mëshirë edhe në zemrat e vetë barbarëve të pashpirt e të egër. Edhe kisha përshtypjen sikur ajo dhimbje kërkonte diçka vetëm prej meje, që kisha genë një gjymtyrë, një pjesë me rëndësi e atij dheu. Po të kisha mundësi të këndoja edhe unë ashtu e këndon poeti andin⁴⁾ udhëheqësit dardan, kurrë s'do ta kaloja në heshtje dhe me mosmirënjohje një ngjarje kaq të rëndësishme, por në një mënyrë o në një tjetër do të orvatësua ta përjetësoja me një përmendore letrare. E, ndërsa do të lexohet kushedi sa herë me kënaqësinë më të madhe historia e të gjitha atyre vuajtjeve dhe të zezave, nëpër të cilat u përshkuan shkodoranët, që ikën e u shpërdanë në të katër anët e botës, do të lindte edhe ndër të tjerë ndonjë shkëndijë dhimbjeje e mëshirë ndaj atyre të shkrutëve e kjo shkëndijë do të arrinte të nxirrte ndihmën bujare pranë princave aq të mëshirshëm.

Mirëpo unë, duke u shmangur më së pari nga detyra e një njeriu stoik dhe e një qytetari të ndershëm e pastaj duke ngurrur për një kohë të gjatë e duke bluar me mendje se deri në ç'pikë arrinte aftësia ime si njeri edhe fuqia e dashurisë ndaj atdheut, për të cilin me arsye e me të drejtë çdo qytetar e ka për detyrë të derdhë edhe pikën e fundit të gjakut, nuk kisha mundësi ta bëja veshin shurdh ndershmërisht përpara atij vendi aq të dashur prej meje. Nga ana tjetër më kujtohej ajo fjala e Horacit⁵⁾, i cili na këshilloi të marrim përsipër

vetëm një barrë, që u përshtatet shtatullave tona, pra nuk më pëlqente ta meritoja dënimin e poetit të Helikonit⁶⁾, në qoftë se stili im nuk do të pajtohej me subjektin e zgjedhur. Mua ma merrte mendja se aftësia ime nuk i përgjigjej thuajse fare një subjekti të tillë. Në këto rrethana nuk dija as unë se si të veprojta, s'diqa nga t'ia mbaja, ç'drejtim të merrja një herë e mirë. Këtej kisha frikë se mos po dënohesha si njeri i keq, po t'i mohoja atdheut diçka të drejtë e të ndershme që ai kërkonte prej meje. Kisha frikë se mos akuzohesha për mungesë gjykimi, po t'ia kisha nisur një veprë kaq të shkëlqyer, e cila dukej se kërkonte shumë prej meje si shkrimtar mjaft i regjur. Kisha frikë se, kur të kisha filluar me njëfarë hovi të guzimshëm, mos mbeteshja pastaj mu në mes të rrugës. Pastaj shtohet edhe fakti se vepra ime i duhej paraqitur një princi aq të madh dhe një senati aq të lartë edhe e di se si njëri ashtu edhe tjetri kërkonjë diçka të limuar me zotësi dhe të përpunuar me zell të madh.

E unë sidomos e dija mirë dhe e rrëfeja sinqerisht se për një punë të tillë nuk kisha aq talent, ose nuk isha i pajisur me një stil të rrjedhshëm dhe me gjykim të vlefshme, bile nga kjo anë isha i pagdhundur, i shterpët, i thatë. Edhe në të vërtetë, në qoftë se është e vështirë të shkruash për subjekte të tjera, aq më tepër në histori, që është aq e larmishme, gjen vështirësi në kulm, se aty ngjarjet e ndryshme, digresionet e ndryshme, fatet e ndryshme të njerëzimit duhet të përshkruhen herë me një stil e herë me një tjetër në mënyrë që shpirti i shqetësuar i atij që shkruan të ushqehet me veprën që krijon, gjithashtu t'u kënaqet shpirti edhe lexuesve. Po t'i kisha unë të gjitha këto vështirësi të thuasht në laboratorin tim, atëherë, për besë, puna do të dilte e lehtë dhe e thjeshtë. Këtej rrodhi që unë, mjaft i rënduar nga pesha e një barre kaq të madhe, e gjykova më të arsyeshme të qëndroja në heshtje sesa t'ua vrisja veshin lexuesve me një vepër të pagdhundur e jo të bukur. Mirëpo nga ana tjetër, kur m'u kujtua jo vetëm fatkeqësia e madhe e atdheut tim aq të dashur, por edhe besnikëria e pashembullt që kurdoherë ka treguar populli shumë besnik i Shkodrës ndaj zotërimit tënd, o princ fort i kthjellët, në çdo rast dhe deri në pikën e fundit, kur m'u kujtua edhe fitorja laudiplotë që korren shkodoranët kundër tërbimit të të gjithë atyre barbarëve të pashpirt, merita këto të cilat në asnjë mënyrë s'duhën lënë në harresë, pse do të ishte mosmirënjohje, bile mund të japim mbi të gjitha material të shkëlqyer për të shkruar e pra

meritojnë patjetër të nairren në dritë, atëherë vendosa t'i përvishem këmbë e këmbë kësaj pune madhështore. Qëllimi ishte që të dukej se e kryej detyrën time ndaj atdheut si qytetar i ndershëm dhe se u dëshiroj nder e lavdi atyre qytetarëve që besnikë. Pastaj kisha për qëllim që jo vetëm të kërkohet nder pranë Princave të dashur për shkodranët, por të bëj në mënyrë që, simbaz shembullit të një besnikërie që të madhe, edhe qytetet e tjera, edhe popujt e tjerë të jenë më të gatshëm për t'i dashur udhëheqësit e vet, për t'i nderuar e për t'i mbrojtur.

Unë më së pari do të vërtetoj se vetë perëndia u dha qytetarëve tanë besnikë ngadhënjimin, për të cilin ata e kishin humbur shpresën. Aq fort i ranë Shkodrës dhe aq e shkallmuan atë me muaj e muaj ata mijëra e mijëra barbarë, sa që nuk do të na bënte përshtypje më të madhe rrethimi i dikurshëm i Saguntit në Spanjë ose ai i Kasilitit në Itali atëherë kur i pati dërrmuar me ushtritë e veta ai udhëheqës i tmerrshëm i Kartagjenasve, ai burri i fortë, Hanibali. Edhe mbrojtësit e Shkodrës, të cilët u treguan aq besnikë, nuk do të mbeteshin pa marrë çmimin që meritonin: për të gjithë ata burra bota shprehu ndjenjat më të thella të respektit.

Tashti pra, o princ fort i ndritur, unë do t'ia nis të përkujtoj rrethimin, me të cilin sultani i fundit i turqve, Mehmeti, i dërrmoi shumë rëndë Shkodranët dhe kjo s'duhet të harrohet kurrë, së pari sepse ai që një rrethim i jashtëzakonshëm dhe i tmerrshëm, që zgjati shumë dhe mori fund vetëm atëherë kur u shkretuan mbarë Maqedonia, Epiri dhe Dalmacia e së dyti sepse iu bë ballë me heroizëm mendjemadhësisë dhe mizorisë barbare.

Por unë, përpara se të filloj tregimin, do t'ia them një dy fjalë rreth origjinës së turqve, sepse në këtë pikë shkrihtarët kanë shprehur mendime të ndryshme. Pastaj do të përmend një nga një emrat e atyre, që në familjen otomane patën sundimin në dorë në një varg të gjatë qysh prej themelimit të parë e deri në kohën tonë e kështu do të shohim cilët kanë qenë paraardhësit e sultan Mehmetit. Në këtë mënyrë do të na dalë parasysht çdo gjë përherë e më qartë.

Këtë vepër unë do t'ia kushtoj kthjelltësisë sate tamam ashtu sikurse i kushtohet një hyjnie. Kthjelltësia jote me dashamirësinë më të madhe më ndihmoftë tashti që për shkrime, ashtu si thonë se i pati ndihmuar dikur Heraldisi Atla (si⁹) të lodhur, që vuante duke mbartur në shpinë për

shën e kupës së qiellit. Njëkohësisht kthjelltësia jote e ruajtë këtë vepër nga kafshimet e zemërkëqijve, se kjo është një veti e kthjelltësisë sate, e cila përherë ka qenë një mburrje fisnike dhe një mbështetje e pashoqe për burrat e ndershëm. Unë asaj kthjelltësie i mbështetem dhe i kushtohem me mish e me shpirt.

Por tashmë le t'ia nisim punën që kemi marrë përsipër.

FILLIMI

Me sa shoh unë, ata që janë marrë me prejardhjen e turqve, kanë shprehur mendime të ndryshme. Disa pohojnë pa fare dyshim se turqit janë stërnipër të trojanëve dhe mbështeten në faktin se turqit prej shumëkujt u quajtën edhe teukër¹⁰). Mirëpo ata fare lehtë mund të binden se janë bazuar në një argument të pathemel dhe nuk kanë fakte të sigurt, me të cilat ta përforcojnë mendimin e vet. Disa të tjerëve u është tekur të thonë se turqit rrjedhin nga skithët,¹¹) një fis i egër e i palarë, që rronin gati si shtazë, kishin shtrat të përbashkët; jetesa e tyre ndryshonte nga ajo e zakonshmja, as fe s'kishin; vetëm në gusht kremtonin si njëfarë feste saturnale.¹²) Ata Perandorinë Romake s'e panë me sy, por vetëm ia dëgjuan zërin edhe askujt s'i paguan tribut përveç Oktavian Augustit¹³), edhe atë e paguan vullnetarisht, kur morën vesh se edhe krahinat kufitare i jepnin Augustit vit për vit tributin.

Pastaj disa të tjerë thonë (dhe unë besaj se këta e kanë me të drejtë) që turqit janë pikërisht ata që banonin pranë Tanait¹⁴). Për këta Pomponi¹⁵) thotë: «Gelonët¹⁶) banojnë në një qytet prej druri afër Thisagetës dhe turqit kanë zënë pyje të mëdha edhe jetojnë me gjah; për këtë arsye disa, të mbështetur disi në natyrën e atyre vendeve, deshën t'i quajnë turqit jo «turci» ose «teucri» por «turcae».¹⁷) Tashti, në kohën kur mbretëronte në Francë Pipini, turqit dolën nga portat e Kaukazit edhe nënshtruan shumë popuj të Azisë, më së pari holanët, pastaj kolhët e armenët e në fund persianët e saracenët,¹⁸) të cilët asokohe kishin në dorë Persinë; turqit,

pra, plaçkitën prona, vranë e prenë e bënë kërdinë nga çdo anë. Ata u përleshën në luftime të rrepta edhe me avarët¹⁹⁾ dhe pati mjaft të vdekur nga të dyja anët; u përshkuan edhe nëpër Azinë e Vogël; plaçkitën mbarë Pontin dhe Kapadocien²⁰⁾. Veç asaj zunë edhe disa male e gryka të vlefshme, të cilat u dhanë dorë të fitonin një fuqi jashtëzakonisht të madhe, me disa sulme të papritura pikërisht si hajdutë. Nga ky shkak turqit, me ato vërsulje të pareshtura, u bënë aq të fortë, saqë zunë të përlesheshin me popujt kufitarë herë me humbje e herë me fitore për të shtënë në dorë sundimin e atyre vendeve. Në këtë mënyrë, herë pas here, ata pushuan jo vetëm Pontin, por edhe Kanadocien, Galatinë, Bituaninë, Lykaoninë, Pisidinë, Friginë, Pamflinë, Karien²¹⁾ dhe krejt Azinë e Vogël që prej Taurit e deri në brigjet e detit Jon dhe të detit grek, dhe këto nuk i fituan nën udhëheqjen vetëm të një princi, por të disa prijësve të tyre, simbas fatit që pati herë njëri, herë tjetri ndër armë. Ja, kaluan thuajse njëqind e tridhjetë vjet që kur turku dhe otomani Saladin²²⁾, një burrë i fortë, por jo edhe aq pasanik, që ende s'kishte fituar nam ndër të vetët, mbledhi ushtarë dhe me një çetë të vogël, që e kishte formuar me rastin e një kryengritjeje, filloi të ngacmonte e të shtronte me armë kërcënuese jo vetëm të krishterët, por edhe njerëzit e vet edhe i vuri nën zgjedhje. Në këtë drejtim atij i punoi fati, sepse, ndërsa prinçat e tjerë grindeshin ndërmjet tyre (dhe ky është helmi më i shëmtuar për sundimtarë e për shtete) dhe copëtoheshin me njëri-tjetrin, përkundrazi Otomani, duke thirrur e duke mbledhur nga të katër anët njerëz që ishin të dëshiruar për plaçkitje e për pre, brenda pak kohe fitoi nam të madh. Shtiu në dorë shumë kështjella diku me forcë e diku pa nevojë force, sepse ato u dorëzuan vetë, dhe aq lart u ngrit me këto farë ngadhënjimesh edhe fitoi një emër e një autoritet aq të lartë, saqë nga të gjithë pjesëtarët e familjes otomane vetëm ai, me pëlqimin e plotë të të gjithë turqve, u zgjodh mbret, që ata e quajnë Amyrat²³⁾. Edhe aq fort e rrënjosi emrin e vet në shpirtin e barbarëve, saqë këta, përveç një pjesëtari të familjes otomane, nuk lejojnë njëri tjetër deri sot të bëhet mbret.

Pas tij erdhi i biri, Orhan²⁴⁾, i cili nuk ndryshonte nga i ati për sa i takon shpirtmadhësisë dhe dëshirës për të sunduar e, sa për disiplinën ushtarake, për grumbullim ushtrie e mjete lufte, ua kaloi të gjithë të tjerëve që kishin qenë para tij. Ai ishte bujar prej natyre, me një karakter të butë dhe me sjellje shumë të ëmbël; si sundimtar tregonte

shumë urtësi, saqë me të tilla cilësi i kishte bërë të gjithë për vete dhe të gjithë e donin. Në këtë mënyrë mbloidi ushtarë nga të gjitha anët dhe formoi taborë të mëdhenj ushtrie dhe perandorinë, që themeloi i ati, ai e zmadhoi në mënyrë të çuditshme. Mbas tij e mori sundimin i biri, Murati²⁵⁾, një goxha burrë si me trup ashtu edhe me vepra dhe shumë i zoti në artin luftarak; edhe ai, duke përfutuar nga rasti, e rriti edhe më tepër zotërimin që i kishte lënë i ati. Kur Theodor²⁶⁾ Kantakuseni filloi luftën kundër dhëndrit të vet, Joan Paleologut, të cilit me dredhi ia kishte marrë Konstantinopolin, nësa këtë qytet e kishte si në patronazh, ai thirri në ndihmë Muratin, por vetëm me një kusht: që, porsa të merrte fund lufta ndërmjet atyre të dyve, Murati të kthehej në ato vende nga kishte ardhur. Ky mezi qpriti dhe nëpër Helespont²⁷⁾ kaloi prej Azisë në Greqi e me marifet zuri ta zgjaste luftën. Qëllimi i tij ishte që me këtë luftë të gjatë të lodhte dhe të shkatëronte njerash vjehër e dhëndër e pastaj t'i sulumonte e t'i thoyente fare, edhe barbari ia arriti qëllimit, ata i dërrmoi krejt; shtiu në dorë më parë Galipolin e Kersonezin e pastaj pjesën më të madhe të Greqisë²⁸⁾.

Që prej këtij çasti ua nisi pushtimeve fare haptazi dhe në mënyrë të guximshme; ai kishte për qëllim të shtinte në dorë me të gjitha fuqitë perandorinë e grekëve. Mirëpo, ndërsa po bënte këto plane, u vra prej një burri të fortë e trim, prej Milosh Kobilikut²⁹⁾, princit të Myzisë. Murati la dy djem, Sulejmanin dhe Bajazitin, të cilët nuk i lanë asgjë mangët prindit të vet; ata ditën ta vazhdonin fushatën e nisur nga i ati, ditën të administronin vendin, të mbanin disiplinën në ushtri, me një fjalë ishin të pajsur me zotësi, urtësi e cilësi të tjera. Mirëpo, mbasi vdiq Sulejmani, i gjithë pushteti mbeti në dorë të Bajazitit³⁰⁾, që ishte i madh me shtat, por edhe me shpirt; kishte një trup të lidhur e të fortë; duronte çdo mundim, por kishte edhe një mendje të mprehtë sa s'besohet. Lakmonte gjithnjë gjëra të mëdha, por donte t'i arrinte me përpjekje; ishte guximtar e i gatshëm për të kryer çdo punë, ishte i dhënë me gjithë shpirt pas luftës; aspak s'i pëlqenin pushimi dhe qetësia. Kur ishte puna për të gënjyer armikun me anë të stratagemës, tregohej shumë i zgjuar e i mprehtë; fundi, me atë përvojë, aftësi e urtësi që kishte, tregohej i vaditur dhe i papërtueshëm në çdo gjë, në çdo punë që duhej kryer. I bënte sytë katër dhe çdo punë i dilte përpara. Prandaj aq diti të përfitonin nga fati që i qeshi, saqë, brenda pak kohe, mbasi mori në dorë sun-

dimin, i shtriu kufijtë e vet në të katër anët dhe në të vërtetë nënshtrroi thuasje të gjithë Thrakinë, shtypi myzët³³) dhe thesalët; u sul mbi Maqedoninë, pushtoi Focidën, Beotinë dhe Atikën³⁴), ndërsa ilirët dhe tribalët³⁵) pjesërisht i shpartalloi me sulme të pareshtura dhe me plaçkitje të papritura e pjesërisht i vuri nën zgjedhë. Gjithashtu aq e dërmoi Bizancin, kryeqytetin e perandorisë, me tërë ato shkatërrime e plaçkitje, saqë qytetarët s'mendonin tjetër veçse të shpëtonin dhe disa, po mendoheshin të dorëzoheshin apo jo, ndërsa të atje lart në Francë, për të kërkuar ndihmë. Ndërsa Bajaziti kryente një punë kaq të madhe në Azi e në Greqi dhe u kallte tmerrin të gjithëve, ai Tomir Mesageta, i quajtur Tamberlan³⁶), ishte nisur nga Persia dhe po marshonte me një ushtri të madhe për të shtënë në dorë Azinë.

Këtij i doli përpara Bajaziti me një ushtri të madhe e të fortë me qëllim që të mbronte kufijtë e vet. Mirëpo fati smirëzi e gënjeshtar (të cilit duhet t'i besosh fare pak ose aspak), ai fat, që aq fort i kishte qeshur deri në atë çast, e dërmoi dhe e uli aq poshtë, sa e kishte ngritur përpara deri në qelq; dhe, në të vërtetë, në një betejë në kufijtë e Armenisë³⁷) u thye, humbi dyqind mijë ushtarë, u zu rob, e lidhën me zinxhirë të artë prapa një qerreje dhe Tamberlani, thuasje triumfues, e vërtiste në të katër anët. Në fund të lanë të lirë, por Bajaziti s'bëri asnjë punë të denjë për t'u përmendur dhe vdiq në Azi pa farë lavdie.

Të bijtë, që ishin disa, ranë në dorë të grekëve, sepse, kur u zu rob i ati, ata, për t'u shmangur rrezikut, u nisën për të kaluar nga Azia në Thraki, mirëpo u takuan me disa anije greke dhe u zunë prej tyre. Kalapinin³⁸), që ishte djali i madh, grekët e lanë të lirë dhe ai atëherë shkoi e mori në dorë mbretërinë të shkalluar e thuasje të shkatërruar e të mbetur pa pikë fuqie.

Asokohe Sigismundi³⁹) mbreti i Panonisë, pa grumbulluar mirë të gjithë ushtrinë dhe pa e radhitur ashtu si duhet, kaloi Danubin dhe i doli përpara Kalapinit për ta thyer. Mirëpo nga guximi që mori njëri prej njerëzve të Sigismundit, nisi përlëshja, por Sigismundit nuk i shkoi mbarë kjo betejë, humbë shatorre e streme⁴⁰), u vu përpara dhe u thye për turp e faqe të zeze; ai vetë mezi që u shpëtoi duarve të armiqve duke kaluar Danubin me një barkë të vogël. Kjo fitore entuziazmoi aq shumë armiqtë dhe i bëri aq të rreptë, saqë u dhanë me gjithë shpirt për të pushtuar e për të shtypur vendet e krishtera. Mirëpo Kalapini vdiq dhe kur djali i tij

Orhani, në moshë ende shumë të re, nën udhëheqjen dhe me nismën e disa princave u përpoq të merrte në dorë frerët e mbretërisë, i ungi i tij, Moisiu⁴¹), i liruar edhe ai nga grekët, i doli përpara si armik dhe më tepër tradhtisht sesa me një luftim të rregullt e vrau Orhanin e vogël. S'kaloi shumë kohë e vdiq edhe ai pa lënë asnjë trashëgimtar. Vendi e tij e zuri Muhamedi, djali i tretë i Bajazitit, edhe ai mjaft i ri në moshë dhe mbetërinë e shtiu në dorë pa gjetur ndonjë kundërshtim në rrethin e vet.

Muhamedi bëri punë të madhe në Evropë, gjithashtu shtypi e zhveshi shumë vende të Azisë. Mbas vdiq edhe ky, e mori fuqinë Murati, i biri⁴²), i cili, meqë ndodhej në Azi, porsa dëgjoi se i vdiq i ati, u orvat të kalonte nëpër Helespont në Thraki, mirëpo ia preu hovin me armatën detare perandori i grekëve. Edhe Mustafai, djali i fundit i Bajazitit, kishte qenë liruar nga grekët me qëllim që të merrte në dorë mbretërinë atërore dhe grekët e ndihmuan mjaft, mirëpo Mustafai u thye dhe u vra në luftë e atëherë Murati ngadhënjyes shtiu në dorë të gjithë mbretërinë. Edhe jo vetëm që vendosi qetësinë dhe e mbajti me trimëri, por për më tepër e rriti dhe e zmadhoi mbretërinë, sepse brenda pak kohësh pushtoi Selanikun⁴³), qytetin më të shquar e më të përmendur të Greqisë. Mori Helidën dhe të gjithë fushën e Ilirisë e dogji dhe e plaçkiti; shumë kështjella i mori me forcë, disa i rrafshoi përdhe. Në Istmin e Korintit depërtoi me një forcë shumë të madhe; pushtoi Peloponezin, një tokë pjellore me të gjitha të mirat, të cilën grekët e kishin forcuar mjaft, edhe bëri kërdrinë. Shumë qytete shtiu në dorë; bëri plaçkitje të mëdha edhe të gjitha ua dhuroi ushtarëve; fortetat e ledhet, që ishin si një fortifikim i asaj ane, të gjitha i dërmoi e i rrafshoi me qëllim që ushtria e tij të endej lirisht e të marshonte lehtë ngado që të shkonte. Njëkohësisht i detyroi grekët që të bënin gati edhe një shumë të madhe të hollash. Murati bashkë me tërë ushtrinë hyri në luftë edhe me Vladislaun⁴⁴), mbretin e Panonëve, të cilin e theu, e shpartalloi dhe e vrau edhe të gjithë ushtrinë e tij e dërmoi fare. Në fund u sul mbi Epirin dhe rrethoi Krujën⁴⁵), të cilën Skënderbeu, princi i shqiptarëve, ia kishte hequr dorë Muratit s'ka më bukur, me trimëri e marifet. Muratit ai wrethim i doli shumë i gjatë dhe e merrti fort e, meqë nuk iu plotësua dëshira që kishte, i brerë nga hidhërimi i fortë, vdiq. Pas tij erdhi i biri, Mehmeti⁴⁶), i cili solli gjithë ato të zeza, gjithë ato dëme; rrënoi e dërmoi çdo gjë, që një murtajë e vërtetë. Kushedi sa krahina, sa qytete, sa shte-

te, sa mbretëri e perandori shtiu nën zgjedhë të vet dhe mbarë bota u drodh prej tij. Ai, porsa mori në dorë frerët e të gjithë perandorisë, hoqi ligjet e vjetra dhe shpiku të reja, vuri taksa, zmadhoi ushtrinë, hoqi princa e bujarë. Me njëherë vuri të gjitha energjitë e veta për të shtënë në dorë Konstantinopolin dhe për këtë mu te gryka e Bosforit, aty buzë bregut ndërtoi një kështjellë pranë qytetit dhe e fortifikoi shpejt e me kujdes dhe pa farë vonese ia nisi luftës kundër Kostantinopolit, të cilin, me një ushtri të fortë e rrethoi mirë në trajtën e një kurore. Duke shtënë në punë të gjitha mjetet luftarake dhe të gjithë armatën nga të katër anët për tokë e për det, e sulmoi qytetin me sa fuqi e hov që pati dhe pas pesëdhjetë e katër ditësh rrethimi e push-toi⁶⁵. Se ç'kërdi e ç'kasaphanë bëri ai ndër meshkuj e femra të çdo moshe, se sa vajza e gra u çnderuan, sa tempuj u dhunuan e çfarë poshtërsish e krimesh u kryen për inat e tallje të fese sonë të vërtetë, s'ka burrë që ta shprehë as me fjalë, as me lot, as me gojëtar.

Mbasi u shkatërrua ai farë qyteti, atëherë edhe Pera, që gjendej përballë Stambollit dhe ishte një koloni gjenoveze e pasur dhe e përmendur, u trondit nga ai terror i papritur e i zjarrtë, prandaj menjëherë lu dorëzua princ Mehmetit, i cili dha urdhër që të shembeshin ledhet e qytetit, të zhvisheshin e të rrafshoheshin kishat e burra e gra të rreshin robër e të përdroreshin si kafshë. Ky pra është ai Mehmeti, i ati i Bajazitit⁶⁶ që sundon sot, njeri shpirtmadh, burrë i fortë dhe i djegur për lavdi, i dhënë me mish e me shpirt pas gjërave të reja dhe i regjur ndër luftëra. Mehmeti, mbasi fitoi autoritet, nam e dinjitet shumë të madh në njerëzit e vet dhe mbasi grumbulloi ushtri të panumërta, atëherë, pra, kur gjendej në kulmin e fuqisë së vet dhe tregojë gjithnjë e më mizor me popujt e vet aq fat të madh pati, saqë brenda pak kohe shtroi Myzinë, Thrakinë, Peloponezin dhe thaujse mbarë Grëqinë.

Shumë iu rrit mendja, pra, këtij Barbari të çoroditur nga këto suksese dhe nga ky fat kaq i madh dhe nuk diti ta frenonte veten, por zuri të bënte plane të mëdha kundër popujve të tjerë të krishterë, të bluante në mendje të vetë kushedi se çfarë, t'u kërcënohej atyre me gjëra të llahtarshme, zuri të lakmonte mizori të tjerë e në fund t'u siguronte vetvetes dhe njerëzve të vet gjëra të mëdha. Menjëherë hodh në Maqedoni, që sot në gjuhën popullore quhet Arbëri, sepse banorët e atij vendi, thaujse të gjithë, flasin gjuhë arbërore⁶⁷. Tashti, meqë ka shumë që nuk dinë se ku gjendet

det kjo krahinë, unë do të shmangem pak nga tema dhe do të orvatem të përkruaj kufijtë e saj. Tashti, pra, Maqedonia, siç na dëshmon edhe Plini, ka qenë e përmendur me njëqind e pesëdhjetë fise dhe me dy mbretër, edhe dikur ka qenë perandori e qubej Ematje⁶⁷.

Nga përmendimi shtrihet deri te qyteti i Lezhës, ku janë epirotët; nga lindja ka Magnezinë e Thesalinë me anën e lumit Strimon, i mrekullueshëm me ato shtatë liqene, nga veriu ka Peoninë dhe Pelagoninë⁶⁸; nga perëndimi Dalmaninë. Në bregun e saj gjenden qytezat e qytetarëve romakë: Rizini, Askrivi, Budua, Ulqini, që të vjetrit e quanin Kolqini si qytet të themeluar nga Kolqinët⁶⁹, gjithashtu edhe lumi i Drinit e mbi këtë lumë gjendet qyteti romak Shkodra, nëntëmbëdhjetë milje larg detit. Vijnë pastaj qytetet e përmendura: Lezha, Akrilisi⁷⁰ dhe Epidamni, të cilin e themeluan koryrasit⁷¹ e që sot quhet Durrës, sepse Epidamnus është një emër ogurzi, Apolonia⁷², një qytet me baza shumë të shëndosha për hir të ligjeve t'atij. Një kufijtë e tij ndodhet një vend i famshëm që quhet Nymfa, sikurse e dëshmon Straboni; aty ndodhet një gur që vjell zjarr e metal e gjithnjë shkon duke u zmadhuar. Nën atë gur janë disa burime që qitin ujë të vakët dhe, siç na tregon Posidoni⁷³, toka aty është plot me bitum, që vlen për të mbrojtur hardhitë nga insektet e dëmshme. Veç asaj aty ka shumë popuj; sidomos kaonët⁷⁴ janë ata që banojnë në një pjesë të madhe të atyre vendeve, sepse, si burra të fortë që janë, ata aty gjithmonë mbajtën zotërimin e vendit. Pastaj anej nga lindja, jo shumë larg prej qytetit të Apolonisë, bie rruga Egnatia, e cila për çdo mil është e shënuar me shtylla guri edhe shtrihet për një mijë e gjashtëqind e tetëdhjetë stade⁷⁵.

Kjo pra, është ajo Maqedonia, e cila (ta them me fjalët e Plinit) dikur pati zotëruar mbarë botën. Maqedonasit patën përkruar Azinë, Armeninë, Ilirinë, Arbërinë, Kapodocien, Sirinë, Egjiptin, Taurin, Kaukazin; patën shtruar baktrianët⁷⁶, medët, persianët, duke shtënë në dorë mbarë Lindjen. Maqedonasit patën dalë ngadhënjyes edhe mbi Hindinë duke u endur kudo mbi gjurmët e atit Liber dhe të Heraklitit⁷⁷. Tirani, pra, ia nguli sytë Maqedonisë, kësaj krahine kaq të përmendur, kaq madhështore e të mrekullueshme, që kishin lindur e ushqyer gjithmonë burra të fortë. Tirani filloi ta kërcënonte këtë krahinë me sulme të pareshtura, duke kujtuar se do ta shtypte me lehtësinë më të madhe e ta shtinte sa më parë nën zgjedhë. Mirëpo ai u gabua shumë rëndë dhe puna i doil fare ndryshe, sepse fisi shqiptar atij i

nxori shumë kokëçarje, i kaluan thuasje tridhjetë vjet duke sulmuar e duke u përleshur vazhdimisht me atë fis dhe nuk mundi ta shtronte ose ta thyente as me forcë, as me hekur. Dhe në të vërtetë të gjithë princat e asaj krahine, princa të mëdhenj e të vegjël, i dolën përpara për t'i prerë hovin; ata ishin mbledhur tok e lidhur ndërmjet tyre me një miqësi të fortë dhe me një besë të përherëshme, ishin burra të fortë e të pëpëruar që i qëndronin armikut me rreptësinë më të madhe. Edhe Barbari e kishte parë se puna do t'i dilte shumë më e rëndë sesa e kishte paramenduar, prandaj nuk mund ta shkelte krahinën e Maqedonisë pa e larë mirë e mirë me gjakun e ushtarëve të vet. Mirëpo, mbasi kaloi një kohë mjaft e gjatë (ose sepse punët e njerëzve ndryshuan dhe morën drejtim tjetër ose pse ashtu deshi perëndia, që ka në dorë punët e njerëzve, pra edhe këtë perandori), të gjithë ata princa, të cilët kishin mundësi të mbronin fare lehtë vendet e veta, vdiqën nga shkaku i të zezave tona, të cilat me të drejtë na bëjnë që të vuajmë dhe t'i paguajmë shtrenjtë siç e meritojmë, e pikërisht atëherë armiku i pashpirt më me egërsi zuri ta sulmonte nga çdo anë dhe ta shtypte atë krahinë dhe, si u fut brenda, mori guxim edhe më të madh për ta plaçkitur më shpesh dhe për ta djegur e pjekur.

Në fund, pra, kur mori fuqinë në dorë sultan Mehmeti, mbasi pushtoi Bizancin, këtë qytet kaq fisnik e të shkëlqyer, shtliu në dorë edhe një perandori tjetër, katër mbretëri, njëzet provinca, dyqind qytete e këto të gjitha të krishtera (siç kurse e gjej të shkruar). Atëherë Barbari, si lu rrit mendja prej gjithë kësaj lavdie, lakmoi të arrinte deri në kullm dhe ia preu mendja se fare lehtë do të shtinte në duart e veta çdo gjë e se brenda pak kohe do të bëhej zot i mbarë botës. Dhe në të vërtetë e njëjta mirë astrologjinë dhe thoshte se donte vetë perëndia dhe vetë fati, ashtu edhe pozicioni i yjeve që ai t'ia arrinte atij qëllimi. Kishte mësuar të fliste grevisht, latinisht, arabisht, kaldeisht e persisht. Pastaj njëjta veprat e njerëzve të mëdhenj: të Jul Cezarit e të Aleksandrit të Madh dhe entuziazmohej për së tepërmi nga veprimtaria e tyre, pra kishte vendosur që edhe ai vetë të ecte mbi gjurmët e tyre. E me të vërtetë Mehmeti ishte një njeri guximtar e i papërkulur, kishte një mendje shumë të mprehur dhe ua kalonte të gjithëve në urtësi e në dinakëri. Kishte vendosur që, mbasi të shtronte Italisë, të nisej drejt Romës dhe ta vinte nën zgjedhë. Mirëpo ai gjithnjë thoshte se më përpara duhej të shtihej në dorë Epiri, sepse, që t'ia arrinte qëllimit e të plotësohej krejt dëshira e tij, ai nuk shihte

një vend më të përshtatshëm, më të vulltshëm e më të dobishëm sesa Epirin edhe në asnjë mënyrë tjetër nuk mund ta arrinte objektivin që i kishte caktuar vetes. Arsyja ishte se Epiri, si vend i afër, jepte lehtësi shumë të madhe për të kryer çdo punë, pastaj kjo krahinë shtrihet edhe buzë detit Jon, që deri diku lag brigjet e Italisë. Në Epir ka pyje e drurë të mëdhenj, që janë shumë të përshtatshëm për ndërtim anijesh e galësh: atje ka llmancë shumë të mira për flota sado të mëdha. Atje kudo ka fusha shumë pjellore e të bukura e të gjera, kullota të begatshme, lumenj e burime plot shëndet. Tashti, pra, i mprehti e dinaku Otoman, i nxitir nga sa u tha më lart, zuri t'i ngacmonte me sa fuqi pati e t'i ndiqte vazhdimisht e pareshtur epirolët, me qëllim që, ose t'i shtronte nën sundimin e vet, ose t'i shfaroste krejt. Mirëpo, meqë kaloi një kohë e gjatë në të cilën ata i nxorën shumë kokëçarje dhe ai hëngri grushte të rënda prej tyre dhe, duke mos pasur mundësi të realizonte planet e veta, në fund u bind se populli shqiptar ishte i pathyeshëm dhe vendosi të ndiqte një rrugë tjetër për ta vënë nën zgjedhë dhe shpresonte se nëpër atë rrugë pa farë dyshimi do ta shtronte Epirin.

Sot Shkodra është qendra e bregut të Maqedonisë dhe e asaj pjese të Dalmacisë, që e ka afër.

Për origjinën e saj nuk kemi fakte, s'kemi asgjë të sigurt, pastaj s'ka mbetur asnjë kujtim rreth saj; sepse qyteti, mbasi u dogj dy herë nga barbarët dhe mbasi u shkatërrua nga Anici⁵⁶, pretori i romakëve, u dogj krejt dhe vetvetiu. Edhe ditët fare mirë se në këtë kohë u dogjën të gjitha monumentet e vendit dhe të gjitha shkrimet historike të këtij qyteti. Megjithatë, meqenëse unë kam grumbulluar me kujdes çdo gjë që kam pasur mundësi të kërkoja e të gjeja për origjinën e Shkodrës dhe për gjendjen e atyre që sunduan atje herë pas here, të gjitha këto unë do t'i përshkruaj shkurt.

Tashti, pra, thonë disa të huaj se Shkodra paska qenë themeluar nga Aleksandri i Madh, mirëpo kjo s'duhet pranuar, sepse Shkodra ka ekzistuar shumë më përpara se të lindte Aleksandri i Madh; por edhe vetë muhamedanët shkojnë në këtë arsyetim; sepse Shkodrën në gjuhën e vet e quajnë Skanderi, dhe ky emërtim, sipas shpjegimit të tyre, është një me emrin Aleksandri, mirëpo ky është qyteti i Egjiptit, që themeloi Aleksandri i Madh. Pastaj disa të tjerë thonë se Shkodrën e paska themeluar njëfarë Johani, princ shqiptar, i cili për disa vjet paska sunduar në atë qytet, por

pastaj qytetarët dhe populli mbarë i Shkodrës e paskan për-
zënë këtë princ, sepse tirania e tij ishte bërë e padurueshme
e pastaj aty qenka vënë në jetë njëfarë qeverimi popullor.
Mirëpo Johani, që u dëbua, kur e detyruan të largohej prej
qytetit, ndërsa po nisej, e paska nëmur Shkodrën, duke lë-
shuar mbi të mallkimet dhe nëmat më të mëdha. Unë do
thoëja se i madhi zot duhet t'i ketë marrë parasysh lut-
jet e atij njeriu, në qoftë se ka qenë burrë me të vërtetë i
mirë, sepse qytetin e Shkodrës dhe krejt atë krahinë gjith-
monë e kanë merritur armiqtë më mizorë; të gjitha të ze-
zat i ka provuar ai vend. Por, duke menduar me veten time
se ç'duhet vënë në pah për sa i takon lashtësisë së këtij
qyteti, mund ta rrëfej haptazi e me mburrje se, për sa i ta-
qyteti, mund ta rrëfej haptazi e me mburrje se, për sa i ta-
kon vjetërsisë dhe historisë së lavdishme të saj, Shkodra du-
het të mbahet me të drejtë si një qytet shumë i përmendur,
në daç për pozicionin e natyrishtë që ka, në daç për bega-
tinë e madhe që gëzon. Andaj mund të besohet se romakët,
mbasi u bënë zotër nga çdo anë, dërguan edhe këtu, si në
shumë vende të tjera, kolonët e vet për t'u bërë ballë sul-
meve të huaja; për këtë lexojmë te Plini se Shkodra u quajt
qytet i romakëve. Por pastaj, kur ra perandoria e kur punët
e Romës shkuan si mos më keq, mund të besohet se Shkodra
u shkatërrua e u shkrëtua prej barbarëve; në këtë mënyrë
u zhdukën dhe ato pak shkrime që mbeteshin nga vjetërsia
e saj.

Prandaj ne nuk mund të themi asgjë të sigurt rreth ndër-
tuesve të parë të këtij qyteti.

Por na patën rënë në dorë disa shkrime, më tepër frag-
mente sesa anake, në të cilat flitej më shumë për meremeti-
min që i bënë këtij qyteti stërgjyshërit tanë, sesa për ndër-
timin e tij.

Ishte shkruar aty, në gjuhën popullore, se njëfarë Roza
me motrën e vet të quajtur Fa qenë themelueset e para
të Shkodrës e prandaj fortësa e saj quhet Rozafa. Ato të
dyja mbretëruan për shumë kohë me fatbardhësi e qetësi.
Pastaj thonë se pas tyre, (edhe këtë e mbajnë mend, sepse
është gjë e freskët) erdhi si sundimtar njëfarë Nemanjani⁽⁵⁹⁾,
i cili sundonte Epirin, Maqedoninë, Dalmacinë, të dy My-
zë dhe tërë Rumelinë. Kur vdiq Nemanjani, ba djalin e vet
të verbër, Uroshin, të cilit të gjithë i bindeshin sepse ishte
i virtytshëm e i urtë. Pas tij mori sundimin i biri Stefan
që la si trashëgimtar të vetmin djalë që kishte; edhe ky qu-
hej Urosh si gjyshi⁽⁶⁰⁾. Ky e kaloi jetën pa lu dëgjuar zëri
dhe nuk pati asnjë fëmijë, prandaj paranikët e ndanë zot

tërimin e tij ndërmjet tyre. Myzia e Poshtme i ra kont Laz-
rit⁽⁶¹⁾, e Sipërmeja Nikollë Zhupanit, Rumelia të tre vëllezërve,
Ujkashit, i cili fitoi edhe titullin e mbretit, Andreas dhe
Eksakut, ndërsa njëfarë Monçin Deni mori vetëm sundimin
e një qyteti detar. Nga ana tjetër prej farefisit të sundim-
tarit Nemanjan doli Balsha, i cili kishte nën zotërim bregun
e Bunës, thuase fare pranë qytetit, deri në det. Ky pati tre
djem: Gjergjin, Strazimirin dhe Balshën, dhe të tre qenë në
nam e në zë⁽⁶²⁾. Këta, pra, e sulmuuan Shkodrën, që e kishte
nën zotërim Uroshi (për të cilin folëm më lart) dhe e morën.
Në të vërtetë asokohe Shkodra ende s'ishte e rrethuar me
mure, por një pjesë ishte në fushë e një pjesë në kodër, ndërsa
tashti është krejt në kodër, gjithashtu këta tre vëllezër dë-
buan prej Matjes ose Maqedonisë princat Dukagjinë dhe Sopë⁽⁶³⁾
dhe shtinë në dorë Krujën, ku sundonin Sopët, dhe kështu
prej fitores në fitore i shpallën luftë Stefanit⁽⁶⁴⁾, mbretit të
Myzisë së Sipërme, të cilin në fund e thyen me gjithë ushtri-
në e tij, e shpartalluan dhe e ndoqën deri në Raguzë edhe
aty e rrethuan. Së fundi me ndërmjetësinë e raguzanëve u
bë paqja midis tyre dhe u caktuan kufijtë deri te lumi Na-
renta, që ndan tokat e Faries, qytet i Dalmacisë⁽⁶⁵⁾. Në të vër-
tetë këtu merrnin fund kufijtë e zotërimit të atyre tre vël-
lezërve. Mirëpo ata u shtynë edhe më tutje dhe shtinë në
dorë brenda pak kohe Albën greke që është në Epir⁽⁶⁶⁾, Kasto-
riën ose Kastorilien dhe të gjithë Vlorën. Derisa qenë gjallë
ata të tre (mbasi çuan jetë të lumtur e fatbardhë), të huajt
kurrë s'patën guxim ta trazonin Epirin ose Maqedoninë ose
t'i hynin brenda. Mirëpo, si kaloi një kohë e gjatë, dy prej
atyre vëllezërve vdiqën dhe mbeti gjallë më i vogli, Balsha.
Atëherë një kapedan barbarësh, i quajtur Hiurenex⁽⁶⁷⁾, u sul-
moi Maqedoninë me një ushtri turke prej dyzet mijë vetësh.
Balsha i doli atij përpara me një ushtri të mbledhur me ngut
e shpejt e shpejt, pa pritur që të grumbulloheshin të gjithë
ushtarët (dhe komandantët e tij për këtë punë s'i dhanë asnjë
këshillë).

Pra, pa iu trembur syri aspak (meqenëse ishte trim e
shpirtmadh), u vërsul mbi ushtrinë turke, mirëpo, në një fushë,
që nga vendësit quhet Saura, pranë lumit Vjosa, afër Beratit,
tokë e Epirit, u thye e u vra si vetë me tërë ushtrinë. Me
vdekjen e Balshës, barbarët nisën për herë të parë ta shkel-
nin Epirin e ta plaçkitnin. Që atëherë shtinë në dorë Kasto-
riën, Beratën dhe Krujën. Vëndin e Balshës si mbret e zuri
Strazimir Balshiku, pinjoll i familjes së Balshëve. Ky kishte
nën zotërim Shkodrën, Dristin, Lezhën, Tivarin, dhe mbarë

atë krahinë dhe ia si trashëgimtar të vetmin djalë që kish-te, Gjergjin, i cili Shkodrën ia dha si dhuratë Muratit, mbretit të turqve⁶⁹). Në atë kohë thuajse primitive qytetet e qytetet ende nuk cmoheshin edhe aq; shpirti i njeriut ende nuk ishte ndezur aq fort nga lakmia e verbër dhe e çmendur e sundimit. Më vonë, me kalimin e kohës, vetë Murati ia ktheu Shkodrën si dhuratë Gjergjit, mbasi ky i kishte dorëzuar Muratit një vajzë shumë të bukur nga farefisi i vet. Në fund Gjergji (me sa thonë) Shkodrën ia dorëzoi si peng dogjës së Venedikut e as nuk ia kërkoi më⁷⁰).

Ky qytet sot ka fituar nam të madh, sepse historia e tij është me të vërtetë madhështore; pastaj ka këtë të veçantë se gjendet mbi një kodër krejt shkëmb dhe rreth e përçark ka fusha të mëdha shumë pjellore. Është një qytet i fortë prej natyre, por i fortë edhe prej dorës së njeriut; është shumë i lartë, me një gjerësi që sot është mesatare, sepse, që kur u hodhën themelet e qytetit, rrethi i mureve shtrihej atje poshtë në fushë më tepër se dy mijë hapa në formë katrore. Pjesës së poshtme të këtij qyteti i binte përmes lumi i Drinit, mbi të cilin ishte ndërtuar një urë guri e mrekullueshme, që ishte aq e gjatë, saqë shkonte e prekte Bunën me pjesën e vet të fundit; edhe sot kanë mbetur disa gjurmë të asaj ure. Vendi, ku më përpara gjendej vetëm qyteza, tashti përfshin të gjithë qytetin. Për të parë se çfarë qyteti ka qenë Shkodra, mjafton fakti se, kur një ushtri e madhe barbarësh sulmoi tokat e saj, atëherë rreth pesë mijë kalorës, thuajse e gjithë rinia shkodrane, u turrën të radhitur jashtë qytetit (sikurse thonë) mbas shenjës që jepte këmbora; u përlëshën me armikun pranë lumit të Drinit, që sot ndodhet larg qytetit tetë milje, dhe bënë kërdi të madhe mbi të. Mirëpo, meqenëse ushtria shkodrane ishte shumë më e vogël në numër dhe luftimi zgjati shumë, aty nga fundi u lodh edhe u thye keqas. Ata që mbetën pa u vrarë, u tërhoqën bashkë me familjet e veta brenda kështjellës dhe atëherë armiku, me një sulm të fortë, u hodh në qytet e, mbasi s'gjeti njeri brenda, e dogji dhe e poqi plot tërbim në të katër anët dhe e rrafshoi përdhe⁷¹). Pastaj vuri të gjitha energjitë për t'iu sulur fortesës, mirëpo, meqenëse s'pati mundësi ta pushtonte, e la dhe iku prej andej. Që prej asaj kohe shkodranët nuk u kujdesën më për rinëdërtimin dhe rimëkëmbjen e qytetit, sepse, kur u pa se vetë fortesa paraqitej si vend më i sigurt, ata filluan ta përqendronin qytetin vetëm brenda atij rrethi. Dhe në të vërtetë kjo qytezë, për natyrën që ka, bie krejt thikë nga të katër anët, me përjashtim të asaj ane që është

nga veriu, aty zbrët, si të thuash, me njëfarë pjerrësie dhe aty afër, me largësi sa hedh një shigjetë, ndodhet një kodër plot vreshta e ullishta. Mbi atë kodër, në Rrethimin e Parë⁷²), sundimtari i Rumelisë, që turgit e quajnë pashë, kishte ngulur shatorren e vet. Që prej asaj kohe gjithmonë ai vend u quajt me emrin e pashës. Ky qytet aq i shkëlqyeshëm e aq i njohur dallohet mbi të tjerët për ajër të shëndetshëm, për ara pjellore e të punuara mirë dhe për ujëra që i ka me shumicë. Nga qyteza syri i përlan thuajse të gjitha fushat përreth, asgjë s'e pengon pamjen; prej andej i shih të gjitha tokat që përfshijnë një hapësirë të madhe dhe çdo gjë dallohet imtësisht. Prej andej shih bujq që lërojnë tokën, që korrin të lashtat, shih mullinj, peshkatarë, sa ndër lumenj e sa në liqen (e çfarë liqeni!) duke gjuajtur peshk, që del me shumicë të madhe. Pastaj ke vreshtat, kopshtijet, burimet, liqenin e çdo gjë tjetër që ka krijuar natyra për të kënaqur njeriun. Sot rrezat e këtij qyteti andej nga lindja i lag një degë e vogël e Drinit⁷³), kurse nga perëndimi kalon Buna, që është e begatshme me çdo lloj peshku; ky lumë kalon nëpër qytet me rrymë të shpejtë derisa derdhet në det mbas tëmbëdhjetë miljesh. Buna buron prej atij liqeni shumë të përmendur, për të cilin të gjithë thonë se është formuar vonë, nga shkaqa se shkrimtarët e vjetër nuk e përmendin aspak; gjendet larg qytetit gati gjashtëmbëdhjetë stade.

Këtë mund të merret me mend se ky liqen, sikurse shumë lumenj e liqene të tjera, është formuar vonë; edhe s'duhet kaluar në heshtje një çështje e tillë, sepse këtë mendim kanë pasur edhe ata që e kanë studiuar imtësisht konfiguracionin e tokës. Po kështu, me sa duket, vërtetohet edhe sa më kanë rrëfyer banorët më të mocëm të këtij vendi, të cilët më kanë thënë se aty ku sot ndodhet liqeni, dikur ka qenë tokë plot me burime të pashterueshme, nga të cilat lindi ai liqen i mrekullueshëm, aq i madh e i gjerë e i thellë, me një bukuri të rrallë dhe me një rreth njëqindnjëzetmiljesh⁷⁴). Ka ajër të shëndetshëm dhe është plot me çdo lloj peshku; ka edhe peshk të madh në çdo stinë. Përreth ka fusha shumë pjellore, kështjella madhështore dhe shumë fshatra. Buzë këtij liqeni ka edhe shkëmbinj, ku shihen të ndërtuara për bukuri disa manastire, ndër të cilat banojnë mjaft meshtarë grekë⁷⁵). Të mos çuditet, pra, ndokush, në qoftë se thashë se ky liqen është i ri, sepse unë kam lexuar ndër autorë shumë të shquar dhe ndër gjeografë shumë të përmendur se në det ndodh shpesh që dalin ishuj e shkëmbinj, gjithashtu edhe të tokë burime e lumenj, bile edhe dita-ditës. Nuk qe diçka jashtë vendi në qoftë se

u shmanga nga tema me një përshkrim të tillë, sepse secili do ta kuptojë se ç'rëndësi ka pasur ky qytet e për ç'arsye ai tirani i turqve u orvat aq fort për ta pushtuar. Tashti, pra, unë do të përpiqem me gjithë shpirt të vë në jetë çfarë kam vendosur të bëj. E, në rast se stili im do të çalojë, lexuesit të kenë mirësinë të më falin, sepse unë do të parashtoj besnikërisht çdo gjë, ku (sikurse thashë më lart) jam gjetur pranë, çdo gjë që kam parë me sytë e mi, çdo gjë që kam provuar unë vetë.

LIBRI I DYTË

Tashti pra Otomani, duke marrë parasysh se Shkodra ishte qyteti më i përmendur dhe kryeqendra e krahinës së Shqipërisë, ishte roja, syri, forca dhe mbrojtja e të gjithë mbretërisë, ëra e detit Jon dhe e Adriatikut, mbrojtja e Italisë dhe e të gjithë të krishterëve, ushqeu një shpresë shumë të madhe për ta pushtuar, sepse në këtë mënyrë do ta kishte shumë lehtë të hynte edhe në Dalmaci, në Iliri dhe në Daunie⁷⁹) dhe kështu do të plotësohej dëshira e tij. E, megjithëse e dinte fare mirë se ai qytet ishte i fortifikuar për mrekulli si nga natyra ashtu edhe nga ëra e njeriut dhe kishte mbrojtje të fortë, prapëseprapë turku, duke pasur besim të plotë në fuqinë e vet, ia mbushte mendjen vetes se ai qytet nuk do të rezistonte aspak kundër tërë atij turri e tërë asaj fuqie, por do të shtitej në dorë brenda pak kohe, dhe vendosi të dërgonte një ushtri jashtëzakonisht të madhe për ta pushtuar. Priti, pra, që të vinte pranvera, si një stinë e përshatur për fushata të tilla; përgatiti të gjitha mjetet luftarake, grumbulloi një ushtri shumë të madhe dhe vuri si komandant të saj Sulejmanin, sundimtarin e Rumelisë. Sulejmani në muajin maj⁷⁹) nisi përpara (simbas zakonit) si vëzhgues disa kalorës të armatosur lehtë dhe ai vetë u shkante pas plot madhështi me gjithë pjesën tjetër të ushtrisë. Rrethoi qytetin nga të katër anët dhe bëri çdo përpjekje për t'i lodhur e për t'i ndrydhur të rrethuarit me terror e panik të madh, me ushtri e me çdo mjet luftarak. I dërrmoi e i shembti këdhet me sa fuqi pati e pastaj me ato vegla luftarake dhe me të gjithë atë ushtri të fortë u orvat ta shtinte në dorë qytetin. Do të shkoja shumë gjatë, po të tregoja se sa mijëra turq lanë jetën aty me turp, se si shko-

dranët, duke luftuar aq burrërisht, mbrojtën veten, atdheun, gratë e fëmijët e vet; kështu turku, si u lodh më kot, u tërhoq me turpin më të madh; u zmbraps nga të rrethuarit e me ç'humbje! Nga fundi, mbasi i shkuan kot të gjitha përpjekjet për të pushtuar qytetin, turku, në krye të tre muajve, e hoqi rrethimin. Atëherë shkodranët fituan nam e lavdi të pavdekshme për këtë fitore të lartë e të shkëlqyer nën udhëheqjen e rektorit, Andon Loredanit⁷⁴). Kur sulltani e mori vesh këtë humbje, u zemërua e u mbysh gjithë vrer, sepse shkodranët kishin bërë kërdi në ushtrinë e tij. Turkut më përpara nuk ia merrte mendja se me shkodranët do t'i dilte kaq punë sa i dolë, prandaj, mbas asaj humbjeje, filloi të përpëlitej ta vriste mendjen plot shqetësim a të hynte edhe një herë në luftë me shkodranët a ta linte fare atë punë apo ta sulmonte prapë Shkodrën me një ushtri më të madhe. Në fund, duke e ndër veten të ngacmuar nga gjithë ai gjak që u derdh dhe nga turpi i madh e duke marrë me mend grushtet e forta që kushedi sa herë kishte ngrënë prej epirotëve e për më tepër duke iu kujtuar vdekja e t'et⁷⁵) (ishite edhe kokëfortë e s'dinte të lëshonte pe), vendosi të hakmerrej për gjithë atë gjak që ish derdhur, sepse kishte besim në fuqinë e vet jashtëzakonisht të madhe dhe në trimërinë e ushtarëve të vet edhe shpresonte se do t'ia arrinte qëllimit, po të dinte t'i fuqizonte e t'i përmblyhte ashtu si duhet forcat ushtarake.

E, me qëllim që shpirti i tij të ndizej gjithnjë e më shumë për atë fushatë, paguante njërin, që çdo ditë t'i kujtonte sulmin që duhej të bëhej mbi Shkodrën. Edhe s'ka dyshim se turku menjëherë do t'ia kishte nisur asaj fushate sikur të mos kishte qenë i detyruar të merrte me disa punë të tjera jo me më pak rëndësi. Mbasi kaluan, pra, katër vjet prej Rrethimit të Parë, gjithë vëmendjen e zemrën e vet sulltani e përqendroi te lufta e Shkodrës, tamam ashtu sikurse kishte vendosur. Pra më së pari dha urdhër që të mblidheshin ushtarë nga të katër anët dhe të rekrutoheshin të gjithë që kishin emrin turk e që kishin moshën e duhur për të rrëmbyer armët. Dha urdhër të përgatiteshin armë, shigjeta, kuaj, një shumicë e madhe dvesh për të bartur bronzin që nevojitej për artileri dhe çdo mjet tjetër lufte; për të gjitha këto kishte specialistë të veçantë që ishin mjeshtër të vërtetë. Pastaj vinin ushqimet e sa e sa sende të tjera të nevojshme për luftë. Në fund, si pa se çdo gjë ishte e gatshme e në rregull ashtu si dëshironte ai, përgatiti nga të gjitha racat një ushtri aq të madhe e të fortë, sa që kurrë një herë s'e kishte pasur më përpara. Edhe, sapo filloi të dilte gjethi, dërgoi përpara, simbas zakonit,

kalorinë e armatosur lehtë, duke dhënë, gjoja, të kuptohej se ajo kishte për objektiv një vend tjetër. Mirëpo pastaj dredhoi rrugë e, duke ecur prapa kalorisë me të gjithë ushtrinë e vet të armatosur rëndë, vendosi t'i sulej Shkodrës duke përhapur panik në të katër anët. Porsa mbërriti lajmi në Shkodër dhe u hap t'jala anekënd, një tmerr i hatashëm e pushtoi qytetin dhe u bë një pështjellim i madh. E aty për aty u mblodh në qytet një turmë e madhe djelmoshash fshatarë, ku ishin më trimat, e barkarësh që kishin hyrë me galetë e veta në fumin e Bunës e të gjithë së bashku filluan të ndërtonin fortifikime e forcama për mbrojtjen e qytetit, të rregullonin vendet e rojës, të forconin të gjitha pozicionet dhe s'pushuan as ditë, as natë, por, duke u dhënë me mish e me shpirt, punuan pareshur për t'i kryer si duhet të gjitha punët që ishin të nevojshme për të bartur peshën e rëndë të një lufte aq të madhe, jo ndryshe, por sikur të ishte armiku aty pranë. Ndërsa zhvillohej e gjithë kjo veprimtari në qytetin e Shkodrës, andej nga veriu mai e fushë⁷⁶ ishin ndezur flakë; u ishte vënë zjarri fshatrave dhe tymi përhapej deri lart në qiell, shenjë se së shpejti do të kriste lufta. Kur ja, papritmas, nga të gjitha anët filloi një rrëmujë që s'e mori vesh i pari të dytin; disa merrnin arratinë, disa i kishte kapur tmerrin, fshatarët braktisnin arat e një pjesë prej tyre me dhen e plaçka drejtohej për më siguri nga brigjet e detit, një pjesë tjetër po vraponte për në qytetin e Shkodrës dhe sillte lajmin se tashmë turqit ishin krejt afër, se kishin plaçkitur të gjithë vendin, se u kishin vënë zjarrin shtëpive, se kishin rrëmbyer gjithë atë bagëti me gjithë njerëzit bashkë, kështu që brenda dy ditëve ata kishin djegur e shkatërruar çdo gjë. Ishte asokohe në Shkodër një komandant,⁷⁷) i cili, me urdhrin e Senatit të Venedikut, mbante drejtimin e qytetit, si timonieri që mban drejtimin e anijes. Ky komandant, mbasi përgatiti me kujdesin më të madh çdo gjë që nevojitej për luftë, mblodhi në kuvend qytetarët më trima, italianët dhe të gjithë të tjerët që ndodheshin në qytet; vendosi që njerëzit e paaftë për armë dhe të miturit të çoheshin ndër qytetet e bregut të detit, që ishin aty afër. Ndërkaq armiku mizor e i rrezikshëm më katërbëdhjetë maj u sul me një turr të fortë mbi rrethin e Shkodrës natën, pastaj rrethoi edhe qytetin në formë kurore, duke e mbërthyer mirë nga çdo anë. Në këtë rrethim kishte ardhur Ali beu, sundimtar i Danubit, me tetë mijë kalorës të armatosur lehtë, që në gjuhën e vet i quajnë akinxhinj⁷⁸). Të gjithë këta quhen me këtë emër, sepse shërbejnë si ushtarë

me shpenzimet e veta, nga shkaku se zotërojnë pasuri e tokë, të cilat ua ka dhuruar sulltani për trimërinë e madhe që kanë treguar. Komandanti i këtyre kalorësve e ka për detyrë t'i prijë ushtrisë së të madhit sulltan duke plaçkitur, duke shkakërruar e duke rrethuar qytetin. Ai për më tepër prej sulltanit kishte privilegje që, porsa të kishte arritur ushtria aty ku ishte caktuar të arrinte, mund të merrte çdo drejtim që t'i dukej atij mirë e më mirë. Prapa tij vinte i vëllai, Skënder beu, komandant i Myzisë së Sipërme, me katër mijë kalorës e pastaj vinte Malakoci, komandant i Myzisë së Poshtme me tri mijë kalorës, të gjithë të stërvitur. Ky është ai Malakoci, burrë i urtë, trim e i pashëm, me një palë sy që (sikurse thonë edhe për sytë e Augustit) i vezullonin si rreze dielli dhe s'kishin burrë që mund ta shikonte drejt në fytyrë. Shkodranët, kur panë se u rrethuan nga çdo anë prej gjithë asaj ushtrie, iu përveshën punës dhe, të ngjeshur mirë në armë, ia nisën të luftonin trimërisht atje ndër ledhe, duke flakur përmbi armikun me skorpionë dhe me sa fuqi që kishin shigjeta, gurë, predha e gjyle. Ndonjëherë suleshin edhe jashtë ledheve e u binin turqve papritmas e i zmbraznin e i vritnin; pastaj, me një gëzim e entuziazëm të jashtëzakonshëm, këtheheshin brenda ledheve ngadhënjimtarë. Pastaj menjëherë mbildheshin në kuvend dhe aty secilit i caktohej vendi që duhej mbrojtur mbi ledhe. Disa të tjerë u ngarkuan që, simbas nevojës që paraqitej, të forconin pozicionet e ndryshme të qytetit, aty ku ishin më të ligshata, edhe t'i rregullonin mirë e më mirë. Shumica e qytetarëve të tjerë bashkë me meshtarët dhe me ushtarë të tjerë zunë vend në shesh me flamurin e artë të shën Markut e të shën Shtjefnit protomartir⁷⁰⁾, pajtor i qytetit, që të jepnin ndihmën e duhur aty ku paraqitej nevoja e ku ishte më i madh rreziku. Si u shpërnda kuvendi, të gjithë, me një shpirt, u drejtuan ndër vendet e caktuara dhe me guxim e trimëri të madhe vunë në zbatim urdhrat. Ndërkaq andej bregut të Drinit, që është larg qytetit tetë mijë, u duk një shumicë e madhe shatorresh; atje kishte zënë vend Daut Ganjolla, pasha i përgjithshëm i Rumelisë, me të gjitha repartet e veta, që s'kishin mundur të kalonin lumin, se ishte fryrë nga vërshimi i ujërave, e atëherë një shumicë e madhe turqish, që ndodheshin pranë Shkodrës, i dolën përpara Daut Ganjollës, sepse ishte një personalitet me rëndësi të madhe. Ky njeri ishte një burrë i pajsur me cilësi të rralla shpirtërore e trupore; kishte lindur në Epir prej prindërish të krishterë të shtresës së ulët. Si u rrit, barbarët e morën të ri me vete si rob e atje midis tyre u bë aq trim, aq i zoti e aq i

mprehtë, sa që dukej se vetëm ai shkëlqente kur mbretëronte së pari Mehmeti e pastaj i biri, Bajaziti. Edhe u rrit e arriti në një rang aq të lartë të pirandorisë, sa që vetëm atij i besoheshin gjithmonë çështjet që i përkëtinin Evropës. Kaq e donin të gjithë dhe e shikonin me sy të mirë, sa që ndonjëherë lindte dyshimi se mos po merre në dorë ky njeri frerë e mbretërisë otomane, duke hipur vetë në fron. Dauti, pra, më nëntëmbëdhjetë qershor, si e kaloi lumin me tërë ushtrinë e vet, përpara se të zbardhte drita, iu afrova Shkodrës dhe e nguli shatorren e vet, që ishte shumë e madhe dhe e purpurt, mu në majë të kodrës që sot mban emrin Kodra e Pashës, ndërsa mbarë ushtria e tij nguli shatorret rrëzë asaj kodre dhe në lushë. Ishin njëzet e pesë mijë kuaj e rreth dymbëdhjetë mijë deve, ngarkuar me bronz për artilleri dhe me municione e vegla të tjera luftarake, të cilat të gjitha u shkarkuan andej Kodrës së Pashës. Nga ana tjetër, të krishterët ishin dhënë me shpirt për ta forcuar qytetin me fortifikime e me stoma, duke grumbulluar trarë, dhë e ballë e duke i ngritur sa më lart, sepse e dinin fare mirë se muret do të rrafshoheshin përdhë dhe se armiku do të sullej si i çmendur përmbi to. Mirëpo turqit, kur panë se të rrethuarit po bënin gjithë ato fortifikime, menduan t'u bënin një dredhi. Gjetën, pra, dy veta prej të vetëve, që e njihnin gjuhën latine edhe, si i veshën me rroba marinarësh, i mësuuan mirë dhe i dërguan pranë ledheve me qëllim që t'u thoshin të krishterëve se ishin dy barkarë që pak më përpara kishin zbritur nga galetë, me të cilat kishte ardhur një i dërguar i Venedikut për t'u marrë vesh me turkun dhe për të bërë paqe. Këta dy veta, pra, i këshilluan të rrethuarit që të mos kishin asfare frikë, sepse brenda pak ditëve do të bëhej armëpushimi me turqit e prandaj s'ishte nevoja të lodheshin duke bërë gjithë ato fortifikime, sepse tashmë paqja ishte më se e sigurt dhe turqit brenda pak kohe do të iknin. Mirëpo ata të dy nuk ditën të shtirëshin ashtu si duhet, në mënyrë që të të mos dilnin në shesh dredhia dhe gënjeshtrore e tyre. Në fund, si doli sheshit dinakëria e tyre, u vunë në të ikur dhe për pak sa s'lanë kokën aty në vend. E gjithë kjo lodër u kurdis me qëllim që të krishterët, duke shpresuar në atë që u thoshin ata të dy, ta linin punën e fortifikimit e pastaj armiqtë ta shtinin qytetin në dorë më lehtë me të gjitha ato mjete luftarake që kishin. Armiku, pra, dita-ditës kurdiste dredhi e gracka të tilla; mirëpo të krishterët, të regjurr tashmë me këto gënjeshtrore e shierre, s'pashonin aspak së punuari, madje i përvisheshin punës edhe më me zjarr e me shpejtësi; punonin me zell e entuziazëm për

të shpëtuar veten e vet dhe qytetin. Barbari kurrë nuk arrinte të shtrej në mënyrë të tillë, saqë të krishterët të mos diktonin dredhinë dhe sherrin e tij. S'kishin kaluar tri ditë që kishte arritur pasha, kur dha urdhër që mbi lumin e Bunës, një mijë hapa larg qytetit, të ndërtohej një urë druri shumë e madhe e shumë e fortë, që të lidheshin të dy brigjet dhe të kalohej lehtësisht nga njëra anë në tjetrën për arsye se ai lumë ishte rritur tepër nga ujërat dhe nuk mund të kalohej ndryshe në asnjë mënyrë. Kishin marrë vesh barbarët se ajo krahinë andej lumit ishte shumë e pasur e se ndër qytetet e bregdetit ishte grumbulluar një shumicë e madhe fshatarësh me kopetë e veta, pra turqit shpresonin të bënin prë ndër ato anë mbi bagëti e njerëz. Si mori fund ura nga fillimi i qershorit, të nesërmen vetë pasha kaloi mbi urë bashkë me disa kalorës dhe u drejtua të disa installe, ku zihet gjithë ai peshk, për të shikuar së afërmi strukturën e tyre, e pastaj u ngjiti malit të Shën-Markut, që është shumë i lartë²⁹, hipi deri në majë dhe prej andej me vëmendjen më të madhe vëzhgoi qytetin e Shkodrës dhe të gjitha pozicionet. Pastaj aty nga mbërmbja u përshkuan nëpër urë rreth njëzet mijë kalorës për të shkatërruar e për të plaçkitur krahinat bregdetare dhe fshatrat e qyteteve të afërme. Mirëpo të nesërmen ra gjithë natën një shi aq i madh, saqë në mëngjes aty nga ora tre ata u këthyen e u futën ndër shatorre pa plaçkitur asgjë dhe disa ditë i kaluan në qetësi ndër çadra. Besoj se s'dubet kaluar në heshtje një aksion mjaft i shkëlqyer i rimisë shkodrane. Ishin thaujse nia treqind djelmosha me trup të lidhur, të bëshëm e trima të fortë, që dita-ditës endeshin rrotull ledheve me pushkë në dorë edhe vrinin gjithë ata armiq, saqë u kallën tmerrin dhe ngjallën në zemrat e të gjithë shkodranëve një shpresë të patundur për fitore. Ndërkaq më tetë qershor kishte arritur te lumi i Drinit Mustafa beu, i cili ishte i ngarkuar me punët e Azisë dhe populli e quante pasha të Anadollit. Këtij i doli përpara pashai i Rumelisë dhe pas tri ditëve, mbasi ngriti shatorret, i sollë rreth gjashtëmbëdhjetë mijë kalorës, të cilët kaluan pranë qytetit të Shkodrës dhe u ndaluan në një vend që banorët e atjeshëm e quajnë Mbi-shkodër dhe atje ngulën shatorret. Të nesërmen, përpara se të shkonte edhe pashai atje, dërgoi reparte të tjera dhe shumë streme³⁰ e pastaj ia befi edhe ai vetë me një suitë të madhe në mes të krismës së borive dhe të sa instrumenteve të tjera lufte. Ai e kishte ndarë ushtrinë e vet në pesë skuadra. Skuadra e parë kishte gjashtë flamuj të mëdhenj; flamuri i parë ishte krejt i blertë, i dyti i trëndafilte e të katër

të tjerët ishin krejt të bardhë. Skuadra e dytë kishte dy flamuj të purpurit. E treta dy të blertë. E katërta dy të verdhë, ndërsa e pesta i kalonte skuadrat e tjera për sasi njerëzish dhe ishte më e stërvitur; me sa dukej, aty ishte vetë pashai. Kjo skuadër kishte shtatë flamuj. Flamuri i parë ishte i bardhë dhe i qëndisur me ar, dy të tjerë ishin të blertë e pastaj vinin kater në ngjyrë të trëndafilut. Skuadrat e tjera kishin flamuj të ndryshëm, por të vegjël e me ngjyra të ndryshme. Ishin, pra, tridhjetë mijë kalorës aziatikë; të gjithë i kishte sjellë me vete pashai i Azisë, për të cillin folëm më lart. Këta aziatikë janë burra të pashëm, shigjetarë të rreptë e të rrezikshëm, por nuk janë aq të fortë, aq luftëtarë e aq të qëndrueshëm në vështirësi sa janë evropianët dhe burrat e Rumelisë. Veçse kuajt i kanë shumë të fortë e të shpejtë; për këtë arsye këtu ndër ne e kemi zakon të themi «burrat e Rumelisë e kuajt e Azisë». Pashait të Anadollit s'ia mbajti të hynte aty për aty në shatorren e vet që ishte pa mbrojtje; ndoshta trembej se mos e pikonin të rrethuarit me ndonjë bombardë që drejtohej mu matanë, prandaj gjithnjë andej kaluar andej e këtej duke vërejtur me vëmendje pozicionin e qytetit dhe të gjitha vendet e tjera aty afër.

Pastaj andej nga mesdita u fut si të thuash tînëz në shatorren e vet me një pakicë kalorësish. Shatorren e tij, që ishte me të vërtetë e madhe dhe krejt e blertë, e kishin ngulur te një vreshtë që ishte larg qytetit rreth një mijë hapa. Ngjitur me të ishin dy shatorre të tjera të bardha si bora, të mbrojtura mirë me avllë e me stom në mënyrë që të mos pësonin gjë nga artileria tokësore.

Menjëherë pashai, me qëllim që t'u jepte zemër ushtarëve, u premtoi një çmim të mirë atyre që do të merrnin guximin të ngjiteshin deri te ledhet kaluar. Edhe të nesërmen dy kalorës shumë të stërvitur u hipën kuaqeve dhe u ngjiten lart andej nga është dera kryesore edhe bënë çmos që të preknin me duar ledhet e qytetit. Mirëpo të krishterët u vunë syrin mirë edhe njërin e mbytnën me gurë e me shigjeta me gjithë kalin e tij, ndërsa tjetrin e hodhën rrokull e poshtë me çfarë patën ndër duar; atij për pak sa s'i kishte dalë shpirti dhe me të vërtetë s'kaluan pak çaste dhe vdiq. Aty për aty disa nga djelmoshat tanë, shumë më të fortë, u flakën jashtë edhe ia prenë kokën atij që kishte vdekur përpara, pastaj e ngulën në një heshtë dhe u futën në qytet plot entuziazëm. Mirëpo, meqenëse ende s'kishin arritur të gjithë taborët aziatikë, gjatë gjithë asaj kohe gjithnjë ziente nga turmat e mëdha të barbarëve rruga pranë lumit, e cila shpie në qytet dhe ku-

rrë s'pushonte ajo lëvizje, se vazhdimisht vinin reparte të reja me kuaj, kafshë të tjera e streme drejt ndër shatorre. Më pesëmbëdhjetë qershor arriti edhe një numër i madh njerëzish nga garda e sulltanit, që në gjuhën e vendit i quajnë jeniçerë⁸³). Këta burra thuajse të gjithë janë të krishterë dhe u janë marrë me pahir prindërve të tyre. Duhet ditur se të gjitha ato qytete e krahina të krishtera që ndodhen nën zotërimin e Perandorisë Otomane, përveç që duhet të paguajnë një tribut shumë të rëndë edhe gjëra të tjera që u rrëmben turku, për më tepër detyrohen të japin vit për vit edhe një sasi djemsh në moshë të vogël, të cilët otomani i shpër në Anadoll dhe atje ata rriten së bashku dhe stërviden ndër armë prej instruktorësh të ndryshëm deri në një moshë pak a shumë të pjekur. Atje ata vazhdimisht siërviden me ushtrime të ndryshme sidomos në punë ushtarake dhe s'kanë asnjë orë pushim, por detyrohen të përballojnë çdo vështirësi e mundim, të cilat thuajse janë të padurueshme; i detyrojnë të flenë edhe jashtë, me qëllim që të mësohen me çdo vuajtje.

Mbas stërviden mirë dhe arrijnë moshën e duhur, atëherë i thërret sulltani edhe për tre vjet me radhë i vë ndër sprova edhe më të rënda e më të vështira pa i lënë aspak në qetësi, megjithëse janë të këputur fare. I lë të flenë sa më pak, edhe sië pak gjumë duhet ta bëjnë jashtë; ndonjëherë i lë pa fjetur me net e net. Mbas kalon periudha e tre vjetve, sulltani i fut në gardën e vet (ose, si i thotë populli, në familje) dhe secilit i cakton një pagë ditore, duke ia shtuar pastaj mëditjen sipas meritave të tyre. Ata quhen edhe djem-të e të madhët sulltan dhe gjithnjë i rrinë afër atij si një ledh, si mbrojtje; kudo i shkojnë atij prapa.

Në këta burra mbështetet e gjithë shpresa, i gjithë sigurimi; në trimërinë e tyre mbështetet interesi i lartë i otomani. Edhe me të vërtetë, kur sulltani nisat për luftë, ata i qëndrojnë pranë dhe kurër nuk largohen prej tij, gjithnjë e ruajnë dhe i bëjnë kurorë si një mur mbrojtjeje. Kur arrijnë puna deri në një pikë të tillë saqë ata duhet të veprojnë, atëherë do të thotë se (si i thonë me fjalën popullore) ka mbërritur thika në kockë, d.m.th. gjendja është shumë kritike. Edhe janë luftëtarë të rreptë e trima të fortë; në çdo rrezik e ngushticë janë besnikë të mëdhenj. Pa u trembur aspak syri, vënë jetën e vet në rrezik, sepse janë rritur e stërviden gjithnjë nën armë, janë mësuar të durojnë çdo vështirësi e mundim (kjo, natyrisht, vjen nga stërvidja e gjatë dhe e pareshtur). Po të jetë puna për të sulmuar ndonjë qytet, janë të parët që vërsulen mbi të, u ngjiten ledheve dhe e pushtojnë. Çdo

aksion që kryhet me trimëri e në mënyrë të shkëlqyer, merret me mend se është kryer vetëm prej tyre.

Nga këta burra, pra, kishin ardhur rreth pesë mijë veta, me katër flamuj të bardhë si bora; dhe kur arritën ata, ç'duar-trokitje e ç'brohoritje shpërthyen nga ana e barbarëve andej e këtej nëpër shatorre; gëzimi i tyre që i pamasë dhe tashti të gjithë vështronin se kur po arrinte sulltani. Ndërkaq barbarët gjithnjë i këshillonin të rrethuarit dhe kërkonin t'i bindnin që të hynin në marrëveshje e të bëhej paqja.

Më trembëdhjetë korrik arriti ndër shatorre një fuqi e madhe barbarësh nëpër rrugën e Drinit; kaloi urën dhe zuri vend matanë Bunës, në disa fshatra e livadhe që vendësis i quajnë Oblikë. Tashti nja dy veta prej atyre barbarëve që arritën të fundit, erdhën, të shoqëruar prej disa vetash, deri në sheshin e tregut, që ndodhet të rrezat e kështjellës. Këta të dy, që thoshin për veten e vet se ishin njerëz me autoritet të lartë e me rëndësi të madhe dhe nderoheshin nga të gjithë, kërkuan një takim me të rrethuarit, duke deklaruar se ishin të ngarkuar t'u drejtonin komandantit të kështjellës dhe qytetarëve të tjerë disa fjalë nga ana e sulltanit. Mbas atyre iu dha leja për t'u takuar e për të folur me të rrethuarit, më i madhi në moshë mbajti këtë bisedë të shkurtër.

—O burra qytetarë, çdo kombi e rangu qofshi, sulltani ynë na urdhëron t'ju themi sa vijon: Ju po e shihni mirë se sa ngushtë kemi rënë e se ç'rreziqe ju kërcënohen. Vuajtje e rreziqe shumë më të mëdha e më të rënda ju presin, po nuk e shikuat me kujdes e sa më shpejt gjendjen tuaj. Ju kërkim dëgjuar edhe më përpara se ç'forcë e çfarë potencial luftarak ka sulltani. Por tashti ju, nga vetë realiteti, do të shihni se sa e tmerrshme dhe e hatashme është ardhja e tij. Veç asaj ju e dini se në çdo fushatë që ka marrë përsipër ai, askush s'ka pasur mundësi t'i bëjë ballë fuqisë së tij në asnjë mënyrë, sado që ai vend mund të ketë qenë i fortifikuar e thuajse i pathyeshëm.

Këtë e dëshmon përpara gjithë botës qyteti i madhërtshëm e mbretëror i Konstandinopolit; këtë e dëshmon ishulli i Eubesë⁸⁴) aq i pasur e i shkëlqyer, ashtu edhe krahina taurike e shumë e shumë vende të tjera. Prandaj sulltani ynë ju këshillon që t'i dorëzoheni sa më parë ashtu sikurse veprouan krutanët, të cilët iu bindën sulltanit tonë dhe i ranë në dorë pak ditë më përpara, edhe mos pritni që t'ju kapë zemërimi e mllëfi i tij, mos pritni që t'ju qëllojnë goditjet e artilerisë dhe të mjeteve të tjera luftarake, turri e fuqia e ushtrisë së tij, së cilës nuk do të kemi mundësi t'i shpëtoni në

asnjë mënyrë. Në qoftë se do të dorëzoheni, atëherë të gjithë
sa jeni, çdo rangu e çdo shtrese qofsh, sulltani do t'ju mbu-
shë me dhurata, do t'ju nderojë me ofiqe të larta dhe do t'ju
lejojë të mbeteni qytetarë të lirë në atdheun tuaj e të bëni
ç't'ju dojë qejfi. Po edhe njerëzit e huaj që ndodhen këtu do
të shpërblehen, bile do të shpërblehen shumë mirë; askush
nuk do të mbetet pa marrë shpërbilimin e duhur. E në qoftë
se, përkundrazi, ju kemi mendim tjetër, ne kemi urdhër prej
sulltanit që t'ju mundojmë e t'ju torturojmë deri në vdekje
në të gjitha mënyrat që kemi për doresh.» Si i dhanë fund
ata të dy bisedës së vet, u ngrit Pjetër Pamjani, një burrë i
ndershëm e me shkollë, edhe në emër të të gjithëve u dha
këtë përgjigje barbarëve: «Burra e përfaqësues të lartë të
sulltanit, duhet ta dini se në qytetin tonë ndodhen tri kategori
njerëzish: italianë, ushtarë marinarë e shkodoranë apo shqip-
tarë edhe të gjithë jemi një mendjeje e një zemre. Ndërmjet
nesh nuk ekziston as më e vogla përçarje, sepse të gjithë jemi
të krishterë, të gjithë kemi një zot e një fe të vetme; ne nuk
adhurojmë as Muhamet, as Hënë, as Mars, as Mer-
kur e ku di unë; por ne nderojmë Krishtin, të birin e zotit,
që gjithmonë ka qenë dhe do të jetë për amshim një i vetëm
bashkë me atin dhe me shpirtin e shenjtë. Ky pra është i
madhi zot, krijues aq i mirë e rregullues i çdo gjëje: prej tij
ka dalë çdo gjë, në fjalën dhe në emrin e tij mbështetet çdo
gjë e çdo gjë krijohet. Çdo gjë atij i bindet, i perulet dhe drig-
jëhet dhe përveç atij nuk ka zot tjetër dhe askush nuk mund
t'i bëjë ballë. Në atë zot e kemi mbështetur shpresën tonë,
besimin tonë; ai do të luftojë për ne; ai do të na mbrojtë e
do të na shpëtojë nga sulmi i sulltanit tuaj. Tashti, pra, me-
qenëse në anën tonë kemi me siguri të plotë e pa farë dy-
shimi Krishtin, zotin tonë, i cili deshi të vdiste në kryq
atij sulltanit tuaj? Nga drehtitë e tij? Po, në fund, pse të
trembemi nga ushtritë e tij, derisa Krishti i vetëm është i
plotfuqishëm? Le ta dijë, pra, ai sulltani juaj se asgjë e ha-
tashme nuk na tremb, asgjë e tmerrshme për ne s'ka farë
rëndësie. Le të sjellë me vete sa ushtri të ketë qejf, le të
përgatitë çfarëdo vegje lufte; fundi i fundit le t'i drejtojë
kundër nesh të gjitha forcat e veta, se ne i jemi kushtuar
një herë të parit tonë dhe Senatit venecian; ne jemi gati të
derdhim gjakun dhe të japim shpirtin për mbrojtjen e këtij
qyteti e, po deshi ai sulltani juaj ta shtjerrë në dorë, le të vijë
e ta sulmojë e ta pushtojë me hekur e me sa fuqi ka; se për

njerëzit e ndershëm s'paska gjë më të dashur sesa atdheu.
Italianët dhe ushtarët marinarë na janë besnikë deri në fund.
E ato shpërblime e nderime që na blaton sulltani juaj ne
nuk i duam, nuk i pranojmë; ne presim çmime e nderime
shumë më të larta prej zotit tonë, i cili kurrë nuk i braktis
ata që e meritojnë hirin e tij. Prandaj t'ia shfaqni sulltanit
tuaj vullnetin tonë dhe vendimin që kemi marrë këtu të gjit-
htë së bashku; sepse këtu ndërmjet nesh s'ka asfarë armiqësie
e përçarjeje, por të gjithë jemi një mendjeje e një zemre.
Edhe të gjitha sa ju thamë deri tashti, le të jenë thënë një
herë e mirë, në mënyrë që këtej e tutje të mos ushqeni as-
farë shprese për ndonjë marrëveshjeje o pajtim. Me ndihmën
të zotit ose do të dalim ngadhënjyes, ose, në daltë e kundërta,
do të vritemi të gjithë sa jemi. E, në qoftë se do të merrni
guximin të na ngacmoni, si përgjigje do të kemi shpatat në
vend të fjalëve, do të kemi gjithnjë gurë, shigjeta e heshta
e gjithfarë predhash.»

Barbarët, si morën këtë përgjigje prej shkodoranëve, pa
qitur asnjë fjalë prej goje, ikën me të shpejtë. Pastaj disa
ushtarakë të sulltan Mehmetit, të cilët dëshmonin se ishin
të krishterë, iu afruan tinëz ledheve të qytetit dhe i lajmë-
ruan shkodoranët se Kruja ishte dorëzuar. Mbas pak ditësh u
mor vesh se si kishte qenë puna në të vërtetë. Kruanët ki-
shin qenë të detyruar t'i dorëzoheshin turkut jo nga frika, por
vetëm nga nevoja, sepse kishte kaluar një kohë shumë e gjatë,
që e kishte rrethuar armiku dhe ishin mbaruar thuajse fare
të gjitha ushqimet e s'kishin, pra, me se të ushqeheshin (ndodh
shpesh që ushtrinë e lodh më tepër zia sesa lufta, uria është
më e pashpirt sesa hekuri). Pra kruanët kishin qenë të
gjithë të një mendimi që më parë t'i dorëzoheshin armikut
(qoftë edhe me turp), por me ndonjë kusht, sesa të vdisnin
prej urisë mizore, e cila edhe burrat më të fortë i dobëson
e i shkrin. Dorëzimi i papritur i Krujës i trishtoi dhe i pi-
këlloi mjaft shkodoranët nga shkakun se armiku kishte shtënë
në dorë të thuasht një pasuri të të krishterëve, të cilët dita-
ditës po rrokulliseshin drejt greminës dhe po binin në dorë
të të huajve ashtu edhe për arsye se tashmë barbari ishte af-
ruar për së tepërmi dhe, duke pasur Krujën në dorë, kishte
mundësi të sulej mbi ata lehtë e pareshtrur.

Për pozicionin e qytetit të Krujës dhe për themeluesin
e saj do të flas fare shkurt, me sa kemi mundësi të dimë sot.
Kruja është qytet i Shqipërisë, kështjellë shumë e fortë dhe
një çelës fare i sigurt i asaj krachine. Rrethin kështjella nuk
e ka të madh, por ajo qëndron mbi një shkëmb shumë të

lartë dhe nga të katër anët bie thikë: rreth e përçark ka fusha të mëdha; në ato fusha luftoi Cezari kundër Pompeut⁶⁵). Kjo kështjellë nuk mund të sulmohet, as mund të shtihet në dorë në asnjë mënyrë, sepse në çdo anë e ka fortifikuar natyra dhe dora e njeriut me mjeshtëri të madhe. Aty ka kroja të begatshme e të pashtershme, bile emrin e ka marrë pikërisht prej këtyre, sepse në gjuhën shqipe krua d.m.th. burim. Fushat i ka shumë pjellore e të bukura, po edhe pybet (sipas mendimit tim) i ka më të hijshme e më të frytshme se në çdo vend tjetër; drurët e atyre pyjeve (sikurse thonë disa) askund nuk i gjen më të gjatë e më të përshtatur për ndërtimin e anijeve. Kruja gjendet larg Durrësit katërmëdhjetë milje e larg Shkodrës pesëdhjetë e shtatë milje dhe, meqenëse ky qytet ishte pranë kufijve të turqve, këta, mbasi vdiq i pathyeshmi princ, Skënderbeu, që e kishte në zotërim, zunë ta ngitnin vazhdimisht. Sa që gjallë Skënderbeu, por sulltanë u përpoqën ta rrethonin Krujën me sa fuqi patën, dy u shkoj mundimi kot, sepse Skënderbeu u bëri ballë me trimëri jashtëzakonisht të madhe e që prej asaj kohe, sa që gjallë Skënderbeu, s'guxoi asnjë ushtri turke të hynte në Shqipëri dhe (si të them) ta pushtonte. Më parë Krujën e pati sulmuar me të gjitha ushtritë e veta Murati, i ati i Mehmetit, e, meqenëse nuk i doli kurrsesi ta shtinte në dorë, nga zemërimi e urrejtja i fortë vdiq.

Pastaj Mehmeti, të cilin s'ka pak kohë që iu dorëzua Kruja, u orvat ta rrethonte me pahisore⁶⁶) në të katër anët këtë qytet, mirëpo në asnjë mënyrë s'mundti ta shtinte në dorë. Qytetin e fortë të Krujës e pati themeluar njëfarë Karl Sofia⁶⁶), princ i Shqipërisë, edhe në fillim e pati rrethuar me pahisore e me trina e pastaj me mure shumë të forta. S'kaloi shumë kohë dhe Karli u vra prej Balshajve⁶⁷), për të cilët folëm më lart. Balshajt asokohe kishin në zotërim Shkodrën e thuajse krejt Shqipërinë, pastaj morën edhe Krujën. Nga të tre vëllezërit dy më të mëdhenjtë vdiqën dhe mbeti gjallë më i vogli me moshë, Balsha, që përmendëm më përpara. Kur turqit u vërsulën për herën e parë mbi Maqedoni e mbi Shqipëri, Balsha, njeri me karakter të fortë, ende nuk e kishte grumbulluar të gjithë ushtrinë e vet dhe, meqenëse nuk ishte aq i vaditur për luftë, nuk i kishte siguruar trupat ushtarake me rezervat e duhura, as kalorësinë s'e kishte radhitur mu aty ku duhej, por, si të thuash, pa fare kujdesi e përmendje vërdallë ishte vërsulur mbi armikun me ngut e përshtjellueshmë, ndonëse me rreptësi; mirëpo kishte rënë në një pusi e, nësa kishte marrë të ikte, e kishin vrrarë. Pas vdekjes

së tij barbarët shtinë në dorë Krujën dhe Beratit, që i përket Shqipërisë, ashtu edhe Kastorit. Mirëpo Kruja nuk qëndroi shumë kohë nën Perandorinë Turke, sepse ai burri fisnik e shpirtmadh, princi i shqiptarëve, Skënderbeu, e çliroi me trimëri nga tirania e turqve në kohën e sulltan Muratit dhe e mbajti për njëzet e pesë vjet. E, kur u plak, nga frika se mos binte edhe një herë ai qytet nën zgjedhën e turqve, ia dorëzoi vullnetarisht princit të venecianëve. Por tashti le të kthehemi tek argumenti ynë.

Ditë për ditë nga liqeni, që është përbri Shkodrës e për të cilin folëm, vinin me lundra e barka në shumicë shqiptarët që banonin rreth e përçark atij liqeni e, duke kaluar nëpër Bunë, suleshin si rrufeja mbi shatorret e barbarëve dhe bënin kërdi duke u shkaktuar dëme të mëdha. Disa i vritnin, disa i zinin robër dhe u merrnin kuaj e plaçka të tjera. Edhe kjo ndodhte vazhdimisht, po sidomos natën armiku hante prej tyre grushte më të forta. Kjo punë barbarëve u tërhoqi vëmendjen dhe, me qëllim që t'i përballonin këto sulme, vendosën të ndërtojnë disa gale; me të cilat, mbasi i kryen së punuari në atë vendin afër qytetit, që e quajnë Katilinë, dilnin në liqen dhe dita-ditës përlesheshin me të krishterët; pra në këtë mënyrë barbarët mbronin shatorret e tyre nga sulmet e të krishterëve. Më njëzet qershor turqit ndërtuan në majën e Kodrës së Pashës një kështjellë të drunjto në trajtën e një teatri, ku hipnin mjeshtrit e makinave për të vërejtur qytetin nga të gjitha anët dhe për të parë se cili pozicion ishte më i përshtatshëm për t'u rrahur me artileri e me mjete të tjera dhe cila anë e ledheve duhej rrafshuar përdhe. Të nesërmen ndërtuan jo shumë larg kështjellës katër pirgje gati si në trajtë arkash, të lidhura mirë me trarë, edhe i mbushën me gurë të mëdhenj me qëllim që artileritë dhe makinat e tjera, që i kishin vendosur ndërmjet tyre, po ashtu edhe specialistët të siguroheshin mirë dhe të mos pësonin gjë nga goditjet e artilerisë së të rrethuarve. Ndërmjet këtyre pirgjeve, pra, kishin vendosur artilerinë; u kishin vënë edhe kapakë me qëllim që të mund të hapeshin e të mbylleshin simbas nevojës. Po ato ditë arritën ndër shatorre rreth dhjetë mijë deve të ngarkuara me municione dhe me plaçka të tjera, të cilat u shkarkuan matanë Kodrës së Pashës, afër përroit që quhet Kir. Më njëzet e dy qershor barbarët instaluan ndërmjet atyre pirgjeve dy bombardua shumë të mëdha për të shembur ledhet; njëra hidhte gurin që peshonte katërqind libra e tjetra gurin treqind librash⁶⁸) e atë ditë me atë artileri shtinë vetëm shtatë herë. Me të shtënë e parë

i ranë rrëzës së përgut që ishte ngritur te dera e madhe për mbrojtjen e ledheve. Me të dytën qëlluan një vendrojtë mu përmbi derën e lartpërmendur ku rrinin rojat natën. Të nesërmen në mëngjes arritën në shatorre rreth gjashtë mijë azapë, të cilët sillnin me vete gjithfarë dengjesh. Azapët janë ushtarë mjaft të aftë e të vaditur për luftë; mbas jeniçerëve ata zënë vendin e dytë. Veshjen e kanë të ndryshme; jeniçerët fesën e kanë të kuq, ndërsa azapët të bardhë, po me gjithatë të dy palët i përfashin këmbësoria. Mu atë ditë barbarët shtinë prapë me artileri dhe i tundën mirë ledhet e qytetit; të nesërmen shtinë tetë herë dhe të pasnesërmen shtatë herë, po fundi vetëm me dy të shtëna arritën t'i dëmtonin ledhet. Më njëzet e gjashtë qershor barbarët vendosën në fushë, rrëzë Kodrës së Pashës, artilerinë e tretë për të shembur ledhet e qytetit, mu mbi rrugën që të shpille në Drisht; ai top e hidhte gurin katërqind librash; me të ata rrahën ledhet njëzet e nëntë herë. Njëkohësisht arritën edhe nga dy mijë azapë të tjerë në shatorre nëpër rrugën e Drintit duke sjellë me vete dengje me shumicë dhe gjithfarësh. Të nesërmen shtinë me artileri njëzet e tetë herë; mbas një dite edhe njëzet e gjashtë të tjera. Ndërkaq gjithnjë po vinin azapë turma-turma, po nëpër atë rrugë. Njëkohësisht thua një mes të Kodrës së Pashës aty përballë qytetit përmbi kishën e Shna Premtes vunë edhe topin e katërt. Ai top i hidhte gurët me një peshë prej gjashtëqind e pesëdhjetë librash, por me të atë ditë nuk shtinë asnjëherë. Mirëpo më një korrik me atë top i gjuanjtën ledhet tridhjetë e katër herë. Nga mbërmbja e asaj dite erdhën aty në shatorre prej lumit të Drintit rreth tetëqind streme; kishte arritur edhe i madhi sultan Mehmeti me trupat e tjera ushtarake e me të gjitha pajimet e veta madhështore. I dolën përpara plot gëzim e madhësi pashai i Rumelisë dhe pashai i Anadolit.

Më dy korrik, përpara se të perëndonte dielli, sultanin, i shoqëruar nga kalorësit e vet të zgjedhur e të veshur për bukuri, u drejtua në vendin ku kishin ngritur shatorren. Thonë se sultanin, kur paska parë pozicionin e qytetit dhe mbasi paska vërejtur mirë nga çdo anë fushat përreth, e paska lavdëruar Shkodrën sa s'behët dhe paska thënë: «Oh, se ç'vënd të shkëlqyer dhe të lartë paska zgjedhur shqiponja për vese dhe për folenë e zogjve të vet.»

Vendi ku ishte ngritur shatorrja e sultanit, paraqitej në këtë mënyrë. Aty në shesh kishin ngritur nëntë shatorre vetëm për sultanin; ajo më e madhja quhej shatorrja e këshillit; pastaj vazhdonin me radhë shatorret e tjera larg njëra-

-tjetrës sa hedh një shigjetë dhe ishin rrethuar e mbrojtur mirë me një pahisore jashtëzakonisht të fortë; rreth e përçark në trajtë kurore qëndronin jeniçerët të rrasur njëri pas tjetrit. Edhe në të vërtetë ai vend quhej rrethi dhe klauzura e sultanit dhe kishte një rreth më tepër se dy miljesh. Kishte vetëm një dalje apo një derë; aty natë e ditë rrinin në rojë ushtarë ku ishin më trimat dhe, përpara se të arrihej mu aty ku gjendej sultanin, duhej kaluar nëpër tri radhë rojash, e çfarë rojash! Pastaj pjesa tjetër e ushtrisë turke ishte përhapur përçark në të katër anët jashtë rrethit dhe klauzurës së sultanit dhe zinte gjithë atë vend, sa që të gjitha fushat e kodrat ndoshta për nga dyzet milje dukeshin të bardha nga çdo anë plot me shatorre, tamam si në dimër kur mbarë toka vishet në të bardhë prej bore.

Nuk të zinte syri një vend sado të ngushtë ndërmjet shatorreve, aq ishin ngjitur me njëra-tjetrën e ndërkaq për disa ditë gjithnjë vazhdonin të vinin reparte të freskëta ushtarake. Sipas mendimit të disa njerëzve me kompetencë dhe të atyre që edhe herë të tjera kishin shërbyer në ushtrinë e sultanit, në rrethimin e Shkodrës mund të kenë marrë pjesë nga treqind e pesëdhjetë mijë veta. E gjithë ajo mori njerëzish u tërhoqi vëmendjen të krishterëve besnikë, të cilët hipën mbi ledhe e mbi stom për të parë. Në një vëzhgim të parë u tmerruan e u turbulluan mjaft kur u ranë në sy gjithë ata barbarë të pashpirt, që ishin grumbulluar atje poshtë për të zezë të shkodranëve.

Por, duke marrë parasysh se ishte puna për të shpëtuar të gjithë sa ishin e se do të dilnin fitimtarë ose do të vdisnin, u mblodhën në kuvend te kisha e Zonjës së Papëriyer të gjithë itallianët, shqiptarët e marinarët, me qëllim që të merrnin zemër e të përgatiteshin për një qëndresë heroike. Atëherë u ngrit një shqiptar, fra Bartolomeu, i urdrit të predikatarëve, njohës i thellë i teologjisë, burrë i mirë e me autoritet të lartë, gojtar e i pashëm, burrë oxhaku, që dikur, sa ishte pa hyrë në urdhrin e shenjtë, ishte treguar trim e i zoti nën udhëheqjen e të madhit Skënderbej në luftë kundër turqve e prandaj njëjtë fare mirë jetën, zakonet dhe punët e tyre e pastaj edhe në Itali kishte fituar nam të madh nën udhëheqjen e disa kapitanëve të përmendur e në fund, i frymëzuar nga shpirti i shenjtë dhe i ndritur nga drita hyjnore, kishte braktisur jetën laike dhe i ishte kushtuar jetës fetare; ai, pra, mbajti këtë bisedë: «Burra të fortë e shokë trim! Ata që synojnë t'ia arrijnë lavdisë së vërtetë, duhet të kenë durim e të përballojnë çdo vështirësi, çdo treqiz e mun-

edbe një mijë herë (po të jetë nevoja) për fenë e vërtetë dhe për zotërimin e Venedikut, unë kënaqem, marr zemër e qëndroj sytokërr, sepse ndër ju shoh bashkim e aspak përçarje, shoh se të gjithë jeni një mendjeje e një zemre, të gjithë i jeni përveshur punës me zell edhe dordhni djersë natë e ditë, pa pushim. E, ajo që ka më rëndësi, është fakti se të gjithë jeni dhënë me mish e me shpirt sidomos pas fesë, të gjithë e nderoni dhe e adhuronit të madhin zot me besimin dhe me përsëpitërinë tuaj, e zoti besnikët e vet i përkrah e i ruan përherë. Po atëherë pse të trembemi? Ç'është që na bën të dyshojmë? Kush do të dalë kundër nesh? Kush do të guxojë të përleshet me ne kur kemi ndihmën hyjnore? Le të vijë pra sultan Mehmeti, që thonë se ka bërë punë të madhe me ata speolanë⁽⁸⁾ e vet, me karasarët, me angurët, me podujt, me kutagët, me mentelët, me sarhanët, me aidinët, me karailët, me pigët, me pruzët, me makrinët, me alagët, me amazët, me koncelët, me mensesët e me glagidët. Le të vijë edhe karamanët, ndihmësit dhe aleatët e tij. Le të vijë arkatinogelët, kandelorët dhe të gjithë aziatikët. Le të vijë arkatinogelët, kastorët, auranët, kastorët, se-rrët, konstaninët, sofitët, nikopolejt, zaharijejt, zermajt, zurullët, kalipolejt, sfirkët, shkupjanët, kojanzhinjtë, Otomani dët, salvatarët e magullidët. Le të vijë pastaj vetë Otomani me të gjithë suitën e vet, me silaharët e vet, me olofanzët, me muselinët, me azapët, me mihët, me karipllitierët, me doganxhinjtë, me akinxhinjtë, me jenicerët e me gjithë atë mori njerëzish që ka. Le të vijë edhe të dy pashallarët, si i Rumelias dhe ai i Anadolit, me të tërë taboret e repartet e veta. Po, fundi, le të vijë të tërë barbarët, që shërbejnë në ushtrinë e të fuqishmët Mehmet, në ushtrinë e tiranit më mizor e më mendjemadh që ka parë bota. Le të vijë e të lehin rruet e përçark ledheve të qytetit tonë, le të bërtasin sa të duan e të sullen mbi ne me të gjitha armët e mjetet luftarake që disponojnë, sikurse e kanë pasur zakon kurdoherë; le të na gjuajnë me çfarëdo predhash që zotërojnë, le të na qëllojnë nga të katër anët me një breshër shigjetash; po, fundi, le të përdorin të gjitha instrumentet dhe mjetet luftarake, që ka shpikur e mund të shpikë tashti kjo epoka jonë.

C'na interesojnë neve? Ne të gjitha do t'i durojmë, do t'i përballojmë e të gjitha në fund do t'i kapërcëjmë edhe do të dalim fitues, sepse bashkë me ne është fuqia e perëndisë. Vetë zoti na mban dorën mbi krye. Po kush e theu dhe e shpartalloi një Faraon⁽⁹⁾, njerium më të fuqishëm e më mizor në botë, përveçse dora e zotit? Kush e çliroi popullin e

Izraelit nga robëria e Egjiptit? Kush i vrau djemtë e parë të popullit të Faraonit? Kush e ndau dysh Detin e Kuq? Kush e shtriu përdhe Olofernin, atë kapidanin e madh të Nabukodonozorit? Kush e çliroi popullin, që për pak ishte duke rënë në robëri, përveçse vetë zoti, atëherë kur Judita mbyti Olofernin dhe i shkuroi kokën? Ai zot, si i mëshirshëm që është, libroi nga thonjtë e mbret Asuerit popullin e vet të zgjedhur, që kishte qenë dënuar me vdekje, kur ai i pashpirti Oman me qdo mënyrë e mjet ishte përpjekur t'ia merrte shpirtin. Ai zot e liroi patriarkun e madh, Abrahamin, nga duart e kaldejve, ashtu edhe Isakun nga fljimi i babait. Liroi Jakobin nga salvimi i vëllait Hesau e Jozefin nga pusia e vëllezërve të tij, Noenë nga përmytja, Lothin nga shkatërrimi i sodomitëve, Saulin në malin Gelboe, Davidin nga shtypja e Saulit dhe të gjigantit Goli; të tre fëmijët: Librahun, Misahun dhe Abdenagun nga zjarri. Jonën nga barku i peshkut, Adamin nga fundi i ferrit, Pjetrin nga uji, Palin nga prangat e nga burgu. Po unë pse t'ju përmend sa e sa të tjerë, të cilët vetë zoti me pushtetin e vet të lartë i mbrojti e i shpëtoi? Thirrëni në ndihmë, pra, o burra, atë zot e ta nderoni me urtësi e pastërti të shpirtit, përvoja tërisht t'i luteni e t'i mbështeteni atij zoti, kushtojuni atij me gjithë mend e zemër, sepse ai do të luftojë për të mirën tonë e do të na mbrojë ne dhe qytetin tonë kundër mizorisë së atij tirani aq të felliqur e të poshtër. Thotë shkrimi i shenjtë: «Në qoftë se perëndia vetë s'e ruan qytetin, kot vëzhgojnë ata që bëjnë rojë në atë qytet.» Këndojini lavde perëndisë dhe lutjuni, se me lutje shlyhen mëkatet e pakësohen nëshkrimet, se lutja shpon qëllin, sjell ndihmën hyjnore dhe armikun e djeg dhe e pjek. Qdo gjë, o burra, që t'i kërkoni me lutje të madhit zot, pa farë dyshimi ju do ta kenë, sepse është e pamundur që lutjet e drejta të mbeten pa fryt; me uratë t'xjerr çfarë kërkon. Po kush tjetër e shpëtoi Albën greke, të tanët e quajnë Berat, prej thonjve të këtij tirani kaq mizor e të pashpirt përveçse lutja?

Kush e liroi Danielin prej gropës së luanëve? Po Suzanën prej një akuze të rreme, përveçse lutja? Punë më të

madhe kreu Moisiu me anën e lutjeve sesa Josuei me luftë, sepse lexohet për Moisiun se kur ky, gjatë luftës kundër malekëtëve, lutej, Izraelit fitonte e, kur pushonte së luturi, populli i Izraelit humbte.

Po ai perandor, Teodozi plak, a nuk doli ngadhënjyes kundër Eugjenit e Arbogastit⁽¹⁰⁾ me anën e lutjeve, kur për mrekulli një erë shumë e fortë i ktheu shigjetat dhe armët

renz, t'i shtroni në çdo sprovë. Nëse, me qëllim që të shpëtoj t'i përmbushim të gjitha dëshirat tona, unë ju këshilloj me gjithë zemër që më përpara të merrni nga një kryq të shenjtë dhe me atë ta armatosni gjoksin tuaj. Ta dini se me fuqinë e mrekullueshme të këtij kryqi ai Herakliu, perandor i Romës, doli triumfues kundër Kosdroos, mbretit të Persisë, që ishte armiku i tij më i madh; pikërisht për hir të këtij kryqi të pathyeshëm e të lavdishëm u thyen dyert e ferrit dhe shpëtoli mbarë njerëzimi. Ngrini flamujt me kryq mbi ledh, mbi fortifikime, mbi pirgje e kudo, sepse, për hir të këtij kryqi hyjnor e të dashur, të gjithë qytetarët do të jenë të sigurt e askush s'do t'i prejë, në qoftë se flamurtarët trima do t'i sjellin këta flamuj përpara jush. Gjithësaherë që do t'ju duhet të përlësheni me barbarin, do të keni mundësi t'ia nisni betejës pa pësuar asnjë dëm, me guxim do ta përballoni rrezikun e me kurajë e trimëri do ta zmbrazni e do ta shtypni armikun për fenë e vërtetë, për liri, për shpëtimin tuaj dhe për sigurimin e qytetit tuaj, sidomos në turrin e parë të barbarit, që mund të dalë edhe i papritur, por pastaj në hovin e dytë menjëherë ai lodhet dhe krejt i rraskapitur ua mbath këmbëve. E çfarë lavdie, çfarë gëzimi e çfarë çmimesh të amshuara do të përgatiten për ata luftëtarët tanë, të cilët do të bien në sheshin e nderit duke luftuar aq bukur e trimërisht për fe! Të gjithë do të shkojnë në lumturinë e amshuar, në vendin e paqes, që s'tregohet me gojë; atje ku, të kurorëzuar me dafinën e martirizimit në prani të mbretit të amshuar do të gëzojnë për jetë të jetës, e këta dëshmorë të stolisur me petkun e pavdekshëm do të këndojnë me lavdi melodi qiejlore e himne të ëmbla atje në mes të radhëve të engjëjve e do të shikojnë armiqtë e vet të torturuar e të copëtuar atje poshtë në humnerën e mjerrimit të pasosur. E ata që për vullnet të Hyut do të mbeten gjallë, do të marrin nga Senati i Venedikut një shpërbllim aq të madh për mundimin e vet, saqë s'do t'u mungojë asgjë për ta çuar jetën me nder e me të mira.

Pas këtyre fjalëve aq u treguan të gjithë të një mendjeje e një zemre, saqë aty për aty të gjithë sa ishin u betuan se ishin të gatshëm të bëheshin fli për fenë katolike dhe për shpëtimin e Republikës së Venedikut, se do t'i shkruanin të gjitha energjitë e veta pa u trembur aspak nga vdekja. Aty për aty të gjithë u përçafuan e u puthën me njëri-tjetrin. Pastaj me përkushtim e përsëritje morën kungimin, u shpërndanë nëpër kisha të ndryshme dhe u drejtuan lutje të

Ndërkaq armiku vazhonte të bënte punën e vet dhe gjithnjë synonte të shembte ledhet, sepse që ditën e parë që erdhi sulltani, otomanët shtinë me top kundër qytetit tri-dhjetë e gjashtë herë. E, ndërsa po përgatitnin mjetet e tjera luftarake për të dërrmuar ledhet e për të lodhur të rrethuarit, turqit të nesërmen e rrahen kështjellën me tridhjetë e pesë goditje të tjera. Pastaj, prapë të nesërmen, d.m.th. më pesë korrik barbarët instaluan buzë ledheve dy artileri të tjera; njëriën e vunë anej nga lindja e qytetit buzë bregut të Dri-nit, që bie rrëzë kështjellës; ajo artileri hidhte predha gja-shtëqind librash. Artilerinë tjetër e vendosën mu në mes të Kodrës së Pashës nën kishën e shën Lazrit dhe ishte shumë e madhe, sepse e hidhte predhën me peshë një mijë e dyqind librash edhe e quanin «artileria e sulltanit». Sepse e kishin ndërtuar, në emër të tij, me zell e me mjeshtëri shumë të madhe. Andaj barbarët, porsa filluan ta godisnin kështjellën në këtë mënyrë, sikur dëshën t'u kërcënohen të rrethuarve duke u thënë: «Tashti priti topin e sulltanit! Thuhej se vetë e shoqja e sulltanit kisha dërguar të hollat për ndërtimin e atij topi për shpëtimin e shpirtit të vet, sepse barbarët, sipas zakoneve e ligjeve të veta, janë të bindur se sa më mi-zorë që të tregohen kundrejt të krishterëve, aq më tepër u falen fajet e mëkatet. Që prej atij çasti filluan barbarët ta rrihnin kështjellën me artilerinë e rëndë. Ditën e parë shtinë dyzet e tri herë kundër ledheve; ditën e dytë dyzet e shtatë herë e njëkohësisht një shumicë e madhe turqish ngulën shatoret matanë Bunës. Të nesërmen mbrëma bar-barët vendosën një artileri tjetër në Kodrën e Pashës; ai top i hidhte predhat rreth pesëqind e pesëdhjetë librash. Po atë natë, aty afër muzgut, me një loj top tjetër, që e quanë mortajë e që e kishin instaluar një ditë më përpara, zunë të hidhnin mbi shtëpi shtëllunga zjarri me qëllim që të merr-te flakë qyteti; ndoshta shpresonin se, ndërsa qytetarë e ushtarë sidomos natën do të kishin synuar vetëm të fiknin zjarrin, pikërisht në atë orë ata vetë do t'i futeshin qytetit brenda edhe ta shtinin në dorë; atë natë hodhën shtëllunga zjarri vetëm katër herë. Ato shtëllunga që mezi shuheshin, ishin përbërë prej rrëshire, prej pise, squfuri, dylli, vaji dhe prej elementesh të tjera të këtij lloji, të cilat e ushqenin dhe e hapnin më tepër zjarrin dhe me të vërtetë, sapo binin mbi çatitë, menjëherë këto merrnin flakë. Këto shtëllunga e përshkonin ajrin me një fuqi e shpejtësi aq të madhe dhe me një fishkëllimë të tillë, saqë të jepnin përshtypjen sikur

disa xëra së bashku bërtitnin deri në kupë të qiellit edhe lirin pas një bisht të zjarrë e të furishëm që dukej si yll me bisht. Nga i gjithë ai zjarr, që vinte së larti, gjithë natën qyteti lëshonte flakë e dritë. Ndërkaq të rrethuarit e gjelën për bukuri mënyrën për të mposhtur këto dredhi e manovra të barbarit. Si e diktuan, pra, qëllimin e tyre mashtroes, të rrethuarit (e aty në qytet asgjë s' bëhej pa vendimin e këshillit, që mbidhej në çdo rast rreziku) zgjodhën disa burra të fortë e të shkathët, të cilët u ngarkuan me detyrë që të zbulonin vetëm ato shtëpi që kishin pullaze druri e pastaj të rrinin të gatshëm që, porsa të binin shtëllungat e zjarria mbi qytet, t'i shuanin me të parën. Edhe, meqenëse ata burra të zgjedhur këtë detyrë e kryen me shumë kujdes dhe me përpikëri të madhe, çdo mundim barbarëve u shkoj kot, pra bënë përpjekje të kota. Po atë ditë ata shtinë me top kundër ledheve të qytetit plot dyzet e dy herë. Të nesërmen, d.m.th. më 7 korrik, shtinë pesëdhjetë e gjashtë herë e njëkohësisht sollën edhe një artileri tjetër jashtëzakonisht të rëndë mu rrëzë kodrës në veri të qytetit mbi Kishën e shën Vlashtit. Ai lloj topi, që sot e quajmë mortajë, hidhte lart në qiell një gur të rumbullakët një mijë e dyqind librash dhe ky gur binte me një vrull dhe me një fuqi aq të madhe, saqë të gjithë ata, që e kishin siguruar mbrojtjen e qytetit, prej asgjëje nuk trembeshin aq fort sesa prej atij guri, sepse kudo që ai përplasej, çdo gjë digjej e shkrumbohej e hapte tmërr si zjarr ose tamam si kokra e rrufesë që djeg e zhurit gjithçka dhe, po të binte mbi ndonjë shtëpi, e shembte kulm e themel e, po të binte në tokë, ngulej në dhe dymbëdhjetë pëllëmbë, ndërsa, po të përplasej mbi ndonjë shkëmb, ishte njësoj sikur të kishte rënë mbi një gjë të butë. Kjo epoka jonë mund të mburret për një shpikje të tillë e, megjithëse shekujt e kaluar mund të krenohen për sa e sa zbulime të tjera, prapëseprapë ky shekulli ynë ua kalon atyre me këtë shpikje dhe me shumë të tjera. Dhe turqit e përdornin këtë mjet shkatërrimtar jo vetëm për të rrafshuar banesat dhe për të vrarë e për të bërë kërdi mbi njerëz, por më tepër për të shkatërruar pusët e krojet, me qëllim që të rrethuarit të mbeteshin pa ujë. Mirëpo, faleminderit perëndisë, barbarët nuk qenë aspak të zotët t'ia arrinin këtij qëllimi. ndonëse ato të shtëna u shkakuan mjaft mundim qytetarëve; nga këta nuk mbetën të vrarë më tepër se dy veta. Pusët shpëtuan të gjitha shëndoshë e s'u prekën fare prej atyre predhava. Këtë lloj topi mund ta quajmë më fort njëfarë mortajë, sepse është i gjerë dhe i shkurtër, me zgavër të thellë, me grykë të

drejtuar lart dhe me bisht të ngulur në dhe edhe lëshon një shungullimë ose një oshtimë tamam si gjëmë deti në stuhi.

Kur zbrazej ajo farë mortajë, të dukej sikur e gjithë këshjtjella dridhej kulm e themel e për disa çaste brenda banesave çdo gjë lëkundej, kërciste në rrezik të thyeshin sende të ndryshme. Atë ditë turqit shtinë gjashtë herë, ndërsa me mortajë, që villote predha zjarri, dy herë e me topat e tjerë dyzet e dy herë. Po atë ditë sollën andej Bunës një bombardë tjetër që i hidhte gurët me një peshë prej shtatëqind librash dhe e qitën këtej lumit jo nëpër urë, sepse do ta kishte shembur, por nëpër ujë edhe me çfarë mjeshtërie e marifeti! Të nesërmen prunë dy topa të tjerë të pamasë prej vendit ku i kishin derdhur; ai vend gjendej matanë Kodrës së Pashës. Njërin prej atyre dy topave, që i kalonte të gjithë të tjerët për madhësi, e vendosën në mes të Kodrës së Pashës përmbi kishën e Shën Kryqit; ai e hidhte predhën një mijë e treqind librash; predha e kishte rrethin nëntë pëllëmbë. Topin tjetër e vunë buzë Drinasës përmbi topave të tjerë dhe që prej asaj dite zunë ta rrlhnin qytetin me dhjetë copë artileri të rëndë. Po atë ditë që u vunë këta topa, turqit shtinë kundër ledheve shtatëdhjetë e dy herë. Atëherë shkodoranët, duke parë se artileria shtoej përditë e më tepër me gjithfarë kalibri e se gjithnjë e më shumë po vihej në rrezik jeta e tyre dhe s'mund të qarkullonin më nëpër këshjtjellë pa vënë kokën në rrezik, në çdo anë të qytetit, ku turqit-kishin ngulur topa, vunë roja të vazhdueshme që të vështronin me kujdesin më të madh dhe të rrinin gati që, kur të shtinin turqit me top kundër këshjtjellës, ata t'u binin kambanave në mënyrë që të rrethuarit, të cilët qarkullonin nëpër këshjtjellë, një t'i dëgjuar, të ruheshin e të futeshin nën strehë. Me një organizim të tillë të krishterët qarkullonin nëpër qytet më me siguri: mirëpo kaq të forta, të shumta e të pikatura ishin goditjet e artilerisë nga të katër anët prej anës së turqve, saqë të krishterët mezi gjenin një strehim ose fortifikim për t'u mbrojtur edhe kaq me shumicë vinin mbi qytet gurë, shigjeta e lloje të tjera predhash si breshëri, saqë shpesh përplaseshin me njëra-tjetrën dhe binin mbi banesa e vende të tjera të qytetit duke shkaktuar tronditje e lëkundje, që s'pushonin as natë, as ditë, thuase s'kishte më vend të sigurt për mbrojtje. Pahisorja dhe stomet shembeshin vazhdimisht ose nga flakët e nga zjarri, ose nga goditjet e artilerisë. Kambanat binin gjithnjë; në qytet s'kishte mbetur më asnjë vend i sigurt që të shërbente për mbrojtjen e të krishterëve. Në fund e panë

të nevojshme të hapnin disa galeri nën dhe edhe të rrinin aty brenda siç bëjnë lepujt e butë.

Nga çdo anë s'kishte tjetër veçse mjerim, ngushticë e rrezikje. Turku ishte vërsulur me një fuqi e me një turr aq të fortë, saqë kudo kishte mbjellë panik e tmerr. Nga ana e të rrethuarve s'punonte më, si të thuash, as forca; ata ishin si të trullorur, as kishte më ndonjë rregull apo ndonjë mënyrë a mjet për t'u shmangur rrezikut dhe vdekjes, kaq vlonde topi e havani, kaq binin si breshër predhat e ndryshme edhe kaq ishte ndezur e kishte marrë pezmbartë. Të krishterët i lëshoi zemra, thujse u hutuan fare, mezi qëndronin, kaq i madh ishte shkatërrimi e tronditja në të katër anët. Diku mortajat bënin kërdi ndër njerëz brenda shtëpive, diku **predhat i bënin copë-copë njerëzit**, gjymtyrët e të cilëve përhapeshin e përplaseshin anë e kënd nëpër qytet; diku njerëzit, që i kapte predha e pushkëve ose shigjeta, binin përdhe pikë gjallë. Tashmë dukej se qytetit s'po i punonte më fati, as të rrethuarit s'po kishin më forcë për ta mbrojtur, kishte arritur puna thujse, në dëshpërim, kaq i tmerrshëm ishte bërë Otomani. Por i madhi zot, që i dëgjon lutjet e njerëzve të drejtë, vetëm ai mund të lehtësonte gjithë atë peshë të rëndë, vetëm ai mund ta zgjidhte atë njëje aq të ngatërruar, ai zot, pra, nuk lejoi që të shuhej fare ai qytet aq fetar bashkë me burrat e fortë të tij, por u dha zemër shkodoranëve, ua ngriti moralin, i mbushi me besim e me shpresë, i armatosi me qëndresë e shpirtmadhësi, i fuqizoi me virtytin hyjnor e qiellor. Menjëherë, pra, si shkodoranët ashtu edhe të huajt ia filluan të përballojnë me guxim e me entuziazëm të gjitha ato rrezikje, që u rrinin mbi kokë, e, ndërsa më përpara kishin humbur çdo shpresë, tashmi kishin një besim të patundur në fitore edhe lu përvëshën vepërimarisë me gjithë shpirt për mbrojtjen e qytetit. Natë e ditë i jepnin zemër njëri-tjetrit pa marrë aspak parasysh se orë e çast ishin me krye në gërshtë; aspak nuk trembeshin nga predhat e shigjetat që binin si breshër prej të gjitha anëve, por qëndronin sypatrembur përballë tërë tij tmerrit. Të rrethuarit vunë të gjitha energjitë, të gjithë artin e strategjinë e vet për shpëtimin e qytetit; ata ballëhapët e fionin vetë armikun në përleshje edhe jashtë ledheve dhe dinin t'i bënin ballë ashtu si duhet; vazhdimisht merrnin masat e dühura dhe kujdeseshin për çdo gjë e, pa lu trembur syri aspak, i dilnin përpara vdekjes për fenë katolike, për nder e Kushtim ndaj shën Markut e për atdhe; me një fjalë kaq ishin kthyer e bërë edhe një herë trima të fortë, të rreptë e të guximshëm,

saqë të jepnin përshtypjen se nuk ishin më njerëz, por viganë, edhe vetë turqit çuditeshin për atë farë trimërie.

Të nesërmen një pjesë e madhe e ledheve u shemb nga njëqind e katër goditje topash të vendosur në pozicione të ndryshme; njëkohësisht turqit shtinë dy herë edhe me mortaja që villnin lëndë djegëse dhe këшту morën flakë pahisoret në drejtim në Bunës, aty ku kishte komandën ai trimi i fortë, Karlini, kapidan i italianëve; mirëpo zjarri u shua menjëherë pa pësuar të krishterët ndonjë humbje. Nga ana tjetër barbari gjithnjë përpigjej t'u jepte zjarrin të gjitha fortifikimeve dhe t'i zhuriste fare në mënyrë që me zhdokujen e tyre të rrethuarit të mos kishin më asnjë mundësi e mjet për t'u mbrojtur, sepse, meqë ledhet ishin rrafshuar thujse fare përdhe, shkodoranëve u kishin mbetur vetëm stome e fortifikime për vetëmbrojtje. Megjithatë shumë veta, kur po vraponin për të fikur zjarrin, mbetën të vvarë prej topave e mjetëve të tjera luftarake; dhe pikërisht këtë qëllim kishte armiku. Prapë ditën e nesërme, d.m.th. më 11 korrik, turqit vunë në Kodrën e Pashës, te kopshti i një qytetari, një artileri tjetër shumë të rëndë, që e hidhte gurin nëntëqind e pesëdhjetë librash. Që prej asaj dite barbarët e gjuanin qytetin vazhdimisht me njëmbëdhjetë topa të kalibrat të madh. Atë ditë **ata shtinë kundër kështjellës njëqind e shtatëdhjetë** e tetë herë, gjë kjo që deri atë ditë s'kishte ndodhur kurrë. Atëherë **sulltani, duke parë se tashmë të gjitha ledhet e qytetit ishin dërrmuar e rrafshuar përdhe e se të rrethuarit kishin mbetur pa strehë e se muret kishin ngelur thujse krejt pa farë mbrojtjeje**, mendoi se në atë gjendje qyteti mund të shtihet në dorë, prandaj me një sulm të fuqishëm e me topa zuri t'i ndrydhte si me darë shkodoranët prej të katër anëve dhe më parë lëshoi në sulm në çdo drejtim jenicërë, azapë dhe ushtarë të tjerë, të cilët me trina e xunktha e strehë gjithnjë u afroreshin natë e ditë pahisoreve dhe zinin gjithnjë pozicione të reja. Sulltani u kishë dhënë urdhër ushtarëve që të suleshin me sa fuqi kishin mbi të rrethuarit. Edhe sikur të kishin marrë flakë fortifikimet, prapëseprapë ushtarët e tij do të hidheshin në sulm dhe do të bënin çmos që t'i futeshin kështjellës përbrenda; mirëpo sulltanit s'iu plotësua dëshira, se çdo mundim shkoi bosh. Shkodoranët bënë një qëndresë heroike, s'kishte më as panik; as frikë që t'i trembte; në vend të ledheve ata kishin trimërinë; ata qëndronin si burrat aty ndër fortifikime dhe ballëhapët i dilnin para rrezikut. Secili kishte vendosur (se nevoja edhe frikacakun e bën trim) të vdiste heroikisht sesa të binte në dorë të ar-

mikut e të vritej prej tij me turp; andaj sultani e gjeti shumë të vështirë atë që kishte shpresuar të kryhej fare lehtë. Ndërkaq turqit u dhanë zjarrin fortifikimeve, mirëpo të rrethuarit pa fare vështirësie e shuan atë zjarr pa pësuar gjë të keqe ata vetë. Të nesërmen prapë nisën ta gjuanin qytetin me top me sa fuqi patën; atë ditë ranë në kështjellë plot njëqind e tetëdhjetë e shtatë predha gurësh. Përsëri turqit i vunë zjarrin përgjatë që gjendej mbi derën kryesore, gjithashtu edhe forcues ku qëndronte Karlini, me qëllim dredharak që, ndër-tesh të krishterët do të vraponin për të fikur zjarrin, të vriteshin prej artilerisë që e rrihte gjithnjë atë anë, dhe në të vërtetë disa prej të rrethuarve mbetën të vvarë. Atëherë shkodranët e panë fare mirë se barbari me atë dredhë po i dilte në krye qëllimit të vet, se atyre po u kanosej një rrezik i madh e se dita-ditës po dëmtohehin sa njerëz, prandaj e gjykuan të arsyeshme se barbari duhej luftuar jo vetëm me energji të dhe me forcën e trupit, po edhe me strategji e aftësi mendore, ndaj vendosën që këtyre dredhive të barbarit t'u dilte përballë me një mënyrë tjetër.

Të rrethuarit, pra, radhitën disa pushkatarë (kështu quhen sot) dhe disa shigjetarë, nga ajo anë ku zakonisht turqit vinin për t'u dhënë zjarrin forcove, me qëllim që, kur këta të vinin me pishtarë në dorë, të vriteshin. Të nesërmen, pra, erdhën turqit për të kryer punën e vet dhe, përpara se të hidhnin pishtarët ndër forcova, disa prej tyre u pikuan mirë nga të rrethuarit dhe mbetën aty në vend, disa të tjerë u vunë në të ikur pa hedhur asnjë pishtar.

Tashti, me qëllim që ta dinë edhe pasardhësit se ç'janë pushkët e nga ka rrjedhur ky emër, unë do të orvatem brenda mundësie të mia të bëj njëfarë përshkrimi. Pushka është një lloj arme në përgjasim të bombardës dhe në pjesën më të madhe është prej hekuri; e mori këtë emër⁹⁹⁾ (sclopus) nga krisma që bën kur shtihet me të. Tytën e ka të ngushtë e të gjatë edhe mbushet me një lloj dredhe prej plumbi që ka barut dhe lëndë të tjera djegëse dhe mjafton një njeri i vetëm për ta ndezur, kështu që predha del fluturimthi duke u rrotulluar dhe të vret.

Ndërkaq turqit qitën në Bunë të tetë gale të që kishin ndërtaur e për të ellat folëm më lart. Këto gale, pra, u larguan nga limani dhe natën nëpër Bunë dolën në liqen edhe aty filloi një përlëshje e madhe ndërmjet turqve dhe vendësve. Në fund, meqenëse turqit ishin shumë më tepër në numër, zunë vetëm një lundër tonën me tetë burra brenda. Këta të tetë veta, që gjithnjë kishin sulmuar shatorret e

armikut, në mëngjes i ngulën ndër hunj andej Bunës, pranë kishës së shën Mërisë Magdalenë. Atë ditë turqit shtinë me top njëqind e tetëdhjetë e tri herë, ashtu edhe të nesërmen njëqind e gjashtëdhjetë herë. Në këtë ndërkohë që turqit vinin gjithnjë për t'u dhënë zjarrin fortifikimeve, njëri prej tyre, ndërsa po kalonte përpara të tjerëve me pishtar në dorë, përpara se të arrinte në vendin e duhur, u vra prej të rrethuarve.

Ushtarët e tjerë turq, të tmerruar, ua mbathën këmbëve. Ata, kur panë se në atë mënyrë çdo përpjekje u shkonte bosh e se nuk mund t'u afroheshin më forcove dhe stomeve për t'u dhënë zjarrin pa vënë kokën në rrezik, menduan të gjenin një rrugë tjetër për të vënë në zbatim planin e vet dhe për t'i dalë qëllimit në krye. Dhe zbatuan këtë strategji. Me qëllim që t'u afroheshin fortifikimeve më me siguri dhe të shporreshin nga të krishterët, që gjithnjë e shuanin zjarrin, turqit përgatitën një artileri për qitje dhe ndezën pak barut që e kishin vendosur më tutje në mënyrë që të rrethuarit t'i kapte tmerri dhe të braktisnin fortifikimet e pastaj turqit vetë t'u jepnin menjëherë zjarrin pahisoreve. Tashti, po të donin të krishterët t'i mbronin këmbëngulje ato forcova, ata patjetër do të vriteshin prej artilerisë turke dhe i gjithë ai zjarr nuk mund të shuhej ndryshe veçse duke rënë filli kushedi sa e sa të rrethuar. E, megjithëse shumë qytetarë mbeteshin të vvarë, prapëseprapë s'kishte burrë që t'i ndalonte ata trima për të shuar zjarrin, sepse ata kishin vendosur më parë të vdisnin sesa të braktisnin mbrojtjen e qytetit. Sulltani ishte bërë zjarr e flakë dhe kërcëllonte dhembët nga inati, sepse s'mund ta duronte gjithë atë guxim të çuditshëm që tregonin të rrethuarit. Ai e shite fare mirë se s'kishte fuqi në botë që t'i thyente shkodranët, s'kishte as top, as havan që t'i përkulte. Për këtë arsye sultani më 15 korrik dha urdhër që të sillnin pranë ledheve një sasi të madhe balistash e katapultesh⁹⁹⁾, me qëllim që të rrethuarit të varroseshin nën një grumbull të madh gurësh. Veç kësaj duhej të sillnin një sasi të madhe pendash e trinash në mënyrë që ushtarët turq, duke u mbrojtur me to, të kishin mundësi të futeshin brenda kështjellës.

Në fillim të rrethuarit kujtuan se ato mjete luftarake ishin përgatitur për të flakur predha me zjarr e prandaj i hoqën të gjitha shindrat⁹⁹⁾, me qëllim që të mos merrnin flakë dhe menjëherë morën masat e duhura kundër asaj manovre dhe kështu i gjithë ai mundim nga ana e turqve

shkol kot. Sulltani e humbi fare shpresën që kishte mbështetur në atë farë dredhie, sepse Donati, i pari i arkitektëve, që kishte komandën e artilerisë, ngriti nga të dy anët e këshijellës disa makina, nëpërmjet të cilave balistat e armikut u thyen e u shkatërruan në mënyrë që ishte e pamundur të meremetoheshin e të viheshin prapë në veprim. Mirëpo pikërisht atë ditë turqit e rrahën qytetin me njëqind e shtatëdhjetë e tetë të shtëna artilerie. Në datën 17 barbarët hodhën zjarr mbi fortifikimet e para dhe mbi ato të portës kryesore, ku qëndronin burrat më të fortë e më trima, gjithashtu edhe kapidanët italianë, Anton Kortonasi edhe Anton Bovini, të cilët luftonin në mënyrë të shkëlqyer. Anton Bovini u plagos shumë rëndë dhe vdiq, ndërsa tjetri, i bërë gjithë plagë nga një mori shigjetash, mezi shpëtoi. Njëkohësisht turqit u vunë zjarrin edhe fortifikimeve të dyta po aty të porta kryesore dhe (si e kishin zakon) zunë t'i rrihnin fortifikimet me artileri me qëllim që të rrethuarit nga tmerri i madh të mos vraponin më për të shuar zjarrin. Mirëpo shkodranët nuk u treguan as të ngathët, as frikacakë, por aty për aty e fikën zjarrin dhe vetëm dy prej tyre mbetën të vrarë.

Atë ditë turqit shtinë me artileri njëqind e tetëdhjetë e dy herë e të nesërmen njëqind e nëntëdhjetë e katër herë; asnjëherë s'kishin shtënë më tepër se kësaj radhe as më përpara, as më vonë. Prapë të nesërmen e gjuajtën qytetin njëqind e tridhjetë e një herë. Tashmë turqit dita-ditës po forcoheshin gjithnjë e më tepër dhe po përgatiteshin për sulm. Turma-turma i derdeshin këshijellës dhe e rrethonin në të katër anët si kurorë mijëra e mijëra veta edhe i shkonin sa më afër duke kapërcyer me trina e strehë stome e gropa, të cilat i mbushnin me gurë e me lëndë gjithfarësh në mënyrë që të gjenin shteg për t'iu futur këshijellës përbrenda më lehtë, sepse sulltani kishte shpallur urdhrin që ditën e nesërme, kur të jepej sinjali, do të fillonte përlëshja. Prandaj turqit, gjithë asaj nate, bënë përgatitjet e duhura për betejë. Atëherë të krishterët, duke parë se armiku po përgatitej për luftim, pa farë vonese iu përveshën veprimtarisë me shkathtësi, duke u mbështetur gjithnjë në ndihmën e zotit dhe me besim të plotë në fitore. Disa reparte i vunë në fortifikime e në vende të rojës për të hetuar gjithnjë lëvizjet e armikut, me qëllim që, kur armiku të sulej mbi fortifikimet e veta, ata t'i pritnin hovin me guxim, si ushtarë të stërvitur që ishin, ndërsa pjesa tjetër e të rrethuarve të hipte mbi stomet e fortifikuara. Kështu, pra, ndër pozicio-

net e fortifikuara të qytetit gjithnjë rrinin në rojë katërqind burra të armatosur. Të nesërmen, d.m.th. në datën nëntëmbëdhjetë, armiqtë, aty nga mbrëmja, hodhën zjarr zjarr, si zakonisht, mbi ato fortifikime që ndodheshin nga ana e portës kryesore. Duke vrappuar në masë për ta shuar atë zjarr, mbetën të vrarë disa italianë e disa shkodranë, nga të cilët s'duhën kaluar në heshtje si burra të mirë e trima: Frano Patavini, kapidani i ushtarëve italianë, dhe Llesh Begani, shkodran, burrë fisnik e trim sa të thuash; këta të dy, duke luftuar trimërisht krahas të tjerëve, u copëtuan nga artileria dhe gjymtyrët e tyre u shpërndanë copë-copë nëpër qytet.

Atje të fortifikimet, në përlëshje me armikun, mbetën të vrarë edhe shumë e shumë të tjerë, ndër të cilët Françesk da Santo Skorbaro, kapidan i ushtarëve italianë, Nikollë Gradislavi dhe Nikollë Begani, qytetarë shkodranë, të cilët, duke luftuar heroikisht kundër barbarit mbetën të vrarë bashkë me shokë të tjerë. Porsa u vranë ata dy burra, armiqtë lëshuan një britmë të madhe dhe, mbas një sinjali që dha artileria, filloi një përlëshje e tmerrshme, që s'ishte parë asnjëherë më përpara, qysh prej fortifikimeve të portës kryesore e deri të forcomat e Bunës, mu aty ku kishte komandën Karlini; dhe ajo përlëshje zgjati plot një orë e prapëseprapë barbari në asnjë mënyrë s'qe i zoti të kapërcente as hendekun, as stomet, as t'u afrohej fortifikimeve. Shumë ushtarë turq mbetën të vrarë, pati edhe shumë të plagosur, shumë u zmbrapsën për turp e ikën dhe fitoren e korren shkodranët (megjithëse u kushtoi shumë gjak).

Pra ajo ditë për të rrethuarit qe plot hare e plot lavdi, ndërsa për armikun qe ditë e zezë e plot turp, ndonëse atë ditë ai shtiu me artileri kundër të rrethuarve plot njëqind e nëntëdhjetë e tri herë, por ato qitje s'i vlejten asgjë. Megjithatë turqit prapë s'pushuan së shtëni dhe të nesërmen e gjuajtën këshijellën me njëqind e dyzet e tetë qitje artilerie. Të nesërmen në mëngjes iu afrua qytetit një shumicë e madhe barbarësh, që qëndronin ndër shatorre. Ndërkaq atje ndër shatorre po përgatitej një sasi e madhe armësh e shigjetash për betejën e afërme. Ndërsa disa i ishin përveshur me kujdes e zell kësaj pune, nga ana tjetër shumë e shumë ushtarë vëzhgues menjëherë u ngjitën nga të katër anët deri atje lart pranë fortifikimeve. Këtë shkodranët menduan se armiku brenda ditës do të sulmonte qytetin. Për këtë arsye aty për aty u armatosën të gjithë dhe rrinin të gatshëm atje në pozicionet e mbrojtjes duke pritur armikun pa iu trembur syri aspak dhe gjithnjë vëzhgonin se ç'do të bënin turqit.

Edhe me të vërtetë këta, po atë pasdite, u turrën me një sulm të tmerrshëm, kapërcyen vende të fortifikuara e stome dhe arritën të pahisorja. Atëherë ia nisi beteja ndërmjet turqve e të rrethuarve; dhe që një përlëshje e llahtarshme në çdo anë të qytetit. Binin të vrarë shumë e shumë veta nga ana e armiqve, po edhe nga ana e të krishterëve pati mjaft të vrarë e të plagosur sidomos prej artilerisë. Sa fort do të ishte përkur ai që do të kishte parë aty te porta kryesore fortifikimet thuajse fare të shembura, si dhe gjithë ato kufoma të copëtuara jo vetëm qytetarësh, por edhe të krishterësh të tjerë. Tashmë armiku kishte përparuar në një mënyrë të tillë që kishte shtënë në dorë vendet e para të rojave dhe fortifikimet e portës së lartpërmendur.

Pikërisht aty filloi një përlëshje e llahtarshme, sepse mu në atë vend do të vendosej fati i qytetit mbarë. Dhe në të vërtetë aty i madh qenë vrulli e sulmi i turqve kundër të rrethuarve, aty të rrufeshme e të shpeshta qenë goditjet e artilerisë dhe të mjeteve të tjera luftarake, aty e madhe që sasia e shigjetave, saqë thuajse s'mbeti asnjë i krishterë, që mbronte ato fortifikime, pa u plagosur ose pa rënë vdekur. Por, megjithatë, armikut nuk i zgjati shumë gëzim, sepse aty për aty doli ai repart i çelikut i shkodoranëve, i stërvitur më së miri në armë, dhe me një guxim të jashtëzakonshëm u ngjiti mbi fortifikime dhe u përlësh rreptë me armiqët; i zmbropsi, i vrau, i vuri në të ikur e i shpartalloi duke korrur në këtë mënyrë një fitore të shkëlqyeshme e të pashoqe. Kështu nga ana e turqve u vra një shumicë e madhe. Atë ditë luftimi zgjati plot dy orë. Turqit me turpin më të madh të tyre u zmbropsën nga ato pozicione dhe prej asaj dite s'patën më guxim as t'u afroheshin atyre fortifikimeve. Në atë përlëshje mbetën të vrarë disa burra vendës, të cilët, duke luftuar heroikisht për atdhe, kishin vendosur të fajnin edhe jetën. Bashkë me këta trima lanë jetën në atë beteje edhe disa burra të huaj. Gjymtyrët e të dy palëve, të shpërndara andej e këtej copë-copë, u mblodhën dhe u varrosën me ndërrimet e dhura ashtu si që e mundur dhe si e lejonin rrethanat. Ky funeral u bë një ditë përpara se armiku të fillonte sulmin e përgjithshëm. Atë ditë mbarë qyteti u rrah nga të katër anët me njëqind e shtatëdhjetë e tri qitje artilerie. E, po të kishte dashur ndokush t'i numëronte një nga një të shtënat e topave kundër ledheve të qytetit, do të kishte parë se ato ledhe u rrahën plot dy mijë e pesëqind e tridhjetë e nëntë herë, pa llogaritur të njëqind e dhjetë të shtënat e mortajave dhe dhjetë predhat me zjarr. Mbasi mori fund

ajo përlëshje, menjëherë u kthyen ndër shatorre ushtarët turq që kishin zënë vend rreth e përçark fortifikimeve të qytetit; shumica prej tyre kishte qëndruar natë e ditë nën trina e mjete të tjera mbrojtëse pikërisht aty pranë forcove. Ndërkaq pashai i Anadolit dhe pashai i Rumelisë u drejtuan të sulltani me urdhrin e tij. Atëherë menjëherë u lajmëruan edhe disa gjeneralë të tjerë të ushtrisë, gjithashtu edhe disa personalitete të tjera me rëndësi dhe u paraqitën të sulltani. Të gjithë, me urdhrin e sulltani, u mblodhën në shatorren e tij. Në këtë mblodhje u shtrua pyetja se ç'masa duheshin marrë për ta shtënë në dorë qytetin dhe, meqenëse secili shprehte mendimin e vet, në fund sulltani vetë iu drejtua të pranishmëve me këto fjale: «Ju po e shihni mirë, burra, se u bënë tre muaj që e kemi rrethuar këtë qytet e me çfarë rrethimi! Edhe plasëm duke e rrahur, duke e dërrmuar e duke e shembur nga të katër anët me artileri të çdo kalibri; ledhet thuajse i kemi rrafshuar përdhe; fortifikimet i kemi rrënuar e shpartalluar (sikurse e shikoni vetë) me anën e mjeteve të ndryshme që kemi. Veç asaj, gjithësa herë që ne flakim zjarr mbi vendet e mbrojtjes, aty herë i detyrojmë shkodoranët që të dalin e të luftojnë; ne jemi duke ua marrë shpirtin atyre me një beteje të dyfishtë. E në fund, sikurse e dini, ne s'kemi lënë asgjë pa provuar e pa përdorur, aty sa mund të na merrte mendja neve, për t'i lodhur, për t'i dërrmuar e për t'i shkatërruar të rrethuarit në mënyrë që ta pushtonim qytetin më me lehtësi. Tashit, pra, unë them se s'kemi përse të presim më, por, përpara se armiku të rimarrë fuqi të reja, përpara se të forcohet edhe një herë, jo më larg se nesër në mëngjes duhet t'i rrasemi mirë qytetit nga çdo anë dhe të përlëshemi me shkodoranët në një luftim të tmerrshëm e përfundimtar. Prandaj secili prej jush të shtrëngojë rripat mirë, t'u kumtohet kapidanëve të tjerë, të cilët janë ndër shatorre, që nesër në të zbardhur të dritës të ditës të jenë të armatosur e të përgatitur për t'u vërsulur qytetit dhe për ta shtënë në dorë; unë do t'i dalloj e do t'i njoftoj fare mirë ata që do të meritojnë çmimin prej anës sime. Ti, pasha i Rumelisë, sulu mbi njërën anë të qytetit me taborët e tu dhe me gardën. Anën tjetër të orvatet ta shtjerë në dorë pashai i Azisë me taborët e vet. Secili le të përgatitë çështje e nevojshme për këtë luftim të rreptë dhe ta ketë aty me vete. Neve s'na mungon guximi e, për hir të këtij guximi, asgjë s'na pengon që nesër në mëngjes të pushtojmë këtë qytet. E kush guxon të na bëjë ballë neve? Ju po e shihni fare mirë

se të rrethuarit kanë mbetur pa ledhe e pa mbrojtje. Fortifikimet e gropat kudo janë zhdukur, d.m.th. e kemi shtegun të hapur për t'iu futur qytetit. Shkodranët prej gjithë atyre luftimeve janë lodhur e dërrmuar fare; ne, përkundrazi, jemi të freskët, jashtëzakonisht të fortë; ata kanë mbetur fare pak, kurse ne jemi të panumërt.

Veç asaj kemi artilerinë tonë të tmerrshme; edhe këtu s'na del njeri. Po atëherë kush mund të thotë se shkodranët nuk i kemi në duart tona? Në qoftë se do të ketë të rrethuar që do të dorëzohen gjallë, unë do t'i trajtoj sipas kanunit të luftës dhe të robërisë. Zemër, pra, o burra! s'keni ç'pritni më. Po pse? A nuk e urreni ju emrin dhe farën e shkodranëve? Ka këtu ndër ju ndonjë që s'e kujton me zemërim e mlllef kërdinë që bëjnë shkodranët mbi prindërit tuaj, vëllezërit tuaj, mbi të afërmit e dashamirët tuaj, që u vranë pranë këtyre ledheve në mënyrën më mizore? Po atëherë ju nuk dashkeni të hakmerreni një herë e mirë kundër tyre? Si mund të duroni pa shfryrë urrejtjen tuaj kundër shkodranëve për tërë atë kërdi që kanë bërë mbi ju? Por unë po i kaloj në heshtje të gjitha ato të zeza që patëm prej shkodranëve disa vjet përpara. Le të shikojmë se ç'kërdi kanë bërë ata ndër ne tashti, kohët e fundit. S'ka katër vjet që kemi luftuar prapë me shkodranët. Në atë luftë patën mbetur të vranë qindra e mijëra veta nga ushtria jonë; gjithnjë sot e kemi parasysh atë kasaphanë; gjithë ai gjak i dërdhur, pra, kërkon hakmarrje. Ja: krejt kjo kodër, të gjithë këta shkëmbinj janë larë me gjakun e ushtarëve tanë. Nuk keni se ç'pritni, pra, o burra, por rrëmbeni ato armë, ngjituni kështjellës me hap të vendosur e bjeruni shkodranëve; duhet ta pushtoni qytetin trimërisht edhe të hakmerreni për kërdinë e dikurshme. Ngopuni sa të mundeni me gjakun e të krishterëve, sepse kështu na mëson kanuni ynë; duhet të shtiem në punë të gjitha energjitë dhe armët tona në mënyrë që të mos mbetet gjallë asnjë shkodran. Edhe ju fare lehtë mund t'ia arrini këti qëllim. derisa i kemi të gjitha mundësitë; asgjë s'ju pengon, asgjë s'ju mungon për të korrur fitoren; çdo gjë është gati; e pastaj i forti kurdoherë e thyen të dobëtin, të ligshтин.

Pas kësaj bisede të gjithë barbarët që qenë aty, i miratuan fjalët e sulltanit me një brohoritje të madhe, duke thënë se duhej bërë një sulm i fortë kundër shkodranëve dhe sa më parë në mënyrë që të shtihet qyteti në dorë dhe të gjithë të rrethuarit të vriteshin. Mbas i u vendos se ç'masa duhej të merrreshin, mbledhja mori fund dhe ndër të gjitha

shatorret u shpall urdhëresa, sipas së cilës të gjithë duhej të shtrengoheshin në armë dhe të përgatiteshin për betejën e madhe që do të fillonte ditën e nesërme. Ndërkaq ndër shatorret e turqve shihej një lëvizje e madhe; kush shkonte e kush vinte tamam si milingonat, që vrapojnë andej e këtej për të kërkuar ushqim e disa dalin e disa kthehen të lodhura nën peshën e barrës.

Kapedanët e ushtrisë, mbasi dolën nga shatorrja e sulltanit, u ngjitën në majë të Kodrës së Pashës dhe aty vërejten të gjithë pozicionet e kështjellës; u mbledhën kokë më kokë dhe secili shprehte mendimin e vet për taktikën që duhej ndjekur për ta pushtuar qytetin. Por edhe shkodranët atje në kështjellë, duke parë tek armiku gjithë atë ngut për luftim, menjëherë u përveshën punës për t'u përgatitur për mbrojtjen e qytetit; duhej t'i bënin sytë katër, sepse ishin përpara një armiku shumë dinak; turku kishte në mend t'i futej kështjellës përbrenda me dredhi dhe në befasi. Dhe me të vërtetë, aty nga perëndimi i diellit turqit, të armatosur deri në dhëmbë, ia behën në tregun e Shkodrës, që është larg ledheve sa hedh gurin, filluan t'i ngjiteshin kështjellës me gjithë atë mori trinash dhe t'i rraseshin nga të katër anët, duke dhënë të kuptohej se gjoja donin t'ia nisinin luftimit. Gjithë natën vinin reparte pas repartesh nga ana e ushtrisë turke dhe u rraseshin rrezave të kodrës dhe nga tre-katër ushtarë bashkoheshin nën një trinë duke dashur t'i gënjenin të rrethuarit se tashti kishte ardhur çasti për sulm. Simbas atyre që patën mundësi ta vëzhgonin mirë gjithë atë mori ushtrie, plot njëqind e pesëdhjetë mijë veta u ngjitën deri atje pranë fortifikimeve. Pastaj duhet ditur se ajo ishte ajka e të gjithë ushtrisë turke, ishte lulja e rinisë; ishte pjesa e zgjedhur e luftëtarëve më të fortë, që atje ndër shatorre mbaheshin si më trimat e të gjithë ushtrisë turke. Sulltanit shatorren, krejt në të kuq të ndezur, ia kishin ngritur mu në majë të Kodrës së Pashës me qëllim që ai të vëzhgonte së largu sulmin dhe betejën që do të zhvillohej. Porsa agoi drita, sulltani hyri në shatorren e vet dhe turqit me dredhi të madhe përfituan nga rasti për t'iu sulur qytetit pikërisht në kohën kur të krishterët ishin duke u lutur në kisha të ndryshme. Atë ditë ishte festa e shën Mërisë Magdalenë edhe që në orët e para të mëngjesit, sipas një shenje që u dha nga shatorrja e sulltanit, ashtu edhe me katër të shtëna topli e me dymbëdhjetë qitje të tjera, që drejtoheshin kundër fortifikimeve, aty për aty të gjithë turqit u lëshuan në sulm nga vendet e mbrojtjes e, duke ka-

përcyer gropat e qytetit, i rrethuan fortifikimet nga të katër anët ashtu të rrasur njëri pas tjetrit tamam si sheme blëthë e ndërkaq në çdo anë të qytetit dëgjoheshin duke rënë kambanat. Turqit lëshuan një britmë të tmerrshme dhe atëherë të rrethuarit u flakën të armatosur jashtë kishave dhe vrapuan si rrufeja drejt pozicioneve të rojes për t'u përleshur trimërisht me armikun. Kur arritën atje, panë se ndeshja trimërisht me armikun. Kur arritën atje, panë se ndeshja trimërisht me armikun. Kur arritën atje, panë se ndeshja trimërisht me armikun. Kur arritën atje, panë se ndeshja trimërisht me armikun. Kur arritën atje, panë se ndeshja trimërisht me armikun.

Sulltanit filloi t'i bëhej zemra mal prej gëzimit, sepse kujtoi se tashmë kështjella ishte në dorë të tij. Por shkondranët, që nuk dinë se ç'do të thotë të fshihesh ose t'ua mbathësh këmbëve, kur panë se armiku ishte vërsulur me gjithë atë hov e se kishte zënë fortifikimet, u bënë të furishëm dhe e panë fare mirë se kishte ardhur casti të vlinin në vepim të gjitha energjitë e veta dhe plot vrumullisje e kërcëllim u derdhen mbi armikun me një furi të jashtëzakonshme. Disa nga të krishterët, fytafyt me turqit, bëjnë kërdi mbi ta me shpata e armë të tjera; disa të tjerë me gurë të mëdhej e trarë të mprehtë e flakin armikun poshtë fortifikimeve; disa të tjerë rrokullisin poshtë shtamba plot me gurë. Disa hedhin trina xunkthash dhe strehë me zift të ndezur, disa të tjerë flakin mbi turqit vorba plot me gëlqere. Në këtë mënyrë të rrethuarit shpartallojnë, vrasin, vënë në ikje nga çdo anë armikun e tmerruar. Mbasi ia përplasnin përdhe edhe flamurin, e nxjerrin jashtë fortifikimeve me turpin më të madh edhe bëjnë kërdi mbi të me çdo lloj arme. Kështu u mbrojti kështjella me lavdi e fitore të shkëlqyer.

Sulltani, që vëzhgonte nga maja e kodrës dhe shpresonte se fashmë qytetin e kishte në duart e veta, u tërbua sa s'behët dhe mezi e mbajti veten kur pa se ushtria e tij u shpartallua e u vu në të ikur me gjithë atë turp. Prandaj aty për aty nisi ta rrahë qytetin me artileri thuasje pa pushim dhe me kërcënim i urdhëroi gjeneralët e vet, aty pranë, që t'i detyronin ushtarët e tmerruar, të cilët ua mbathnin këmbëve, të ktheheshin rishtazi dhe të suleshin mbi qytet. Kështjella aty nga ana e Kodrës së Pashës pranë portës së madhe kishte një pjerrësi disi më të lehtë, por ishte e fortifikuar më së miri dhe në të vërtetë mu aty te porta e parë, që ishte edhe dera kryesore e qytetit jashtë rrethit të

parë të lehtëve, kishin ndërtuar një ping të lartë e të rumbullakët, të cilin e kishin forcuar në një mënyrë të jashtëzakonshme. Në atë ping qëndronin në krahun e djathtë e të majtë të rrethuarit dhe kishin mundësi të ruanin gjithë atë shesh, që ishte krejt pranë kështjellës. Ngjitur me atë ping ndodhej edhe një kullë tjetër pak më poshtë, mirëpo të rrethuarit kishin frikë (gjë që edhe ndodhi) se do të rrafshoheshin përdhe ato dy pingje nga rrahjet e artilerisë, prandaj pranë tyre kishin ngritur disa forca shumë të forta të bëra me baltë dhe me lëndë të ndryshme dhe në të vërtetë armiku sulmin më të rreptë e kishte drejtuar pikërisht nga ajo anë e qytetit, që prej natyre nuk ishte edhe aq e fortë, dhe mu matanë kishte drejtuar gjatë artileritë më të mëdha, gjashtë mijë pushkë dhe një sasi të panumërueshme shigjetarësh. Aty për aty të dy kullat, gjithashtu dhe muri rreth e rrotull tyre, u rrafshuan përdhe dhe s'mbeti tjetër për mbrojtjen e qytetit përveç atyre fortifikimeve të bëra me dhë. Barbarët, me shpresë se do t'futeshin qytetit brenda, u vërsulën me një turr të jashtëzakonshëm; nga ana tjetër u sulën me trimëri e guxim edhe të rrethuarit dhe ia nisi ndërmjet të dy palëve një përleshje e tmerrshme fytafyt, sepse mu në atë pikë ishte, si të thuash, çelësi i gjithë punës. Armiku i ngjitej stomit, mirëpo prapë hidhej rrokoll poshtë prej të rrethuarve. Pas atyre të parëve vinin prapë ushtarë të tjerë, po edhe këta flakeshin poshtë; u bë kërdi e madhe nga çdo anë e gropat u mbushën me gjak.

Të gjithë këta ushtarë turr vriteshin nga armët e ndryshme të të rrethuarve që shtinin pa pushim. Atëherë pashai i Rumelisë, të cilit i ishte ngarkuar barra që të shtinte në dorë atë anë të qytetit, e cila shtrihet nga Rrota e deri te fortifikimet e Karlinit andej nga Buna, e pa fare mirë se sulltani po zemërohej e po ndizej flakë nga inati i fortë, sepse ai sulm po shkonte bosh, prandaj bashkë me komandantin e taborëve aziatikë zbriti nga kodra, ku gjendej sulltani, e me shpatë në dorë i detyroi ushtarët, që iknin, të ktheheshin prapë për të luftuar. Atëherë filloi një përleshje edhe më e rreptë; nga njëra anë suleshin te porta e madhe barbarët turma-turma, në anën tjetër turreshin të rrethuarit e me çfarë guximi! Aty s'mbeti armë pa u përdorur dhe aq e madhe ishte sasia e shigjetave, saqë edhe qielli u errësua dhe armiqtë, jo vetëm që u orvatën të rrafshonin e të kapërcenin fortifikimet, por donin të shtinin në dorë edhe Rrolën. Ky na ishte një vend jashtë lehtëve, andej nga lindja, krejt pranë qytetit, i pashteg e plot shkëmbinj të the-

pisur. Në majë ishte i rrafshët; aty ishte ndërtuar një kishë, kushtuar shën Pjetrit, ku grekët luteshin dhe kryenin ceremonitë fetare. Atë vend e kishin forcuar me të gjitha llojet e fortifikimeve e të armëve e pra shërbente si mbrojtja më e fuqishme si për kështjellën, ashtu edhe për një pjesë të qytetit; pikërisht prej atij vendi u bë kërdua më e madhe mbi turqit dhe ata u shpartalluan fare. Mirëpo te fortifikimet e portës kryesore ishte ndezur luftimi në një mënyrë me të vërtetë të hatashme.

Britmat e poterja arrinin deri në kupë të qiellit. Aq të tmerrshme ishin klithmat dhe ulërimat e barbarëve, aq e fuqishme ishte plajsa e artilerisë dhe e mjeteve të tjera luftarake, aq e fortë ishte krisma e daulleve, aq vrull e hov kishte marrë zhurma e armëve, saqë njerëzia as nuk dëgjonin, as nuk shihnin më asgjë me sy. Toka ishte bërë krejt tym e barut e dukej se deri qielli ishte turbulluar e po shembej, kaq mbizotëronte në të katër anët pështjellimi, rrëmbija, errësira. Ndërkaq turqit vësulen nga të gjitha anët; vijnë edhe më afër; turq e të krishterë janë përballë njëri-tjetrit dhe zihen fytyrat; të dy palët nuk i ndan asgjë tjetër përveçse disa perda dhe dërrasa që ishin ngulur aty për të mbrojtur të rrethuarit prej shigjetave të armiqve. Nga çdo anë rrëmbehen shpata e jataganë dhe fillon përlëshja trup me trup; disa bien të vdekur dhe vijnë të tjerë për t'i zëvendësuar. Shkodranët nuk kishin mundësi të lëviznin aspak nga ai pozicion që e kishin marrë atje lart qysh se kishin nisur t'i mbronin një herë e mirë fortifikimet edhe prej atyre fofcomave ata bënin kërdrinë mbi armikun me trina, me strehë me zift dhe kalpyrë. Për këtë arsye aty zienin vozat prej druri lyer me vaj që merrnin zjarr nga baruti. Kështu kvshedi sa e sa turq të djegur e të zhuritur binin rrokoll nga maja e kodrës. Apo s'kishte gurë me goxha peshë, skorpionë e mjete të tjera lufte, nga të cilat armiku bëhej copë e grimë. Pikërisht atëherë kur turqit kujtonin se ishin të sigurt nga njëra anë, shpesh e shpesh përshkoheshin prej shigjetave matanë, ku kishin më pak dyshim. Aty pranë portës së madhe ishte një si llogore e nëndeshme e hapur në shkëmb të gjallë, ku mbaheshin shumë armë e municione, me të cilat mbroheshin gropat dhe ajo anë e qytetit që është në drejtim të Bunës. Prej andej u vra një shumicë e madhe armiqsh, sepse nga të dalat e ndryshme të asaj llogoreje të rrethuarit shtinin pareshtur kundër barbarëve, të cilët diku plagoseshin, diku binin të vdekur, diku merrnin arratinë. E atëherë komandantët e

shatorreve, ku me kërcënime e ku me inkurajime, i nxitnin radhët e ushtrisë së vet për betejë; asnjëri nuk falnin, përveç të plagosurve; pra, ose duhej të suleshe mbi të rrethuarit, ose përndryshe të priste jataganin i komandantit. Prandaj barbarët dërdheshin të rrasur pas njëri-tjetrit e me shumicë mu te porta e madhe dhe te fortifikimet e saj; aty rrokollin dërrasa, trarë e trungje dhe s'mund t'i shkullnin kurrësi pa u dalë shpirti, d.m.th. derisa mbeteshin të vvarë; aty të dy palët përlësheshin me shpata.

Ndonëse të rrethuarit ishin shumë më pak në numër, prapëseprapë asnjë pëllëmbë vend nuk lëshuan; pastaj, duke qenë në një pozicion më të lartë, e përballuan atë sulm të tmerrshëm për shumë e shumë orë. Mirëpo, megjë e gjithë ajo përlëshje ishte përqendruar te porta e lartpërmendur, kaq me shumicë ishin sulur barbarët tamam në atë vend dhe kaq të tmerrshme qenë armët e municionet e tyre, saqë shumë e shumë të krishterë mbetën të vvarë, shumë edhe u plagosën; kurse të tjerët, krejt të dërrmuar nga ajo përlëshja e parrështur, mezi ia dilnin të mbronin fortifikimet, sepse kishin mbetur edhe pak. Kur ja: barbarët të sulen mbi vendet e rojës, ngjiten atje lart dhe ngulin flamujt e vet ndër fortifikime. Sulltan Mehmetit, që prej një kulle vëzhgonte zhvillimin e betejës, lu bë zemra mal nga gëzimi, sepse kujtoi se tashmë qyteti ishte në duart e tij; por atij s'ia priste mendja se ç'do të bënin shkodranët me trimërinë e urtësinë e vet për mbrojtjen e qytetit. Mu në mes të sheshit të Shkodrës qëndronte e gatshme një turmë djemsh e burrash të fortë e të zgjedhur për t'u ardhur në ndihmë atyre që do të përballonin sulmet më të forta të armikut. Deri në atë çast fuqitë kishin qenë të mjafta, bile edhe të tepërta, për mbrojtjen e ledheve dhe s'kishte qenë nevoja aspak që të vinte ndonjë ndihmë prej pozicioneve të tjera. Për këtë arsye pozicionet e tjera të qytetit ishin forcuar e siguruar më së miri. Andaj i gjithë ai gëzim i sulltanit s'pati asnjë bazë, sepse atij s'i shkonte mendja se ç'plane kishin bërë shkodranët e se ç'aksione të shikëlqyeshme do të kryenin.

Ndërkaq të rrethuarit lëshuan një britmë deri në kupë të qiellit; atë britmë e dëgjuan edhe djelmoshat e zgjedhur që rrinin atje në shesh: ishte shenja me të cilën kumtohej se armiqët kishin fituar dhe hipur në fortifikime e se të krishterët, krejt të lodhur e të rraskapitur, po zmbraheshin. Atëherë djelmoshat e fortë, që mezi pritnin dhe digjeshin nga dëshira për t'u hovur kundër barbarëve, të lëshohen në pikë të vrapit drejt te porta e madhe, menjëherë i ngjiten stomit dhe, porsa

dëgjojnë trumbetën, ngulin aty në mes flamurin e Shën Markut dhe bëjnë copë e grimë flamurin e armikut, pa u trembur aspak nga armët e panumërtat të turkut, dhe derdhen mu aty ku gjendej shumica më e dendur e ushtrisë turke, duke bërë në asgjë fuqinë e sulltanit. E me çfarë furie turren ata djelmosha kundër mazorisë së sulltanit dhe kundër besimit të keq muhamedan; ata me se të munden: a me shpata, a me shigjeta, a me gurë, a me topa zjarri, a me strehë, a me trina e me mjete të tjera të ndryshme e shtrijnë armikun përdhe, e shpartallojnë, e copëtojnë; ia shkulin duarsh flamujt, e përzënë përtej gropave, vrasin e presin cilindo që të gjejnë, sado që të jetë trim e i fortë. Barbarët, të tmerruar nga ky sulm, u mbathin këmbëve dhe me të shpejtë shkojnë e futen ndër shatorre. Shkodranët u lëshohen në shpinë me qëllim që të hapej shtegu për t'u kthyer në qytet. Atëherë sulltanit, që deri atëherë ishte gjithë gëzim me shpresë se do ta shtinte në dorë qytetin, i ra një hidhërim kaq i fortë dhe kaq e breu inati, sa që si i tërbuar u drejtua në shatorren e vet pa hapur gojë aspak. Atëherë shkodranët, që korrën atë farë fitoreje, plot entuziazëm e në mes të brohoritjeve e të duartrokitjeve, kthehen në qytet me gjithë atë plaçkë lufte, që ia kishin marrë armikut, edhe me disa koka të prera, të cilat i varën në fortifikime me qëllim që t'i kallnin atij tmerrin. Sakaq ata djelmosha vrapojnë në kisha e altarë për të falënderuar të madhin Zot që me mirësinë e vet të pamasë u kishte dhënë zemër e fuqi të jashtëzakonshme dhe e kishte dëbuar armikun jashtë ledheve të qytetit, duke bërë kërdinë mbi të. Gjithashtu falënderojnë edhe Zonjën e Papëriyer, së cilës i këndojnë himne të shenjtë, sepse disa të krishterë shumë të devotshëm e kishin parë zonjën shën Mëri duke ruajtur muret dhe fortifikimet; bile, sikurse kanë dëshmuar vetë armiqtë, mbasi është marrë Shkodra, shën Mëria u është dukur edhe vetë barbarëve nën fytyrën madhështore të hyjnive, duke i mbrojtur të krishterët. Veç asaj shumë qytetarë rrëfenin se Nëna e Shpëtimarit tonë u ishte dukur atyre edhe në gjumë, për t'u dhënë zemër që të luftonin trimërisht dhe për t'u premtuar se fitoren do ta korrnin ata. Në fund falënderuan edhe shën Mërinë Magdalenë, sepse, pikërisht ditën e festës së vet, kishte dhënë ndihmën e vet bashkë me mbretëreshën e qiellit.

Mbasi mori fund luftimi i asaj dite plot trimëri e heroizëm, pushoi potencia e çdo gjë ra në qetësi. Të gjithë ata që u treguan trima të fortë, u lavdëruan përpara të tjerëve për meritat e tyre. Në mbledhje u ngritën deri në qiell me lavde ata ushtarë që kishin mbrojtur ledhet me burri e heroizëm dhe

iu dha zemër të gjithëve për aksione të tilla. Të plagosurve e të gjymtuarve iu bënë mjekimet e duhura, grumbulluan në një vend kufomat e atyre që kishin rënë heroikisht në luftë dhe gjymtyrët e atyre, të cilëve u ishin shpërndarë andej e këtej nëpër pullaze e rrugica të qytetit nga gjyret e topave; dhe u posositën meshtarët që t'u bënin funeralat e duhura. Atë ditë kishin mbetur të vrarë rreth katërqind veta nga të rrethuarit, por plagosur ishin të gjithë; asnjë s'kishte shpëtuar pa një plagë; kurse nga ana e barbarëve, sikurse e pohuan ata vetë, kishin mbetur të vrarë më shumë se dymbëdhjetë mijë veta; të plagosurit qenë të panumërt. Gjatë betejës, prej poteres së madhe, prej rrëmujës e prej gjithë asaj kërdie që u bë atë ditë, askush nuk pati mundësi të numëronte me saktësi të shtënat e artilerisë armike kundër të rrethuarve. Ishin disa që thoshin se atë ditë artileria turke pas-kësh shtënë kundër këshjtjellës më tepër se njëqind e gjashtëdhjetë herë e të nesërmen nëntëdhjetë e katër herë. Mbas dy ditëve, d.m.th. më 5 gusht, njëqind e tridhjetë e katër herë, të nesërmen njëqind e dyzet e pesë herë e prapë të nesërmen njëqind e gjashtëdhjetë e pesë herë. Përmbi të gjithë, ai lloj topi, që e quajnë mortajë, i kallte tmerrin mbarë popullsisë dhe shkakonte dëme të mëdha. Ata që ishin gjithnjë në këmbë, ose mbeteshin të vrarë prej mortajës, ose endeshin poshtë e lart në pikë të vrapit. Ata që dergjeshin në të shtruaru ose se ishin të plagosur, ose se ishin të sëmurë, porsa dëgjonin oshëtimën e atij topi, aty për aty brofin në këmbë krejt të trullësor dhe, veshur e ngjeshur si mos më keq, dilnin prej shtëpie dhe kërkonin gjoja strehim e shpëtim ku të mundnin e disa (gjë që shumëkujti ndoshta do t'i duket e çuditshme), duke qenë me ethe të forta në shtat, bëheshin më mirë e shëroheshin në atë farë ngushtice e paniku.

Ndërkaq sulltani turk, për të cilin ju thashë se ishte bërë tym e flakë nga zemërimi, mbasi rënkoj për dy ditë e dy net brenda shatorres së vet, në daç se u bë gjak i madh në ushtrinë e tij, në daç se punët gjithmonë i kishin shkuar mbarë, kurse kësaj herë i ishte dhënë e mbrapshta, ishte ndezur e bërë gjithë vrer kundër shkodranëve, sidomos se s'kishte më asfarë shprese për të pushtuar qytetin, çoi e thirri dy komandantët: pashanë e Rumelisë dhe atë të Anadolit bashkë me dy këshilltarë dhe bashkë me ata mori vendim që rishtazi të fillonte një sulm krejt i ri, sepse thohte se ishte e pabesueshme që shkodranët, të këputur e të shterur prej tërë asaj kërdie, prej gjithë atyre plagëve e përlshjeve, të kishin mundësi të qëndronin e të luftonin përsëri. -Tashū, - tha ai, - fare lehtë

do ta korrin fitoren, sepse të rrethuarit, që përpara ishin aq të fortë, tani janë shkrirë e kanë mbaruar krejt; edhe atë energji e fuqi që kishin më përpara, e shkrinë fare ndër sa luftime që u bënë, prandaj ushtarët tanë do të futen në qytet pa kurrfarë vështirësie.» Mendimin e sulltanit të gjithë e miratuan dhe menjëherë u mblodhën aty gjeneralë dhe komandantë të tjerë dhe sulltani dha të gjitha porosité e duhura për çdo gjë që, kishte të bënte me veprimet ushtarake. Në fund e gjithë ajo mori ushtrie u derdh aty rreth e përqark sulltanit, të cilin i rrinin pranë kreutë e ushtrisë për të mbajtur disi larg të gjithë atë turmë njerëzish, e atëherë sulltani urdhëroi që t'i linin ushtarët të afroreshin, sepse ishte një çështje me shumë rëndësi dhe, i mbështetur siç ishte në një fron të lartë, mbajti këtë bisedë: «Burra e ushtarë të mi! Unë kurrë nuk do ta harroj se si ju bashkë me mua kemi derdhur gjithë atë mundim e djersë, kemi luftuar, kemi kaluar rreziqe e kapërcyer vështirësi e pengesa shumë e shumë të rënda e gjithnjë kemi qëndruar me moral të lartë, s'ju ka lëshuar aspak zemra dhe, sa herë që e ka kërkuar nevoja, kemi venë jetën në rrezik pa ju trembur syri aspak e gjithmonë, falë perëndisë, kemi dalë ngadhënjës. Po për këtë arsye unë me gjithë qejf ia nisa kësaj fushate, i mbështetur në fuqitë tuaja dhe me shpresë se ju do të ishit po ata që kemi qenë gjithmonë në sa e sa beteja të tjera. Mirëpo unë çuditë se si sot ju ka lëshuar zemra në një aksion kaq të lehtë e thuajse të përfunduar; çuditë se si ju mungon ajo forcë e zakonshme për të thyer disa njerëz, që thuajse janë të thyer e të stërthyer, të këputur e të rraskapitur. Vallë, a ka gjë më të lehtë e më të kollajtë sesa të thyesh një të këputur e të shkallmuar, që s'mund të luftojë më veçse kërkon të dorëzohet vetë? Edhe s'keni përse të çuditni, o burra, në qoftë se nuk arritët t'i futeshit qytetit përbrenda në këtë betejë, sepse (sikurse e dini ju vetë) nuk e kullmuam qytetin ashtu siç duhej, por zhvilluam njëfarë beteje shumë të lehtë, pa farë rregulli e si në rrëmujë, si hajdutë; ai s'qe një luftim i vërtetë, për arsye se nuk merrte pjesë e gjithë ushtria, as nuk u mbajt ndonjë rregull e disiplinë; as nuk u radhitën ushtarët ashtu si duhej. Pastaj, atje në kësh-tjellë ishin ngjitur pak veta, kurse tashti në këtë luftim që do të fillojmë, duhet të marrin pjesë të gjithë sa janë prej më të madhit e deri te më i vogli; duhet të bëhet një marshim i rregullt. Asnjë s'duhet të refuzojë, asnjë s'duhet të mbetet ndër shatorre, të gjithë do të luftojnë, s'ka më asnjë justifikim as për ushtarët e fortë të gardës sonë, as për ata që janë nën komandën e gjeneralëve, të kumandarëve, as për ushtarët e

thjeshtë, as për skllëvërit, as për të lirët, as për të mëdhenj, as për të vegjël. Të gjithë duhet të shtrengohen mirë ndër armë, të gjithë duhet të jenë të gatshëm për luftim; tashti unë do të shoh se kush është burrë, kush është trim e luftëtar i vërtetë; tashti do të shoh se kush e meriton shpërblimin që do të jap. Le të caktohen anët e qytetit që duhet të sulmohen me turma të mëdha. Ushtria duhet të radhitet mirë për betejë dhe të ndahet në reparte. Të caktohet përpara mënyra e sulmit dhe në ç'moment duhet të bëhet.

Taborët dhe repartet të ndahen ndër krahë. Njëra palë duhet të zëvendësojë palën tjetër; ata që janë të freskët në forcat e veta të zëvendësojnë të lodhurit; ata që janë shëndoshtë e mirë, të zëvendësojnë të plagosurit. Çdo gjë të kryhet ballëhapët, në rregull e me disiplinë. Pashai i Rumelisë bashkë me gardën time të marrë përsipër gjithnjë atë anë, që kishte në luftën e mëparshme, kurse pashai i Anadollit të sulmojë me pjesën tjetër të ushtrisë anët e tjera të qytetit. Të kuptohet mirë urdhri që po jap: të gjithë duhet të armatosen e të hidhen në betejë; për këtë s'ka asnjë justifikim.»

Pastaj vetë sulltani nisi të tregonte se çfarë çmimesh do t'u jepte ushtarëve; ç'shpërblime do t'u jepte atyre më trimave që do të hipnin të parët mbi ledhe, ç'shpërblime do t'u jep-te atyre që do të kryenin ndonjë aksion heroik; skllëvërve u premtoi liri e grada, kurse atyre që kishin fituar më përpara grada e ofiqe të mëdha e kushedi se ç'tituj, u premtoi shpërblime edhe më të mëdha dhe u rrëfeu se secili prej tyre do të grumbullonte çmime e dhurata shumë më tepër sesa u kishte thënë ai me gojë të vet; sulltani donte që ata të shprejonin se do të merrnin shpërblime shumë më tepër sesa u kishte premtuar. Pastaj i porositi që të tregoheshin trima, të merrnin zemër e fuqi, të mos përkuleshin përpara rreziqeve të mëdha. Sulltani u tha se fitoren e kishin të sigurt, sepse tashmë garnizoni i qytetit ishte dobësuar dhe ishin hapur shumë shtigje për t'u futur brenda, mbasi vendet e rojës ishin braktisur dhe muret ishin dërrmuar e shembur përdhe nga artileria. E, në qoftë se aty në kësh-tjellë kishin mbetur gjallë disa të rrethuar, tashmë kishte prova të gjalla se edhe ata pak veta ishin të këputur e të rraskapitur, me një këmbë mbi dhe e me një nën dhe, ishin të shkallmuar e të plagosur. Në fund shtoi edhe këto fjalë: «Me ndihmën e perëndisë sonë, që na premtom lumturinë dhe lavdinë e amshuar, hidhuni në betejë, sulni trimërisht mbi të rrethuarit; hakmerruni rreptësisht për dhunimet që ju janë bërë, merrni gjakun e shokëve tuaj, se në këtë mënyrë do të fitoni lavde e nderime, në këtë mënyrë

do të fitoni gradë e shpërblime sa ujë. Të gjitha pasuritë e qytetit për ju do të jenë... Kur sultani i dha fund kësaj bisede, të gjithë barbarët miratuan njëzëri fjalët e tij dhe aty së bashku u betuan se do të bënin kërdrinë mbi shkodrën.

Ndërkaq sultani dha urdhër që të gjithë të përgatiteshin për betejën e afërme dhe barbarët gjithë gëzim e hare u përgatitën dhe rrokën armët menjëherë edhe shumë më tepër se përpara digjeshin nga dëshira për të hyrë në luftë sa më parë. Nga ana tjetër të rrethuarit, kur e morën vesh atë urdhër (sepse disa prej tyre e njihnin turqishten), e kuptuan fare mirë se ç'përleshje i priste e çfarë shpejtësie e shkathtësie duhej tashti. Prandaj përgatitën me kujdesin më të madh çdo gjë që kishte lidhje me mbrojtjen e qytetit; për ata kishte një rëndësi të dorës së parë edhe fakti se armiku s'kishte se si t'i përbuzte, bile trimëria e tyre për armikun ishte bërë dështim dhe tmerrshme. Më së pari, sipas zakonit, ata i drejtohen me lutje të madhit Zot, bëjnë kushitime për të dalë nga dhënjtë; me uratë kërkojnë ndihmën prej Zonjës së Pa-përlirë; zemra u thotë se do të korrin fitoren mbi armikun, të cilit nuk i tremben aspak, por, të mbështetur në ndihmën hyjnore, dëshirojnë të përleshin me të, sepse kanë besim të patundur në fuqinë e trimërinë e vet. Tanimë ata ishin të bindur se mbi barbarin do të bënin kërdrinë shumë më tepër se përpara e se ky armik do të dilte me turp (e me çfarë turpi) prej asaj betejë. Tashti turqit, sipas urdhrat të sultanit, ishin radhitur për sulm; vetëm ata pritnin, sipas zakonit të vet, që të dilte hëna e re. Edhe në të vërtetë turqit zakonisht ia nisnin luftimit, që ata e quajmë të përgjithshëm, pikërisht mba-si del hëna e re, dhe i falen. Prandaj ditën e shën Pantaleonit, që ishte ditë e kremte, d.m.th. pesë ditë pas betejës së fundit, barbarët zunë t'i ngjiteshin kodrës të rrasur njëri pas tjetrit nga të gjitha anët dhe ta qarkojnë me pahisore në qdo anë; dhe mbanin mbi krye hunj, strehë, shtretër xunkthash për t'u mbrojtur. Aq e madhe qe e gjithë ajo mori njëzërisht, që u lëshuan nga të katër anët, saqë u mbulua krejt kodra dhe një pjesë e fushës thuajse për një një mijë hapa. Aq ishin të dendur e të ngjeshur ushtarët njëri pas tjetrit, saqë, siç thotë një fjalë popullore, s'kishte se ku të binte kokra e melit; asnjë s'kishte qëndruar as për rojë pranë shatorreve. Ashtu të rrasur turqit arritën deri te gropat dhe zunë vend te stomi. Po të kishte dalë ndonjë nga të rrethuarit atje mbi fortifikimet e mbi pozicionet e mbrojtjes, ose do të kishte mbetur i vrarë, ose do të ishte plagosur shumë rëndë. Aty turqit deri në mbremje vonë s'i lanë aspak në qetësi të krishterët, por i

gjuajtën me gjithëfarë armësh e me shigjeta e, duke i sharë e duke i përbuzur gjithnjë, i ftonin për t'u përleshur. Mirëpo në orët e para të natës nga të katër anët u dëgjuan zëra e britma; turqit kishin rënë përmbys dhe po i faleshin hënës. Hoxhallarët filluan të këndonin e atëherë e gjithë ajo mori njëzërisht lëshoi një klithmë aq të tmerrshme, saqë të dukej se qelli e dheu po shungullonin. Ndërkaq fra Bartolomeu i urdhrat të shën Françeskut, njëri shumë i devotshëm, për të cilin kemi folur edhe më përpara, i hiri kalit e i ra qytetit kryq e tërthor duke kontrolluar me kujdesin më të madh të gjitha fortifikimet bashkë me Nikollë Monetën, kapitanin e kalorësve, trim mbi trima edhe shumë i zoti në artin ushtarik. Si njëri, si tjetri shkolin duke u dhënë zemër popullit e ushtarëve që të qëndronin si burra dhe të luftonin deri në fund për fe e për atdhe.

Sikur të donte kush ta krahasonte fra Bartolomeun me ndonjë tjetër, mund të thoshte se ky njëri qe tamam si Johan Kapistrani⁹⁹), i cili në rrethimin e Belgradit atje mbi brigjet e Danubit luftoi kundër turqve, sepse edhe ai, për hir të shenjtërisë së tij dhe të lutjeve të tij, panonët, luftëtarë e trima të fortë, bënte kërdrinë mbi barbarët e i shpartalluan fare. Po ashtu edhe fra Bartolomeu gjithë asaj nate s'bente tjetër veçe u jepte zemër të rrethuarve e gjithnjë lutej e këndonte himne të shenjta; e, në qoftë se u lirua Shkodra, i duhet ditur shumë për nder edhe fra Bartolomeut. Pra, përpara se të fillonin turqit sulmin e tmerrshëm, fra Bartolomeu iu lut të madhit Zot që t'i falte e t'i shpëronte besnikët e vet; këshilloi edhe popullin e Shkodrës që t'i drejtonte perëndisë së vërtetë këngë e lavde, kurse lutjet e kota e boshë të barbarëve i vinte në tallje.

Lutja e tij qe kjo: «O Zot i gjithëpushtetshëm e i mëshirshëm, o Zot i ushtrive, atë e krijues i gjithësisë, sundues e rregullues i mrekullueshëm, që ke në dorë të gjitha pushtetet dhe tagret e të gjitha mbretërive, ti që na vurre në mëkatarët e shkrëtë në këtë farë sprove, ti që nuk lejon kurrë t'i bëhet ndokujt ndonjë dhunë e turpshme, drejtoj, të lutem, sytë e tu mbi ne dhe ki mëshirë për të krishterët e tu, të cilët të gjithë shpresën dhe besimin e vet e kanë mbështetur vetëm e vetëm në dashurinë, në mërësinë dhe në fuqinë tënde të pamasë, me qëllim që dora jote e tejfuqishme t'i ndrydhë barbarët, të cilët të gjithë shpresën e kanë mbështetur në mizerinë e vet. O Jezus, i biri i Davidit, ndihmona ne mëkatarët, mbrona dhe ki mëshirë për ne e për mbarë popullin tënd të krishterë, për të cilin nuk kurseve as gjakun as jetën. O shpëtimtari

ynë, eja e ngjitna dorën, sepse dallgë të mëdha po na përpjnjë gjallë. Po s'erdhe e s'na dhe dorën, humbëm fare, mbaruam. Vetëm ti je shembuesi ynë, ti vetëm mund të na shpëtosh. Ja Orku, ja Pluti⁽⁹⁹⁾, të gatshëm për të na gëlltitur. Ja, po çahet, po hapet toka për të na përpjri. Shiko se ç'janë tërbuar e bërë të furishëm barbarët, të cilët po sulen për ta prishur e për ta shkatërruar fenë tënde të shenjtë. E bash për këtë fe ti, o shpëtimtari ynë, i the shën Pjetrit «Për ty, o Pjetër, u luta me qëllim që të mos cenohej e të mos dobësohej besimi yt.» Tashti, pra, o zot i gjithëpushtetshëm e shumë i mëshirshëm, mos vono, por na eja në ndihmë e rrethona me murin tënd të pathyeshëm, mbronja me armët e tua të fuqishme.

O zot i Izraelit, po të thërrasim në ndihmë, librona. Jepi nder e lavdi emrit tënd, bëj një mrekulli për ne, që, për të ruajtur fenë e besimin tënd të shenjtë, po durojmë mbi kurrrizin tonë gjithë këtë stuhi mizore, gjithë këtë shkatërrim e gjakderdhje. Lejoje, të lutem, engjëllin tënd ndëshkimitar që të vijë e ta ndrydhë, ta shpartallojë e ta shfarosë armikun tënd, turkun, pikërisht ashtu si ndodhi me çlirimin e popullit tënd izraelit nga mizoria e Senaharibit⁽⁹⁹⁾, në ushtrinë e të cilit, sipas urdhrat e vullnetit tënd, engjëlli yt pati vranë vetëm për një natë njëqind e tetëdhjetë mijë veta; vepro me ata, o zot, sikurse me Madien e Sysarin, sikurse me Jabn te përroi i Cysonit, ata u shpartalluan në Endor dhe u bënë si plehu i tokës. Dërrmoji krerët e tyre sikurse Orebin e Zebin e Zebenë e Salmanin*. Pastaj ju drejtua Virgjinës së Papëryeme me këtë lutje: «O Virgjinë e lavdishme dhe e lumtur, nëna e të madhit mbret, mbretëreshë e qiellit, e dheut dhe e detit, mikpritësjja, shtylla dhe mbrojtja jonë, përvuajtërisht kërkojmë mëshirën tënde që t'i ndihmosh të krishterët e tu besnikë, të cilët, për të mbrojtur nderin dhe fenë e shenjtë të tët biri, një të vetmi, po luftojnë pa pushim me sa fuqi që kanë. Këta besnikë të gjithë shpresën dhe besimin e vet e kanë mbështetur vetëm e vetëm në fuqinë e lartë dhe në mëshirën e birit tënd, mbretit të të gjithë mbretërve, gjithashtu edhe në lutje, ashtu edhe në përkrahjen e ndihmën e madhërisë e të hyjnisë sate. Vetëm ti mund të na ruash e mund të na shpëtosh nga mizoria e barbarizmi i turqve të pashpirt e të tmerrshëm. Ti nga yt bir mund të kërkojë çdo nder; çdo gjë të lejohej; mjafton që të duash ti. Ndihmona, pra, e dilna zot, o mbretëreshë e perandoreshë (sepse puna nuk pret aspak); shkurtroja krahun mëkatarit dhe armikut shpirtlig. Preja hovin dhe dërrmoja, thyeja fuqinë, merrja dritën

e syve, lidhe këmbësh e duarsh, sepse nuk e duam zotërimin e një kombi aq mizor e të prapë.»

Në këtë ndërkohë zuri të fryjë një erë kaq e madhe, sa që as në stinë e dimrit nuk e ka zakon të fryjë në atë mënyrë. Aq e fortë që ajo erë, saqë, me sa thonë, dukej sikur donte ta shkulte qytetin mbarë. Atëherë barbarët, që tërhiqen lehtë nga bestytinitë dhe i vërejnë me ëndje oguret, menduan se do të fitonin epërsinë në atë luftim dhe do të dilnin fitues, sepse edhe era rrihte më tepër vendet e larta edhe frynte gjithnjë përkundrejt qytetit, duke marrë me vete vendet e rojës dhe të mbrojtjes, ku qëndronin të rrethuarit, të cilët mjaft po i vriste ajo erë. Gjithnjë të shurdhonte kllithma e turqve deri në kupë të qiellit dhe fishkëllima e tmerrshme e asaj ere, përveç krismës së armëve dhe plasjes së topave, sikur shungullonin malet përreth. Edhe në ato orë që janë më të qeta, çdo lëvizje e zhurmë dëgjohej më lehtë, këstu që kishe përshtypjen se po binte ndonjë tërmet i madh dhe se po lëkundej e po çahet toka deri në qendër të vet. Barbarët gjithë natën një çast s'pushuan së gërthituri. Kur ja, porsa filloi të zbardhë pak drita (sikurse besohet), bëri zoti mrekulli dhe ajo erë e fortë ndërroi drejtim e zuri të fryjë fare poshtë, tamam kundër turqve, të cilët, derisa doli dielli, filluan të hutoheshin dhe u shpartalluan për turp prej të krishterëve, të cilët bënë kërdi mbi ta me ndihmën e asaj ere dhe fituan. Veç asaj, prej fesë së gjallë që u tregua, ndodhi edhe një mrekulli: gjatë gjithë asaj nate u panë duke shkëlqyer aty-këtu nëpër vendet e rojës dhe në fortifikime disa drita në majë të heshtave, të shtizave, të shtëpive; duhet të besohet se ato drita u dukën aty për hir të perëndisë si në shenjë ngadhënjimi. Edhe të mos kujtojë kush se në këtë drejtim gënjehet mendja e njeriut, se ka diçka të pathemël, sepse një gjë e tillë thonë se u ndodh shpesh edhe barkarëve në det, të cilët, kur i ka zënë ndonjë stuhi e madhe, vetë e kanë dëshmuar se kanë parë mu në anijen e vet drita dhe qirinj të ndezur, ndërsa i kërkonin ndihmë dhe i luteshin shën Nikollit ose shenjtorëve të tjerë. Ndonëse antikiteti i rremë e plot bestytini një gjë të tillë ua atribuon Kastorit e Poluksit, kurse Plini thotë se në madhësinë e natyrës ekziston diçka e fshehtë, fakti është se shkodoranët, nga ai fenomen që u duk, morën zemër e u mbushën me shpresë dhe nuk u trembën aspak nga britmat e ulërimat e vazhdueshme të barbarëve, të cilët vikatnin gjithnjë me qëllim që të mbillnin panik kudo; bile të rrethuarit nga kjo merrnin edhe më zemër. Ata gjithnjë u luteshin Krishtit, Nënës së Papëryer, shën Markut e

shën Shtjefnit dhe rrinin në rojë më me shpirt e me entuziazëm, duke mos i lënë asgjë mangët shërbimit për sa i takonte mbrojtjes së qytetit; nuk pushonin një çast, se fitoren e kishin në dorë në sajë të kushteve, të lutjeve dhe të veprës bujare që po kryenin. Ata ishin të bindur, gjë që e provojnë edhe vetë faktet, se i madhi zot nuk u vjen në ndihmë përtaçëve e të ngathtëve, por vetëm atyre që punojnë e qëndrojnë gjithnjë të gatshëm. Prandaj disa prej tyre rregullonin rishtazi stomin dhe fortifikimet; disa vendosnin në pozicionet e duhura artilerinë, disa të tjerë përgatitnin mjetet e mbrojtjes dhe mbushnin vorbat me gëlqere, lyejin shtambat me vaj, zift e rrëshirë; mbushnin vozat dhe enë të ndryshme me barut e me gurë, s'kishte njeri që të mos ishte i ngarkuar me një punë. Të gjithë ishin dhënë me mish e me shpirt për të përgatitur sa më parë ç' ishte e nevojshme për betejën e afërme; nuk lirin asgjë pa provuar dhe çdo gjë që ishte e domosdoshme e kryenin me kujdes të madh; i jepnin zemër njëri-tjetrit; qëndronin të fortë dhe plot gjallëri, nxitnin shoqë-shoqin përgjatë fitore.

Të njëjtin qëndrim burrëror mbanin edhe gratë, të cilat në çdo pikëpamje s'u lëshonin rrugë burrave a për zell, a për gatishmëri, a për punën e përshtur për të përgatitur çdo gjë që kishte lidhje me shpëtimin e atdheut. Gratë, natyrisht, si seks i butë, meritojnë lëvdata të veçanta për veprime të tilla. Ato bashkë me burra u ngjiteshin fortifikimeve, luftonin trimërisht me armikun; shumë prej tyre mbetën të vrara nga artileria.

Sulltani e kishte caktuar sinjalin për fillimin e luftimit, d.m.th., porsa të dëgjohehin në të zbardhur të dritës plasjet e artillerisë, ushtria turke do të hidhej jashtë fortifikimeve, do të sulej kundër të rrethuarve dhe t'u ngjitej me guxim vendeve të mbrojtjes dhe do të orvatej me të gjitha fuqitë për të shtënë në dorë qytetin. Të krishterët e dinin fare mirë se, si zakonisht, barbarët do ta nisnin betejën në të gdhirë dhe do t'i vërsuleshin qytetit, prandaj, si të regjur që ishin, rrinin të gatshëm për t'u përlëshur me armikun kurdoherë dhe e pritnin prej një çasti në tjetrin, sidomos te fortifikimet dhe te pirgjet e portës së madhe, ku ishte përqendruar fuqia më e madhe ushtarake, sepse aty ishte çelësi i gjithë betejës (kurse, siç thamë, pozicionet e tjera të qytetit ishin mjaft të sigurta e të forta). Vlonte puna në të katër anët. Të gjithë ishin me krye në rrezik; aty kishin ardhur ushtarë turq ku ishin më trimat, aty do të vinte me të gjithë sufitën e vet edhe vetë sulltani. Megjithatë në atë vend gjendeshin edhe

ushtarë italianë e marinarë, propësepropë pjesa më e madhe e ushtrisë përbëhej nga qytetarët, aty ishte grumbulluar edhe një repart shumë i fortë djelmoshash fshatarë. Aty ndodhej edhe vetë komandanti i qytetit, tek i cili rastësisht u fol se kush do të hipte i pari bashkë me repartet e veta atje mbi stom, t'i priste turritin e parë armikut e të përlëshej me të, sepse sulmi e hov i parë i barbarit është përherë shumë më i tmerrshëm. Natyrisht, ata që janë më të fortë e më trima, hyjnë në parët në një betejë të tillë; ata përpiqen ta kryejnë punën e vet edhe me tri sulme. E, në qoftë se nuk arrijnë të kryejnë punë në çaste të tilla, atëherë fillojnë të lodhen e të bëhen më të dobët dhe në fund dështojnë thuasj fare. Të dy palët kundërshtare qëndronin të gatshme për betejë. Në anën e të krishterëve, ndonëse s'kishte asnjë që të mos e garantonte privilegjin për t'u përlëshur i pari me armikun, megjithatë brofi aty në mes përpara të gjithëve Jakob Moneta, një qytetar fisnik e trim mbi trima, i cili, si burrë i pjekur e i urtë, i mbërthyer në armë për bukuri dhe shumë i zoti në artin ushtarak, dallohej ndërmjet të tjerëve; shtatin e kishte selvi, ishte njeri i gojës e prej familjes kishte trashëguar të gjitha të mirat. Kur po mungonte edhe pak kohë për të hyrë në një përlëshje të tmerrshme me armikun, Jakob i kërkoi që të printe ai i pari me njerëzit e vet në atë luftim; ai kishte me vete më tepër se nja njëqind veta; të gjithë djem të rinj e të fortë, qytetarë e fshatarë bashkë. Aty ndodhej edhe vëllai i tij, Moncini, edhe ky mjaft trim, i zoti dhe shumë i zellshëm kur ishte puna për të rregulluar fortifikimet dhe sillej bujarisht si me qytetarët ashtu dhe me ushtarët. Mirëpo të gjithë pranuan me gjithë qejf Jakobin, sepse kishte autoritet e rëndësi, gjithashtu kishte kryer aksione të shkëlqyera në sa e sa beteja edhe më përpara. Jakobi, pra, mbledhi repartin e vet dhe filloi t'i ndizte të gjithë për betejë dhe t'i entuziazmonte për fitore me këtë bisedë:

«Burra, ju e kenë provuar dhe e dini mirë se sa ju çmon sulltani ju dhe trimërinë tuaj, sepse në këto ditë kushedi se me sa urdhra e kërcënime u është gërmushur njerëzve të vet dhe i ka detyruar të gjithë, pa asnjë përjashtim, për t'u flakur kundër jush; e, derisa, sulltani vë në dukje ngathtësinë e njerëzve të vet, ai njëkohësisht rrefen edhe frikën e vet; nga ana tjetër tregon edhe se sa ju çmon ju. Ai nuk mbështetet në trimërinë dhe në fuqinë e ushtarëve të vet, që i ka mbledhur e përzier nga të gjitha kombësitë; pastaj mendon se ai të gjithë ushtarët i ka ushtarë të thjeshtë dhe skllëvër, ata janë të pastërvitur dhe s'kanë fare dijeni për

artin ushtarak; sultani kujton se mund t'ju tmerrojë vetëm e vetëm me numrin e ushtarëve. Po ku kujton ai se mund t'ia arrijë qëllimit në këtë mënyrë? Derisa s'që i zoti të na shtinte në dorë me ushtarë veteranë e të vaditur, ku kujton ai se mund të na thyejë tashti me një ushtri të dobësuar e me një grusht mjetesh luftarake? Ju e dini, o burra, se, sa herë që kemi hyrë në luftë e jemi përleshur me armikun, gjithmonë e kemi thyer e kemi bërë kërdi mbi të, e kemi ndjekur me turp deri te shatorret e mëdha. Ajka e ushtrisë turke tashmë është shuar; veteranët dhe trimat luftëtarë turq thuajse të gjithë janë vvarë. Mos kujton ndoshta sultani se do të futet në qytetin tonë me lundëtarë, me druvarë e me gjellëtarë? Mund të besohet se turku deri tashti do të ishte larguar prej këtej, sikur të mos i kishte ardhur turp e turp i madh? Tashti sultani po vë në veprim gjithë dredhinë dhe mprehtësinë e mendjes së vet. Kjo është përpjekja e fundit e tij; ai nuk do të orvatet më për ndonjë sulm tjetër. Ju e patë se ai nuk nxori asnjë fryt me dhelpërinë dhe dinakërinë e vet, dhe besomëni se as këtej e tutje nuk do të nxjerrë asgjë në dritë (sepse ne na ka në dorë perëndia). Tashti s'mbetet tjetër veçse të shtrini sot përdhe edhe ata njerëz që kanë shpëtuar pa u vvarë. Barbarët të gjithë i ka lëshuar zemra dhe i ka kapur tmerri, sepse e njohin mirë trimërinë tuaj, i kanë provuar fuqitë tuaja. Ata ju kanë frikë; ata luftojnë me pahir, sepse janë të detyruar. E shikoni se si hidhen kundrejt vdekjes? Tamam si bisha të egra. Sultani i flak në prehër të mortjes sikur të ishin dhen e asgjë tjetër. Pa le të më thotë një herë ai që gjykon me mend: Çfarë heroizmi mund të kryejë një njeri frikacak që lufton me përdhunë? Drejtoni, pra, sytë tuaj, o burra, nga familjet tuaja, nga atdheu juaj, që sot duhet të mbrohen me zjarr e hekur! Kini mëshirë për gratë tuaja, për fëmijët tuaj, që i rritët e i edukuat me aq mundim, me aq zell e kujdes! Mos i lëshoni nën zgjedhë e në robëri, sepse barbari s'ka farë dhimbjeje e mëshire. Sot do të marrin fund sprovat tuaja; mos i lëshoni asnjë pëllëmbë vend armikut, sepse është dobësuar, s'ka fuqi të luftojë. Po u zmbrapsët, të gjithë do të thereni si bagëtia; s'keni se ku të ikni; për atë mos mbani asnjë shpresë, as ka se kush t'ju vijë në ndihmë. Shpëtimin tuaj, të atdheut e të fëmijëve vetëm ju sot e kemi në dorë; në qoftë se do ta përballoi armikun si trima të fortë që jeni, armiku do të largohet prej jush. Mos kujtoni se turqit janë të pathyeshëm; ata mund të thyhen fare mirë prej jush ashtu si i kemi thyer sa e sa herë. Se sa të fortë janë turqit dhe armët e tyre, këtë e ka treguar trimëria juaj në

Rrethimin e Parë. Për besë, turqit nuk janë aq të fortë sa e kanë namin. E gjithë kjo mori ushtrie që ka ardhur të luftojë kundër nesh, nuk është aq e armatosur, s'është aq e aftë; ne do të kemi mundësi ta shpartallojmë pikërisht sikur të ishte një tufë dhensh. Mos u trembni nga poterja e tyre, nga ulërimat e tyre. Duhet shikuar më tepër cilësia, trimëria, sesa numri i madh. Fitorja nuk varet nga sasia e ushtrisë, ajo vjen me ndihmën e zotit. Perëndia sjell ngadhënjimin në çdo pak ushtarë, në çdo me shumë, Kauza jonë është e Hyut; ne luftojmë për drejtësi, për ligjet hyvine, për fe e atdhe, për altarë e vatrë tona, për fëmijët tanë. Përkundrazi turqit na sulmojnë me të padrejtë për të shtënë në dorë diçka që s'është e tyre, por vetëm e vetëm pse kështu ia do qejfi një personi të vetëm, pse ai lakmon të sundojë, për këtë orvaten të na marrin jetën, të na lënë pa atdhe, pa gjë e mall. Qëndroni të fortë, pra, o burra, sepse ai zot, që ka në dorë gjithësinë e që s'lejon t'i bëhet ndokujt e padrejta, as të preket kush me forcë, ai zot do t'i shtypë armiqit këtu në sytë tanë; sot do të na sjellë ngadhënjimin prej qiellit. Ne patjetër fitoren e kemi në dorë. Po atëherë pse të trembemi? Pse të dyshojmë? Ne këtu jemi ajka e luftëtarëve, jemi pjesa më e zgjedhur e ushtrisë, jemi të stërvitur në armë; armë e municione s'na mungojnë, edhe dimë t'i përdorim si duhet. Pastaj ne na mbrohen vetë pozicioni i vendit, që vjen shumë lart e thikë. Atyre, duke u ngjitur përpjetë, do t'u dridhen e do t'u këputen këmbët, do t'u dalë shpirti, do t'i kapë frika sikur të ishin fëmijë, do të heqin mundim të madh për të ardhur këtu lart, sepse kodra është mjaft e rripërisht. Prandaj sot barbari do ta provojë mirë forcën tonë, sot do të provojë trimërinë e të krishterit, fenë e të krishterit, sot turku do të thyhet, sot do të bëhet copë-copë dhe do të shtypet tërbimi i furishëm i sultanit; sot do të shembet e do të perëndojë mendja e madhe e tij. T'i rrimëbjëm, pra, armët plot entuziazëm e t'u ngjitemi fortifikimeve si burrat, pa na u trembur syri aspak; t'i biem armikut me guxim e trimërisht. Sot duhet të shporrim këtë murtajë, këtë sëmundje, këtë epidemi, ta flakim atë jashtë qytetit tonë, jashtë krahinës sonë. Armiku është i dobët, ai nuk mund të na thyejë në veçse në daçim ne të thyhemi prej tij; ai me sulmin e parë do të shpartallohet dhe do të marrë arratinë. Mos keni ndoshta ndonjë dyshim? Po pse, ç'na pengon ne? Ata barbarë, që deri tashti na kanë shpëtuar duarsb, një pjesë i ka zënë tmerri, një pjesë janë këputur e shkallmuar fare, një pjesë janë plagosur. Ata, përveçse i ka kapur frika, janë edhe të çarmatosur, ne për-

Kundrazi të gjithë jemi të ngjeshur në armë; ne jemi veshur e ngjeshur me pancirë, me parzmorë e me tarogza ku janë më të mirat. Shtati ynë fund e krye është i mbërthyer në hekur. Kushdo prej nesh mund t'i bëjë ballë heshtës së hekurt ose katapultës.

Sot një i vetëm do të luftojë heroikisht kundër një mijë vetëve. Ata në asnjë mënyrë s'do të kenë mundësi të qëndrojnë; aja asgjë s'kanë të mbarë; përkundrazi ne po; ne gjejmë ndihmë e mbrojtje kudo këtu rreth. E më parë na ndihmon e na mbron Virgjina shën Mëri edhe shën Nikolli. Shikojeni, burra, tempullin, kishën e këtij shenjtori; seç e dhuanan e seç e shëmtuan me artileri këta njerëz të pashpirt, këta rrënimqarë të gjërave të shenja. Jo, o qytetarë, s'duhet kaluar në heshtje mrekullia që ky shenjtor pati bërë në Rrethimin e Parë kundër barbarëve (sikurse e kanë dëshmuar edhe ata vetë): mu të parën gjyle, që vetë barbarët hodhën mbi këtë kishë, shën Nikolli e ktheu mbi kokat e tyre dhe bëri mjaft dëm mbi ta, sepse shumë prej tyre mbetën të vrrarë. Drejtojuni, pra, o burra, me lutje këtij shenjtori, se edhe unë kam një nderim të madh për të. Të gjithë besimin tuaj ta mbështetni te shën Nikolli, sepse do të na ndihmojë; ai armët e armiqve do t'i kthejë kundër tyre; ai do ta copëtojë artilerinë e tyre, fuqinë e tyre dhe do t'i shpartallojë. Shën Nikolli do të na mbrojë e do të na lirojë nga këta njerëz të pashpirt e mizorë, sot armiku do ta lajë fajin e kobeve të veta. Prandaj, o burra, sot që kemi në ndihmë të madhin zot, gëzoni e shëndoni; vetëm atij sot këndojini lavde për këtë mirësi të madhe që po ju bën; sot nami juaj do të përhapet në të katër anët e botës, sot nami i qytetit tonë do të marrë dhenë, sot me ndihmë të zotit do të fitoni palmën e ngadhënjimit e do të triumfoini mbi armikun me nder e lavdi. Ju sot do t'u rrëmbeni armiqve armë e plaçka, sot do ta shpëtoni fenë katolike, se shpëtimin e saj ne e kemi në dorë; sot do të madhërohet emri i ahën Markut, mundimi e djersa juaj nuk do të shkojnë kot. Do të shpërbleheni më së miri, sepse Republika e Venedikut secilin prej jush do ta nderojë me ofiqe e çmime të larta. Të gjithë të krishterët do t'ju ngrënë deri në qiell dhe do t'ju këndojnë lavde për jetë të jetës. Rrokni, pra, shpatat përkundër barbarëve; hovuni me furi kundër hajdutëve dhe armiqve të pashpirt të fesë së vërtetë. Prejuni hovin armëve dhe zjarrit të armikut; t'ia thyni ato mjete luftarake që ka. O ju gra e zonja, bjerini armikut me gurë dhe ta pikoni mirë! Turruni, bre djelmosha, mbi turqit! Se ja: po thyhen, po zbrapsen, po ikin!

Nga këto fjalë kaq u ndezën ata luftëtarë me dëshirë për të luftuar, saqë kishe përshtypjen se s'po drejtoheshin për luftim, por për ndonjë lodër, pa iu trembur syri aspak. Edhe ishin veshur e ngjeshur me armë për bukuri, të gjithëve u qeshte buza; të gjithë ishin të gjallë e të sigurt për fitore. Ndokush që do t'i kishte parë kaq entuziastë e të fortë, do të kishte thënë: A janë luanë këta apo çfarë janë? Mbas i kryen ceremonitë fetare, vunë në ballë të ushtrisë flamurin me kryq e të gjithë vrapuan së bashku për të luftuar.

Ndërkaq, pa dalë ende drita, sullfani u ngjit te qafa e Kodrës së Pashës, nga kishte zakon të vëzhgonte zhvillimin e luftimeve. Porsa zuri vend në pozicionin e duhur, artileria e rëndë shtiu njëmbëdhjetë herë dhe ajo e lehta dymbëdhjetë herë kundër fortifikimeve dhe mbrojtjeve të qytetit, të cilat filluan të shembeshin e të rrafshoheshin përdhe. Barbarë, porsa dëgjuan ato të shtëna, u lëshuan fluturim nga të gjitha anët dhe me potere e britma të mëdha (siç e kanë zakon ata) rrethuan qytetin dhe hipën ndër mbrojtje e fortifikime; ata u treguan aq të gatshëm e të shpejtë, saqë e kishin zënë stomin e portës së madhe përpara se ta zinin tanët dhe aty kishin ngulur flamujt e vet. Mirëpo atje vrapoi menjëherë Jakov Moneta, bashkë me repartin e vet dhe, kur pa armikun mbi fortifikime, iu drejtua të vetve e u tha:

«Po ç'pritni, bre burra?» e, duke vringëlluar shpatën, se koha s'priste, u lëshua si luan e u përlesh me armiqët. Duhet ditur se aty ndodhej ajka e ushtrisë turke (sepse turqit e kanë zakon që në betejë futin më parë ata më trimat e më të fortët); këta, për t'u kallur tmerrin tanëve, bërtitnin deri në kupë të qiellit, rrudhnin fytyrën për shëmtim, shtati i tyre merrte një hije të hatashme. Megjithatë aq i tmerrshëm qe sulmi i atij udhëheqësi dhe aq e madhe trimëria e qëndrësia e të krishterëve, saqë këta, pa iu trembur syri aspak, arritën ta shpartallonin armikun, mbasi ia hodhën përdhe flamujt, edhe bënë kërdi mbi të mu aty mbi fortifikime. Mirëpo barbarët s'mbaronin kurrë; gjithnjë vinin të rinj nga çdo anë për t'iu vërsulur qytetit, prandaj duhej luftuar me ta gjoks për gjoks, duhej përleshur me shpata e jataganë, e kështu thereshin e vriteshin për turp tamam si bagëtia. Dhe nuk i korre vetëm shpata, por edhe topi, pushka e sa e sa armë të tjera; veç asaj kërdi të madhe mbi ta bënin edhe gurët, gëlqerja, zjarrri, dhe kaq ishin të dendur e të rrasur njëri pas tjetrit, saqë një predhë e një shigjetë nuk shkonte bosh, pastaj as nuk mund të zbrapseshin, sepse rrinin grumbull, me shumicë të madhe. Për këtë arsye të krishterët morën zemër dhe fla-

keshin në betejë më me guxim. Në këtë mënyrë, në të zbardhur të dritës, të dy palët po luftonin rreptë. Barbarët tri herë u zbrapsën me turp deri te gropat dhe te stomet. Sa doli dielli, Jakob Moneta, i cili atë natë kishte luftuar heroikisht bashkë me repartet e veta, kur pa se disa nga njerëzit e vet ishin vrarë e disa plagosur, u ndez edhe më tepër me inat kundër armikut, megjithëse trupi i tij ishte fund e majë gjithë plagë e vrima e megjithëse ia kishte prishur shumë fytyrën barbari i fortë, të cilin e kishte shtrirë përdhe mu aty te stomi. Ndënjëse Jakobi ishte i mbërthyer mirë në hekur e në armë (e me çfarë armësh!), prapëseprapë nga të katër anët e trupit i shkonte gjaku rrëke si ndonjë krua. Dy herë kishte rënë përdhe prej shigjetave dhe armëve të tjera të armikut dhe dy herë kishte brofur në këmbë dhe kishte qëndruar mirë. Me ndihmë të zotit aspak s'u përkul, por qëndroi i fortë dhe filloi t'u jepte zemër ushtarëve të vet me zë të kulluar: «Burra e trima të fortë, ju sot kenë përse të gëzoheni. A shihni? I dhamë fund luftimit, e thym barbarin, s'keni pse të shqetësoheni, ta mban moralin lart, syrin kokërr, sepse tri herë rresht e thym armikun, e shpartalluam, prandaj tri herë dolëm ngadhënjyes, tri herë triumfues. Shikoni se si u zbraps me turp; s'i mbeti as fuqi, as zemër, u thye hov!»

Pa mbaruar mirë këto fjalë, aty për aty ranë disa gjyle të armikut mu tek ai grumbull i qëndur i luftëtarëve dhe disa mbetën të vrarë e disa të trullësuar fare nga krisma e poterja e gjyleve, ranë përmbys përdhe. Si e vërejtën barbarët këtë skenë, morën zemër, lëshuan papritmas një klithmë dhe u hodhën prapë në sulm me energji të reja. Mirëpo ai burrë i fortë aspak nuk u tund, veçse, pa lu trembur fare syri, me ata pak veta që kishte, ua preu hovin armiqve bash tek ajo pjesë e stomit që u kishte mbetur të krishterëve, aty ai gjithnjë u jepte zemër të vetve e i shtynte të luftonin për të korrur fitoren: edhe s'lëvizti më aspak prej atij pozicioni derisa mori fund luftimi një herë e mirë. Me shpatë në dorë i nxiste të krishterët një nga një për betejë dhe s'lejonte njeri të largohet, qoftë edhe sikur të ishte plagosur sado rëndë. Ndërkëq u ngjiten stomit aytetarët fisnikë dhe trimat e fortë Vlash Humo! dhe një fis i tij, Pjetri, bashkë me një grusht luftëtarësh të zgjedhur; ai ishte një repart i përbërë me qytetarë, vendës e të huaj; kur të gjithë këta së bashku, me guxim e trimëri, filluan t'i bënin ballë furisë së armikut, atëherë u ndez lufta për tmerr. Kjo përleshje zgjati shumë, pati të vrarë me shumicë nga të dy anët dhe të krishterëve do t'u kishte shkuar puna mjaft mbarë, sikur artileria e vendosur

në Kodrën e Pashës të mos i kishte prishur radhët e qytetarëve dhe sikur të mos ua kishte prerë fuqinë të krishterëve dhe, në të vërtetë, kaq vinin me shumicë gjylet nga të katër anët, saqë mbrojtësve të qytetit u mungonin edhe vendet e mbrojtjes.

Turqit, që s'do mend se për numër ishin shumë e shumë më tepër, gjithnjë zëvendësoheshin me fuqi të reja; për këtë arsye diinin më të fortë dhe hap-hap shkonin përherë e më tutje. Kur ja: vjen fluturim një djalë trim, i shkathët, Lukë Moneta, nip i Jakob Monetës, për të cilin folëm më lart; prapa tij vinte një turmë e madhe të armatosurish, të cilët u derdhën me kaq furi mbi turqit, saqë këta, të dërrmuar e të shkallmuar prej atij sulmi, u zbrapsën pakëz. Mirëpo pjesa më e madhe e ushtrisë turke i kishte kapërcyer stomet e gropat me një shumicë të madhe shtretërishe e trinash dhe ishte e pamundur të dëbohej prej andej. Turqit aty përbri mbrojtjeve luftonin rreptësisht me të rrethuarit; tri herë e kapërcyen gropën edhe hipën çeri te fortifikimet, por të tri herët u zbrapsën për turp nga shkodoranët. Për këtë arsye, kur e pa sulltani të gjithë këtë trimëri e qëndresë të të krishterët, shumë u zemërua dhe i urdhëroi komandantët e shatorreve që të gjitha repartet dhe trupat që kishin rrethuar qytetin, aty për aty të vraponin te porta e madhe dhe aty t'ia nisnin betejës më me rreptësi e më me furi se përpara; edhe të mos largoheshin aspak prej andej, por t'i nxinin të gjithë një nga një të luftonin, cilindo që do t'ua mbathte këmbëve, ta vritnin në vend dhe të mos pushonte një çast beteja dhe sikur të gjithë të mbeteshin të vrarë nga të krishterët, derisa të zhtihet në dorë qyteti. Kur ja, e gjithë ajo mori e madhe barbarësh ose pjesa dërrmuese e ushtarëve më trima i lthyen flamujt drejt portës së madhe dhe vrapuan te pahisorja e saj. Përkërisht nga ajo anë ndodhesh sulltani dhe, porsa u dha sinjali me anën e trumbetave e të daulleve, e gjithë ajo ushtri lëshoi një klithmë të madhe e me flamuj përpara u turr në sulm me tërbim, kaloi stome e llogore dhe arriti deri te pahisorja; aty nguli flamujt dhe nisi të përleshje me të rrethuarit, nisi luftimi me shpata e jataganë. Aq i tmerrshëm qe sulmi dhe furia e barbarëve, aq e madhe qe sasia e armëve, e shigjetave, e gjyleve të tyre, saqë shkodoranët, që luftonin aty përpara fortifikimeve, thuajse të gjithë mbetën të vrarë ose të plagosur rëndë, kështu që armiku s'kishte më me kë të luftonte. Atëherë sulltani, kur pa se shkodoranët u shtypën dhe flamujt e vet u ngulën në pahisore, siç kenë dëgjuar nga ata që në ato çaste i rrinin aty përbri, gjithë entu-

ziaëm paska gërthitur: «Tashti po shoh se të krishterëve u ka ardhur fundi, u thyen shkodranët; qytetin e kemi në dorë. A ka burrë në botë që mund t'i bëjë ballë ushtarit tim? Ku ma gjen në botë një vend të vështirë e të pathyeshëm që të mos e pushtojnë ushtarët e mi? Jo, jo, e shoh fare mirë se s'ka të krishterë në botë që t'i bëjnë ballë ushtarit tim. Për zotin, ra Shkodra në duart e mia!» Atëherë thonë se ai komandanti i shatorreve, që e kishte sulmuar qytetin në Rrethimin e Parë, i qenka drejtuar sulltanit me këto fjalë: «O i pathyeshmi sulltan, besa, kam frikë se mos po na gënjëjnë. Më thotë mendja se puna qëndron ndryshe; Shkodrën nuk e kemi pushtuar ende; të rrethuarit ende s'janë thyer. I krishterë është dhëlpër e gënjështar, besomë mua, ai di të shtiret që ç'ke me të; sepse edhe sot katër vjet e kam provuar mirë këtë gjë, kur isha komandant në Rrethimin e Parë. Shkodranët, me atë dhëlpërinë e dinakërinë e vet, e kanë zakon që gjatë luftës repartet e freskëta i ruajnë për çastet më kritike me qëllim që ta dërrmojnë e ta shtypin armikun mu atëherë kur është i shkallmuar e i shteruar fuqish, kurse ata vetë janë të freskët e plot energji. A nuk e pamë ne se ç'trupa të organizuara e ç'rezerva të forta kanë ata?».

Pa mbaruar mirë këto fjalë, aty për aty repartet e të krishterëve, që kishin qenë të gatshëm atje në shesh, dolën fluturim drejt e te porta e madhe me një flamur të artë dhe menjëherë, sa krisi trumbeta dhe thirrën Jezuin në ndihmë, t'u flakën me furi mbi turqit dhe me zemër gladiatori kudo bënë kërdi mbi ta, duke vrarë e prerë, derisa i hodhën jashtë pahisoreve, flakën përdhe flamujt e tyre dhe i shpartalluan. Sulltani, që deri atëherë mburrej gjithë gëzim për fitoren e korrur, kur i pa ushtarët e vet të sprapsur e të thyer për turp e flamujt të shpërndarë e të zhgërryer përdhe, u trondit sa s'behtë dhe psherëtiu thellë, dhe plot zemërim aty për aty u dha urdhër artilerëve që të shtinin gjithnjë kundër të rrethuarve nga të katër anët e të bënin kërdinë mbi ta. Atëherë të kishe parë ti se ç'rremujë e ç'klamet solli artileria turke, që ishte vendosur në Kodrën e Pashës. Derdheshin gjylet mbi qytet e mbi fortifikime tamam si breshër, udhëheqësi dhe komandantët e shatorreve, që ishin në pozicione më të ulëta, me të shpejtë rroknin jataganët dhe ngjiteshin më lart dhe i nxitnin ushtarët një nga një për luftim, u bërtitnin, i jepnin zjarr përleshjes. Ushtarët, të trembur gjithnjë, e zekutonin urdhrat e komandantëve dhe, duke u dridhur disi me turp nga prania e tyre, lëshoheshin në sulm si të tërbuar mbi shkodranët; vërsuleshin nga të katër anët mbi

vendet e mbrojtjes. Mirëpo edhe të rrethuarit qëndronin e luftonin si burra, e mbronin qytetin si duhet, e prapsonin armikun me çelik e me hekur, e shpartallonin me gurë e me zjarr e nжете të tjera; barbarët kudo binin të therur, kudo të vrarë, rëzoheshin andej e këtej përdhe tamam si kallamat që përplasa përtokë, kur i këput stuhia ose breshri. Vëç asaj, kaq i fortë ishte sulmi i armiqve të panumërë, që vëndësonin pala palën, kaq ishin të shpeshta e të tmerrshme të shtënë të armëve e të shigjetave, që gjithnjë fluturonin nga të katër anët, saqë të krishterët mezi mund ta duronin më gjithë atë furi e kiamet, sepse thuaje të gjithë i kishte dëmtuar topi apo pushka ose i kishte shpuar shigjeta; nuk kishte më burrë që të ngulte këmbë në një vend. Kur pesha e të gjithë atij sulmi, që kishte aq rëndësi, u përqendrua mu te porta e madhe, atëherë nëpër mbarë qytetin u dha me të madhe kushtimi që e gjithë turma e mbrojtësve të sulej në ndihmë, sepse, me sa dukej, armiqët ishin duke iu futur qytetit përbrenë. Kur ja: një repart i shkëlqyeshëm të krishterësh, veshur e ngjeshur në hekur e çelik për bukurri, i ngjitet pahisores edhe të përleshet trimërisht me armikun; ishte një mrekulli t'i shikojë të krishterët, ndezur e bërë flakë në fytyrë dhe me zjarrin e fesë në gj, duke u vërsulur mbi barbarin jo si njerëz, po si luanë, dhe s'kishin pikësynim tjetër veçse t'u merrnin hakun Krishtit të dhunuar dhe shokëve të vrarë në luftë kundër tiranisë dhe mizorisë. Dhe të gjithë pa dallim, duke luftuar kundër barbarit aty në pahisore, turfultonin furishëm si luanë të tërbuar e me mjetë të ndryshme shtrënis përdhe armikun e sidomos me zjarr; zjarri i merrte frymën pjesës më të madhe të turqve. Ndërkaq gjylet dhe predhat e armikut binin si breshër mbi shkodranët dhe kjo i lodhte e i dërrmonte ata më tepër; me to armiku bënte kërdi e sillte dëm për t'u qarë me lot; asgjëmangu të krishterëve s'u luante qerpiku i syrit, por, pa marrë parasysh fare rrezikun e vdekjes, turreshin plot zjarr në luftim. E, megjithëse ishin me kokë në gënshtëri dhe jeta e tyre varej për një fije peri, megjithëse vazhdimisht lëshobej armiku në sulm kundër tyre, prapëseprapë një çast nuk mbeteshin pa thirrur në ndihmë Krishtin dhe Virgjinën Mari; i jepnin zemër njëri-tjetrit duke e thirrur «vëlla», se emrat nuk u binin më në mend. Të gjithë një mendjeje e një zemre, thua se ishin një famile e vetme (sikurse thuhet për familjen e Fabëve⁹⁹), i bënin ballë mizorisë barbare aq heroikisht, saqë ajo trimëri e shkëlqyeshme për nder të tyre mund të mbelet ndër këngë, se vdekja me nder është kapak floriri.

Luftëtarët më trimë, në përlëshje e sipër, duke i dhënë zemër njëri-tjetrit, i ngjiteshin së bashku pahisores dhe aty mbi kufomat e shokëve të vet, pa lu trembur syri aspak, zmbrahnin armikun gjithnjë e më tepër. Aty mund të shikoje burrin që binte përdhe mu ndër sytë e së shoqes, djalin që rrëzohej ndër sytë e babës, babën që qëndronte krejt i fortë pa nxjerrë pikë loti para djallit të vdekur, vajzën që s'e kthente kryet me dhimbje për t'anë e vdekur ose që ishte duke dhënë shpirt. Gjylet e topave të të rrethuarve s'u bënin më asnjë përshtypje, s'i kishin për gjë as shigjetat, as push-kël, as armët e tjera, s'i jepej më rëndësi as egërsisë, as mizorisë, as numrit të pambarim të armiqve; të gjithë kishin vetëm një qëllim e një dëshirë: të mbronin e të shpëtonin qytetin, ta shpëtonin atdheun edhe jashtë fuqive çeri në pikën e fundit të gjakut; të luftonte e të vdiste secili trimërisht për fe e të jepte jetën që ia kishte kushtuar perëndisë. Sulltani, i cili nga pingu i kodrës kishte vërejtur fare mirë se si shkodranët kishin qëndruar si burrat, pa lëshuar asnjë pëllëmbë vend e se në asnjë mënyrë s'ishin thyer, u ndez e u bë flakë nga zemërimi i madh dhe u dha urdhër artillerëve që të shtinin në top pareshur kundër të krishterëve dhe t'i gjuanin pa pushim me shigjeta e gurë, pa marrë parasysh se mund të vriteshin edhe të vetët, gjithashtu kapëdanët dhe komandantët e shatorreve i urdhëroi që ta mblidhnin tok ushtrinë, pa lënë jashtë asnjë ushtar e, me sa fuqi që kishin, duke përdorur të gjitha mjetet e duke vënë në zbatim krejt artin strategjik, të synonin për ta pushtuar qytetin medeo-mos, dhe ata vetë të përdornin si të thuash fishekun e fundit.

Për më tepër atyre u kërcënohej në mënyrë të tmerrshme duke u thënë se do t'i vinte në tortura të hatashme, në rast se nuk do ia pushtonin qytetin. Menjëherë, pas një shenje që dha sulltani, të gjithë turqit, deri ata më të ngathët, duke u përpjekur për herën e fundit, u hovën me një turr të furishëm te porta e madhe.

Tashti gjylet e armikut binin jo vetëm mbi të rrethuarit, por edhe mbi vetë turqit, të cilët vriteshin me shumicë; tri herë me radhë artilleria turke bëri kërdinë ndër vetë turqit, gjë kjo që i dha mjaft dorë fitores së të rrethuarve. Por, megjithëse të krishterëve u vinte një ndihmë nga ajo anë, prapëseprapë kaq shtoheshin gjithnjë fuqia e barbarëve dhe vullti i artillerisë, saqë, sikur të mos kishte qenë ndihma hyjnore e të madhit zot, e Virgjinës Mari dhe e shën Nikollit (sikurse besohet se ka qenë kjo përkrrahje), puna e qytetit do të kishte marrë fund aty për aty. Dhe në të vërtetë u panë nëpër qytet

duke luftuar pranë ledheve disa heronj e hyjni që nuk duke-shin njerëz (sikurse e pohuan më vonë vetë barbarët mbasi u bë marrëveshja); edhe ata i binin barbarit dhe gjithnjë e largonin nga pahisorja dhe nga fortifikimet me qëllim që në asnjë mënyrë të mos e linin t'i futej qytetit përbrenda. Ndërkaq një repart i mrekullueshëm i rinisë së krishterë, që kishte ardhur në ndihmë prej pozicioneve të tjera, u vërsul nga ajo anë plot me guxim e me një hov të tmerrshëm; hiqi në stomën e pirtit të portës së madhe dhe ia nisi të përlëshej rreptë me barbarin, kështu, nga të katër anët po bëhej kërdi e madhe.

Mirëpo turqit s'mbaronin kurrë, sepse ishin të panumërt, ata s'pushonin kurrë së luftuari, u vinin gjithnjë forca të reja; përkundrazi të krishterët tashmë mezi po rezistonin, mezi po mbroheshin. Ndër barbarët njëra palë zëvendësonte tjetrën dhe hipnin mbi grumbujt e kufomave, në këtë mënyrë formuan si njëfarë shkalle për t'iu futur qytetit përbrenda. Ndërkaq armiku gjithnjë shtinte me top kundër të krishterëve dhe asnjë gjyle nuk shkante bosh, kështu bëhej kërdi ndër të rrethuarit. Njëherë (dhe kjo tregon ç'kasaphanë bëhej aty) u vranë tetëmbëdhjetë të krishterë vetëm prej një gjyleje guri e kjo kërdi vazhonte pa pushim; gjylet nuk mbaronin kurrë. Po edhe shigjeta e predha të tjera vinin gjithnjë nga të katër anët dhe bënin dëm jo vetëm në ato anë të qytetit për ku drejtoheshin, por arrinin edhe në shumë e shumë vende të tjera, duke sjellë shkatërrim e gjakderdhje. Kaq me shumicë flakëshin shigjetat dhe predhat e tjera në odo anë të qytetit, saqë toka kudo ishte mbuluar me to plot një pëllëmbë, bile edhe litarët e kambanave nuk shiheshin më nga shigjetat e ngulura në to. Shkodranët për një muaj rresh, për të ndezur zjarrin, s'përdorën dru të tjerë përveç shigjetave të armikut. Sa neveri të vinte t'i shikoje nëpër ajër gjymtyrët e të krishterëve, të copëtuara nga topi; s'kishte vend në fortifikime e në mure ku të mos gjendeshin copa mishi. Të gjitha lagjet e qytetit, rrugë e rrugica ishin lyer e zhyer me gjakun e të krishterëve. Shtëpitë shembeshin, kishat rrafshoheshin përdhe.

Të dukej sikur vetë ajri po e vajtonte shkatërrimin dhe shkretimein e të krishterëve; topi e mortaja s'pushonin një çast. Kaq me shumicë vinin predhat dhe kaq të dendura ishin krismat dhe goditjet e tyre, saqë me të drejtë mund të krahasoheshin me breshrin. Po ç'të them pastaj për zhurmën e tmerrshme të trumbetave e të daulleve? Ç'të them për britmat dhe ulërimat shtazarake të barbarëve? Prej tyre të gjithë ishin shurdhuar; nuk mund të dëgjohej asgjë tjetër. Dukej

se qiell e dhë ishin çakërdisur. Nga odo anë s'të shikonte syri tjetër veçse shëmtim e tmerr; kudo shihje kufoma e gjymtyrë të copëtua, të këputura nga trupit prej gjyleve. Sikur të kishte pasur mundësi ndokush të vërente me gjakftohësi kërdinë e madhe që ishte bërë te porta kryesore, do të kishte thënë se ajo pamje s'ishite hiç më pak e shëmtuar sesa ajo që përshkruhet plot me tortura të ndryshme atje në fund të ferrit, kaq i kishte rënë qytetit një hije e zezë, e shëmtuar dhe e tmerrshme. Ndërkaq në të katër anët e qytetit dëgjoheshin zëra, që bërtitnin duke lëshuar kushtrimin: «O të krishterë e besnikë, ju burra, gra, djem e vajza; o ju të plagosur e të shtuar, edhe ju o të sëmurë, që dergjeni në të shtuara, vraponi te porta e madhe; shpejtoni, shpejtoni në ndihmë të shokëve që u këputën fare e po mbarojnë: shpejt, se armiku po shtohet gjithnjë e më tepër, na mbyti me sulme; thuajse e shtiu në dorë qytetin, iu fut përbrenda. Kaq e madhe ishte potencia e të gjithë asaj artillerie, kaq me shumicë flakëshin shigjetat e kaq pluhur i madh ishte ngritur nga e gjithë ajo përleshje, saqë askush s'ishite më qiell me sy, as shihte tokë, sepse edhe këtë e kishte mbuluar gjaku, e kishin mbuluar kufomat. Kishe përshlypen sikur gjithnjë kriste bubullima e rufeja, sikur gjithnjë vetëtimte; nuk dëgjohej asgjë tjetër përveçse zhurmë, potere, ulërima, britma të tmerrshme barbarësh, gjëmat e klithmat e të rrethuarve, që e nxitnin njëri-tjetrin për të vrapuar fluturim te porta e madhe, ku ishte pika më delikate, dhe jo vetëm ata që ishin shëndoshë e pa asnjë plagë, por edhe të plagosurit, edhe ata që dërgeshin të sëmurë prej shumë kohësh, mbasi e morën veten e u mblodhën tok të gjithë së bashku, u sulën mbi turqit pa kursyer aspak jetën dhe pa farë frike nga gjylet e predhat që binin si breshiri. Aty papritmas të krishterët bënë kërdinë mbi armiqtë, të cilët u vranë me shumicë, po megjithatë këta prapë nuk i ndaheshin sulmit, sepse të vranët e të plagosurit zëvendësoheshin nga ushtarë të tjerë e kështu përleshja bëhej edhe më e furishme. Këtë barbarët vinin në veprim të gjitha energjitë e veta me qëllim që ta shtinin në dorë qytetin, për të cilin ishin shkrirë fare, por pa fryt, andej të krishterët, shpëtimi i të cilëve varej në një fije perfi, nuk kishin synim tjetër veçse të shpëtonin një herë e mirë prej armikut. Nga të dy anët po bëhej gjak i madh. Turqit herë shtyeshin përpara, herë zbrapseshin dhe vriteshin për turp. Herë-herë të rrethuarit prapësoheshin nga turma e madhe dhe e dendur.

Luftimi po zgjatej tepër e nuk dihej se si do të përfundonte; s'dihej se çila anë do të korrite fitoren. Në fund, meqë-

nëse të dy palët e pësuan rëndë jo vetëm me të vranë, por edhe me të plagosur dhe në pjesën më të madhe, që të mos themi të gjithë, beteja filloi të bjerë daingadalë, ra ai hovi i parë dhe as gjak nuk u bë më. Të gjithë sa ishin, lodhur e rraskapitur nga përleshja e të këputur nga plagët, mezi bënin një hap përpara.

Megjithatë të krishterët gjithnjë mbronin me këmbëngulje fortifikimet dhe qytetin e, meqë panë se barbarët ishin lodhur e këputur fare, si e morën veten mirë e mirë, u lëshuan në sulm mbi ta dhe i vunë në të ikur, duke i vranë e duke i copëtuar, deri te shatorret e tyre.

Atëherë sultani, mbasi s'i mbeti farë shprese për fitore dhe pa se ç'humbje pësoi ushtria e tij, dha urdhër për tërheqje. Aty për aty ushtarët e tij, sikur t'u kishte rënë rufeja, kthyen shpinën dhe braktisën betejën. Shkodranët, të cilët gjithmonë kishin qëndruar sypatrembur e të pathyeshëm, kur panë atë tërheqje harruan plagët e gjithë atë gjak të derdhur edhe t'u vunë në shpinë turqve duke i ndjekur deri te shatorret. Aty prapë bënë kërdinë mbi ta e pastaj u këthen triumfues në qytet me gjithë atë plaçkë luftime, që ia kishin marrë armikut e me sa flamuj ushtarakë e me gjithë ato koka turqish.

Një gëzim i pamasë, përzier edhe me pikëllim, i pushtoi të gjithë qytetarët; nga një anë gëzonin se kishin mbrojtur atdheun me faqe të bardhë, nga ana tjetër i këpuste hidhërimi, sepse, ndërmjet kufomave, dikush kishte gjetur prindërit, dikush djemtë e vet, dikush vëllezërit, dikush miqtë e dashamirët. Por më tepër u pikonte zemra gjak kur mendonin se ato gjymtyrë të copëtua e të shpërndara në të katër anët duheshin mblodhur e grumbulluar në një vend. Megjithatë i mblodhën dhe i varrosën me nderim e dashuri. Dhe të krishterët, me qëllim që të mos dukej se e kishin harruar ndihmën hyjnore që kishin pasur dhe me qëllim që t'i drejtonin falënderimet e duhura të madhit zot për një fitore aq të shkëlqyer, për tri ditë rresht u dhanë me shpirt mbas lutjeve e ceremonive të shenja dhe i kënduan shpëtimtarit të njerëzimit himne të devotshme; në të gjitha kishat e shfaqën me gjithë zemër mirënjohjen e vet. Po ndërkaq as rojëse së qytetit nuk i ndaheshin aspak; bile vazhdimisht ndreqnin e rregullonin edhe fortifikimet; forcobeshin nga të gjitha anët dhe bënin rojë ndër pozicionet e duhura, thua se ishte duke u sulur përsëri armiku për të pushtuar qytetin.

Sultani i turqve, përpara asaj tërheqjeje të turpshme e përpara të gjithë asaj kërdie që u bë në ushtrinë e tij, kër-

cilloi dhëmbët, turfulloi dhe çfarë nuk tha; shkurt: tregoi se ishte pënduar për atë fushatë e në fund plot inat doli në këto fjalë: «Ah, sikur të mos ia kisha dëgjuar kurrë zërin Shkodrës! Kot erdha; të gjitha përpjekjet e mia shkuan kot.» Pastaj mori guximin e ç'nuk vulli nga goja e vet kundër të madhit zot, që s'ia kishte plotësuar dëshirat dhe s'po e linte të sundonte botën ashtu si pati lënë dikur Aleksandrin, mbretin e Maqedonisë, dhe Jul Cezarin. Edhe shtonte pastaj se, po të donte zoti të mbahej si një rival i tij, atij i mjaftonte sundimi i qiellit.

Në këto fjalë e kapi një tërbim i hatashëm, u ngrit dhe shkoi e u fut në shatorren e vet; aty qëndroi dy ditë e dy net duke ngrënë vetveten dhe s'pranonte njeri, ishte bërë i padurueshëm.

LIBRI I TRETË

Në të tretën ditë sultani mblodhi shpejt e shpejt këshillin e përgjithshëm dhe shfaqti mendimin se Shkodra duhej sulmuar edhe një herë, duke u mbështetur në faktin se të krishterët, të dërrmuar prej gjithë atyre përlëshjeve plot gjakderdhje, nuk do të kishin më mundësi të rezistonin e për këtë arsye shpresojë se turqit do ta korrnin lehtë fitoren. Pas këtyre fjalëve aty për aty të gjithë të pranishmit u ngritën e thanë njëzëri se në asnjë mënyrë s'mund të bëhej ajo punë, sepse edhe ata ushtarë turq që kishin shpëtuar pa u vrarë, ose ishin plagosur shumë rëndë, ose ishin këputur e shkallmuar, kështu që nuk do të nxirrnin asgjë në dritë; pastaj thoshin se ata, kundër të cilëve do të luftonin, nuk ishin njerëz, por perëndi. E kush është ai që guxon të rrëmbejë armët kundër perëndisë? Ata thoshin se më parë pranonin të vriteshin me njëri-tjetrin, ose vetë sultani t'ia nxirrte shpirtin secilit një nga një me jataganin e vet, sesa të vriteshin për turp nga të krishterët. Atëherë u ngrit njëri prej këshilltarëve, Ahmet beu, i cili dallohej mbi të tjerët si burrë i pjekur e i përmendur, si gojtar i mirë e njeri plot autoritet. Rridhte nga familja e Evrenozëve, familje shumë e vjetër dhe (siç thonë) nga më të famshmet, nga ato që sot në Evropë ndjekin ligjin e Otomanit. Gjatë sundimit të sultan Mehmetit nga kjo familje dolën të përmendur tridhjetë meshkuj plot autoritet e dinjitet të lartë edhe i shkuan prapa sultanit të parë kur ky po kalonte prej Azie në Evropë.

Gjithashtu edhe dy familje të tjera, që meritojnë të përmenden, e ndoqën sultanin atëherë kur ky pati sulmuar Rumelinë: shtëpia e Mial beut, që dikur kishte qenë sundim-

tar i Danubit, dhe shtëpia e Ali pashës. Tashti pra ky Ahmet beu aty në këshillin e sultanit mbahti këtë bisedë:

—O i pathyeshmi sultan, me të vërtetë burrëria jote nuk e ka shqoq në botë. Kush mund ta përshkruajë lavdinë tënde? S'ka njeri që mund ta kuptojë; përpara saj mendja mahnitet, gjuha shtanget, le që s'do të mjaftonte as koha për ta përshkruar gjerë e gjatë. Edhe mbarë bota di ta çmojë e ta ngrejë në qiell atë njeri, i cili është i zoti ta mbrojë e ta ruajë shtetin që i kanë lënë të parët; po merita është edhe më e madhe për atë njeri, i cili shtetin e trashëgaur e rrit dhe e zmadhon me lavdi e në fund arrin kulmin e meritave ai që me trimëri e burrëri të vet prej asgjëje ose prej një shteti fare të vogël krijon një shtet të tejfuqishëm; edhe të gjithë janë të një mendimi se kjo e fundit i detyrohet burrërisë dhe fatbardhësisë sate; për këtë jam dëshmitar unë më i pari.

Unë kam dëgjuar më se një herë nga të parët e mi, të cilët janë larguar nga Azia dhe kanë ardhur në këto vise bashkë me sultanin, se, kur të parët e tu kanë ardhur në Evropë, kanë zënë vend (si të them) vetëm në një kënd atje në rrethet e Helespontit e, kur deshi perëndia të vije ti, pasardhësi i tyre, me trimërinë tënde veçanërisht të shkëlqyer, shtove kaq mbretëri, kaq krahina, kaq perandori, sa që do të zgjatesha shumë po t'i numëroja një nga një. Po kush do të ishte i zoti të tregonte ashtu si duhet se si ti e pate shtruar Trakinë në Evropë? Si e pate shtruar Stambollin, kryeqytetin e perandorisë lindore? Ti pushtove Galipolin, qytetin e shquar të Helespontit, apo Akajën, apo Greqinë, apo Beotinë me një qytet aq të përmendur si është Teba. Ty të ra në dorë krahina e Atikës, ku dikur lulëzoi ai qyteti i famshëm, Athina, djepi i të gjitha diturive. Ti pushtove Trapezuntën, mbasi nxore jashtë perandorin e saj;¹⁰¹ ti nënshtrrove me lavdi mbretërinë e Myzisë së Sipërme e të Poshtme po ashtu edhe Peloponezin, duke i shporrur zotëruesit e tij.

Po atje në Anadoll shtrove rreth dymbëdhjetë mbretëri: Pontin, Bitininë, Kapadocien, Panflagoninë, Cilicien, Panfinlinë, Licien, Karien, Lidinë, Friginë, Nikomedinë, Niqenë, Pruzën, qytet shumë i pasur, veç këtyre Joninë, Dorinë, Smirnenë, Kolofanën, Efezin, Miletin, gjithashtu Alikarnasin, Pergamin, Trojën¹⁰². Për më tepër ti shtove Tanain dhe krahinën taurike dhe me një ushtri të fuqishme u fute edhe në Armeninë e madhe. Ti raguzanët i bëre tributarë të tu; ti nënshtrrove Kion dhe Koasin; ti detyrove që të pranonin kushtet e tua shumë qytete të partëve, mbasi pate dëbuar princin e tyre;

ti i shtove mbretërisë sate ishullin e famshëm, Lesbosin, Follën e vjetër dhe të reën, po ashtu dhe Merlinin. Ti shtrove Jacigët dhe Vinelicit; ti provincën e Domait, që është nën sultanin e vet, e dërmrove; ti more ishullin e Eubesë, Larisën, Qefalonin, Skandolorin, mbasi, çite jashtë Karamanin. Ty në fund t'u dorëzua edhe Kruja, një qytet aq i fortë; ti hyre edhe në Maqedoni; shpartallove trakasi; shfarose triballet; nënshtrrove penët; akarnanasit dhe etolët i nxore jashtë vendeve të tyre. Po ç'rri e numëroj unë këtu të gjithë ata popuj, të cilët i theve e i dërmrove? Këtu duhet përmendur vetëm një gjë: ti (si ta them) u hoqe duarsh të krishterëve njëzet krahina dhe dyqind qytete.

Do të shkoja shumë gjatë sikur të tregoja se sa princa, sa udhëheqës e sa mbretër muhamedanë ke thyer e nënshtruar; ti me fushatat e tua të gjithë i vure nën pushtetin tënd. Nuk duhet të ngrihen më deri në qiell njerëzit e mëdhenj të antikitetit: Cezari, Skipioni, Pirroja, Hanibali e sa e sa burra të tjerë romakë e të vendeve të tjera; s'ka dyshim se të gjithë këta burra ta lëshojnë ty kryet e vendit për sa i takon numrit të madh të qyteteve dhe të provincave të fituara prej teje. Qenka thënë prej fatit që vetëm emri otoman të zotërojë në botë. Shkur, bota mbarë do të hyjë nën zgjedhën tënde; të gjithë popujt vetëm ty do të të binden. E, për sa i takon pushtimit të Shkodrës, mos ki dyshim se nuk do të nxjerrë shumë telashe. Ti e di se në këtë botë ndonjëherë punët nuk dalin ashtu si i mendojmë ne; të shumtën e herës punën e ka në dorë fati. Megjithatë për një gjë të jesh i sigurt dhe për këtë, madhëri, të jap fjalën e nderit: unë do të bëj çmos që brenda pak kohe Shkodra të bjerë në duart e tua. A nuk qeshë unë ai që para pak ditësh futa nën zotërimin tënd Krujën, një qytet aq të fortifikuar e aq të mbrojtur? Por, që ne ta sulmojmë Shkodrën përsëri në atë mënyrën e mëparshme, unë nuk jam i këtjaj mendimi. Unë kam mendim tjetër, kam plan tjetër; është punë e lehtë për këdo që të shkojë e t'i bjerë murit me kokë, por janë të pakta e të rrallë ata që dinë ta mundin armikun e të dalin ngadhënjes me të. Ai që merret me punë kaq të rëndësishme, por edhe të rrezikshme, duhet të jetë i zhveshur nga çdo pasion e mllëf. Shkodranët nuk duhet t'i ngaemojmë më me beteja; çdo përpjekje jona kundër tyre do të na shkonte kot. Edhe në të vërtetë, në qoftë se ne nuk qemë të zotë ta shtinin në dorë Shkodrën me ajkën e ushtrisë sonë, si është e mundur të dalim fitues tashti që na kanë mbetur vetëm një grusht ushtarë, edhe ata të shkallmuar e të shterur fuqish? Unë i

kontrollova shatorret, i shqyrtova çadrat një nga një dhe s'gjeta vend, s'gjeta skutë ku të mos dëgjoja a gjëmë, a psherëtimë, a ulëritje e vaj; kudo mbizotërojnë dhimbja e vdekja; të katër anët e shatorreve i kanë mbuluar zia e trishtimi. Më tepër se tridhjetë mijë veta nga tanët kanë mbetur të vrarë në betejën e fundit. Edhe numri i të plagosurve e i të shuarve është i pamasë; asnjë ushtar s'ka mbetur pa pësuar diçka sado të vogël; askush nuk ka guxim më t'i ngjitet këdrës përpjetë. Të gjithë i ka kapur tmerrri, të gjithë i ka lëshuar zemra. Edhe unë i kam pyetur, për ç'arsye i pushtoi një tmerr kaq i madh, për ç'arsye pikërisht ata, që ishin aq të rreptë e të papërkulur që në sulmin e parë, ua mbanthën këmbëve. E di si m'u përgjigjen? «Fytyrat, fytyrat e shkodoranëve na kallën tmerrin; sytë e tyre nxirrin shkëndija, flakëronin si prushi. Sytë e tyre të shtrembër, fytyrat e tyre të shëmtuara e të hatashme na kanë tmerruar.» Ja, kjo është arsyeja për të cilën unë mendoj se sulmi duhet lënë mënjanë; tashmë duhet të punojmë me takt e urtësi, sepse Shkoda është syri e koka e mbarë provincës, është sella dhe principi-pata e të gjitha qyteteve të tjera. Ajo është nën urdhrat e Senatit të Republikës së Venedikut edhe ti e di mirë se sa i madh e i fuqishëm është ky shtet në tokë e në det. Vetëm venecianët janë ata që i bëjnë ballë gjithnjë pushtetit tënd, vetëm ata guxojnë të kundërshtojnë ligjin tënd; ata, pra, e kanë forcuar më së miri këtë qytet a me ushtarë trima, a me municione, a me artileri, a me çdo mjet tjetër lufte. Po ç'të them pastaj për ushtarët shqiptarë? Edhe janë bash ata më trimat e më të zgjedhurit që po e mbrojnë heroikisht Shkodrën. Shqiptarët janë fis bujar, fis mbretërisht, gjak Eacidësh¹⁰⁹. Njeriu në botë ndjek gjurmët e gjakut e të fisit të vet, ky është ligj, pra edhe shqiptarët kanë shpirtin dhe zjarrin e Pirros, sepse prej tij rrjedhin. Pirroja (ti e di mirë) u quajti, edhe me të drejtë, si një nga udhëheqësit më të mëdhenj e më të fuqishëm në botë; ai artin ushtarak e pajtël me disa krijime me të vërtetë të shkëlqyera. Ai që i pari që mësoi se si duheshin ngulur shatorret; ai që i pari që atje në Itali u vuri përballë romakëve elefantët. Ky është, pra, ai Pirroja, udhëheqësi e epirotëve, që i mësoi ushtarët se cili ishte vendi i përshtatshëm për të ngulur shatorret, se si mund të lehtësoheshin nga barra e nozullimeve, se si duhej të ruheshin prej pusive, se si betejën i duhej gjetur çasti i voltshëm, se si duhej radhitur ushtria e me ç'mjete duhej të forcoheshin shatorret. Edhe çfarë burri ka qenë Pirroja në daç për luftë, në daç për paqe, e dëshmojnë sa e sa doku-

mente të lashtësisë; gjithmonë ai ka dalë i pari ndër ndeshje e beteja, saqë me arsye e quajten: rrufeja e luftës. Prandaj ne sot kemi punë jo me disa aziatikë të ngathët e me njerëz të çoroditur, por kemi të bëjmë me epirotët trima e të pathyeshëm. Të themi të drejtën, madhëri, shkodoranët në luftë janë trima të fortë e guximtarë.

Ti e pe fuqinë dhe guximin e epirotëve, ti e pe se ata s'përkulen, nuk thyhen e, si të pathyeshëm që janë, ata nuk shtrohen me armë; ata s'i binden askujt përveçse atij që duan vetë t'i binden. Ata s'e pranojnë sundimin e huaj, ata tregohen besnikë ndaj zotit të vet; fjala «besë» për ta është diçka e veçantë e tradicionale. Ata kanë vetëm një mbret e perandor, ata duan të kenë gjithmonë vetëm një princ venecian dhe s'pranojnë të tjerë.

Ja, po bëhen tridhjetë vjet që jemi në luftë të pareshtur me shqiptarët e prapëseprapë s'jemi të zot t'i shtrijmë dhe t'i vëmë nën sundimin tënd. Ka njeri që nuk e di se ç'kër-di është bërë e ç'gjak është dërdhur gjatë gjithë kësaj lufte? Po mbushet gati një vit që kemi nisur rrethimin e këtij qyteti; kemi vrarë mendjen natë e ditë për t'i dalë në krye kësaj fushate. Sulmet tona kanë qenë të tmerrshme dhe ja: me njëmbëdhjetë artileri të kalibrit më të madh brenda tridhjetë e gjashtë ditëve rrafshuam përdhe të gjitha muret e qytetit. Nuk po përmend këtu të gjitha armët e mjetet e tjera luftarake, që askujt s'i shkon mendja se në ç'sasi janë përdorur, e megjithatë të gjitha shkuan kot. Veç asaj, në të gjitha sulmet e luftimet e deritashme kanë marrë pjesë ushtarët tanë më trima, e me çfarë hovi e rreptësie janë flakur kundër armikut! S'kemi lënë asgjë pa provuar; s'kanë munguar as mendja e mprehtë e komandantëve, as zjari e turri i taborëve në këto luftime kaq të tmerrshme. Ka burrë që mund të tregojë se sa herë e kemi gjuajtur dhe qëlluar armikun me artilerinë tonë? Ç'të them për predhat tona, që janë dërdhur si breshër mbi armikun? E megjithatë shkodoranët aspak s'u trembën, s'iu ndanë aspak rojësisë së qytetit; bile morën zemër më tepër, u bënë edhe më trima e gjithnjë na dolën para me gjoks e ballëhapët. Unë besoj se ata s'kanë vetëm fuqinë e një njeriu, ata janë të pajisur me një forcë hyjnore. Unë, për besë, them se ata (lejmani shprehjen) janë bliftë e Mar-sit; nën këfë diell e hënë s'gjen burra më të fortë e më trima. Ata tallen me taborët tanë të panumërt, me trimërinë tonë, me armët tona. Për ta është lavdi e nder i madh po të japin jetën për atdhe; nga kjo anë ata s'i japin aspak rëndësi jetës së vet, s'e kanë për asgjë.

Gjatë luftimit ata ngulin këmbë në një vend, aty luftojnë pa u zbrapsur asnjë pëllëmbë, aty i ke a gjallë a vdekur. Janë me të vërtetë burra. E kanë zanat luftën; meritojnë të nderohen e të çmohen jashtëzakonisht; meritojnë të përmenden në mbarë botën, meritojnë të ngrihen në qiell me lavdërimet më të mëdha. Tashti, pra, mbasi nuk qemë të zot 'i mundim me armë, të përpigemi 'i thyejmë me imprehtësinë e mendjes sonë. Madhëri, njëherë im atë, ndërsa po më fliste për moralin dhe për disiplinën, më pati treguar këtë shembull më të vërtetë shumë të bukur: Po të donte kush të kapte një pemë ose një send të çmuar mu në mes të një mbulesë të shtuar përdhe, por pa vënë këmbën aspak në mes të asaj mbulesë, do të detyrohej që pak nga pak ta rrotullonte atë mbulesë ç'merr prej thekëve e deri te pema ose te sendi i çmuar, derisa ta kapte atë fare lehtë me dorë.

Unë besoj se në këtë mënyrë duhet të veprosh edhe ti. Po deshe ta shtiesh në dorë këtë qytet kaq të fortifikuar, së pari duhet ta rrethosh nga të katër anët me shumë e shumë këshqijella dhe të vësh roja të forta; pastaj të ndërtosh një urë të fortë mbi Bunë, në mënyrë që në të dy brigjet e këtij lumi të ngrihen kulla sa më të forta; kështu duhet të shtihen në dorë qytetet që kemi tani ndër rrethe dhe duhet të futen nën zotërimin tënd vendet kufitare. Pastaj Shkodra, e qarkuar nga të katër anët, do të bjerë në dorë pa ndonjë vështirësi.

Shkodra pa dyshim është epiqendra e të gjithë kësaj province, por tashmë ajo u shkallmua e u dërrmua fare. Vendet e tjera, si gjymtyrë të rraskapitura, të prishura e thuajse të cunguara, kanë mbetur pa farë fuqie. Po qytetarët e Krudës a s't'u dorëzuan menjëherë vetëm e vetëm pse nuk e duruan urinë? Prandaj në këtë mënyrë ti do t'ia arrish qëllimit tënd pa humbur asnjë ushtar.»

Mbasi mendimi i Ahmetit u pranua nga sulltani dhe nga i gjithë këshilli, atëherë u vendos që të mos bëhej ndonjë luftim tjetër me shkoderanët dhe të merrte fund përdorimi i artilerisë dhe i mjeteve të tjera luftarake. Menjëherë u caktuan qytetet që do të sulmohehin. Pashai i Azisë mori urdhër që të drejtohej me taborët e vet për fushatë kundër Drihtit, ndërsa pashai i Rumelisë të sulmonte Zhabjakun¹⁰⁴ dhe pikërisht të nesërmen, në të zbardhur të dritës, ky i dyti u nis me të gjitha repartet e veta; me të shkuan edhe shumë kalorës të tjerë me streme e ngarkesa të veta, ashtu dhe dy kohorta jenicerësh e dy kohorta azapësh; udhëtimi i tyre zgjati dy ditë. Pastaj në datën 2 gusht të gjitha anijet turke që

gjëndeshin në Bunë, dolën në liqen dhe morën drejtimin nga Zhabjaku. Zhabjaku është një qytezë e vendosur në breg të liqenit, në kufi me Dalmacinë, jo shumë larg prej Askrivit. Kjo qytezë ishte nën sundimin e një princi me kombësi dalmate dhe gjendej mbi një shkëmb të lartë; qytezë shumë e fortë prej natyre, ishte larg Shkodre nga dyzet milje. Ndër ato ditë princi i kësaj qyteze nuk ndodhej aty, por kishte lënë si zëvendës dhëndrin e vet me disa burra të tjerë të zotërimin të vet.

Këta, ose pse u trembën, ose pse barbarët u premtuan kushedi çfarë, u dorëzuan menjëherë. Pas këtij dorëzimi pashai i dëbor të gjithë vendësit nga kështjella dhe aty la një garnizon të fortë, pastaj në datën 14 gusht u kthye me taborët e vet ndër shatorre. Ndërsa dorëzimi i Zhabjakut që me të vërtetë plot turp, drishtjanët dolën më burra e më të fortë; ata, gjatë rrethimit të Shkodrës, si ditën si natën, e bënë zakon të dilnin e të sulmonin në të katër anët stremet e barbarëve, repartet e kalorës, turmat e deveve dhe të kafshëve të tjera që vlenin për ngarkesë me gjithë ushtarët e thjeshtë; i plaçkitnin dhe i bënin robër. Shpesh u binin edhe shatorreve të armikut, duke i shkakuar në këtë mënyrë kushedi se ç'dëme të mëdha. Kur i arriti sulltani në vesh kjo punë, u zemërua shumë dhe priti kohën që djelmoshat e Drihtit të dilnin nga qyteza me qëllim që ta shtinte në dorë më lehtë dhe në datën 11 gusht dërgoi pashanë e Azisë me të gjitha repartet e tij për të pushtuar Drihtin. Pashai, mbasi ia preu shtegun repartit më të fortë të të krishterëve, duke e lënë jashtë qytetit, vendosi artilerinë në pozicionet e duhura dhe me të filloi të shembte muret e qytetit nga ajo anë, në të cilën ledhet ishin më të dobëta dhe mund të rrënohehin më me lehtësi. Mbasi ledhet u rrafshuan përdhe brenda gjashtëmbëdhjetë ditëve, vetë sulltani më 31 gusht erdhi për të pushtuar qytetin që do të merrej të nesërmen. Dhe me të vërtetë, më 1 shtator, porsa zbardhi drita, u dha shenja dhe barbarët iu vërsulën nga të katër anët qytetit dhe iu futën brenda pa farë vështirësie, së pari sepse nuk pati kush t'i përballonte e pastaj sepse muret e fortifikimet ishin shembur fare.

Duhet ditur se ajo kështjellë kishte një rreth të madh; pastaj të gjithë djelmoshat, që mund të ishin nga tetëqind veta (sikurse u tha më lart), kishin mbetur jashtë qytetit. Veç asaj, ata që ishin brenda në qytet, dita-ditës dhjetoheshin nga murtaja. Ata pak veta, që u përpoqën ta zbonin armikun prej ledheve, u vranë e u prenë një nga një.

U zunë gjallë nja treqind veta dhe më 2 shtator i çuan në shatorre; pastaj, me urdhër të sulltanit, të gjithë i vranë përnjëherë në sy të shkodorëve. Të nesërmen turqit u mblo-
dhën në këshill dhe morën vendim që të niseshin për të shtë-
në në dorë qytetë Lisus që sot me një emër të ri quhet Lezhë;
është larg Shkodrës tridhjetë milje, i shkron përtri lumi i
Drintit. Disa gjeografë thonë se ky qytet ndan Epirin nga
Dalmacia. Për atje më 5 shtator u nis pashai i Rumelisë me
repartet e veta dhe e gjeti qytetin krejt bosh, pa njerëz,
dhe i vuri zjarrin. Pastaj u kthye prapë të shtinte në dorë
kështjellën e Drishtit, që kishte mbetur pa u marrë. Në atë
kështjellë ishin thuaje nja njëqind burra, të cilët, prej urie,
u detyruan të dorëzoheshin; edhe si të gjithë të tjerët, u
vranë. Si mori fund edhe puna e Drishtit, sulltani dha ur-
dhër që të bëheshin të gjitha përgatitjet e duhura me kujdes
nis më të madh atje në rrethimin e Shkodrës. Pastaj sulltani,
sipas këshillave të Ahmetit, la disa taborë të mëdhenj në
atë rrethim dhe me pjesën tjetër të ushtrisë vendosi të kthe-
hej në Bizanc. Pra më 8 shtator, mbasi kishte urdhëruar që
t'u vñej natën zjarri shatorreve, pa lindur ende dielli, u
nis prej Shkodrë në mes të krismës së trumbetave dhe të sa
veglave të tjera, me dy flamuj të mëdhenj përpara, njëri i
bardhë e tjetri i kuq, me një ushtri të radhitur për bukuri
që, me sa thonë, përbëhej prej nja dyzet mijë vetash. Në
castin e nisjes s'ia gjë pa mallkuar e pa sharë; a të gjithë
Epirin, a banorët e saj, a të gjitha vendet e saj një nga një,
a të mbjellat e të korrat, a pemët; të gjitha, të gjitha. Apo
nuk e mallkoi Shkodrën me të madh e me të vogël! Ai kishte
nënshtruar me lehtësinë më të madhe sa e sa mbretër e prin-
ca, sa e sa popuj, kurse në Shkodër kishte lënë gjithë ato
koka njerëzish, kishte ngrënë një grusht aq të madh e tashli
po ndahej me turp e faqe të zeze. Prandaj si të gjithë fajin
ia vinte vetëm fatit, që gjithmonë kishte punuar në të mirë
të tij, mirëpo kësaj here s'e kishte ndihmuar aspak, bile i
kishte dhënë të mbraphtën, sa në fund sulltani ia mbushi
mendjen vetes se ky ishte, si të thuash, një ogur i zi, se i
kishë ardhur fundi ose perandorisë së tij, ose atij vetë.

Dhe në të vërtetë nga kjo anë ai nuk u gabua, sepse
nuk kaloi një kohë e gjatë dhe, kur u nis për një fushatë
atje në Azi, u nda këso jete.

Mbasi u dogj qyteti i Lezhës dhe si u nis sulltani, të
dy pashallarët u kthyen përsëri në Shkodër me të gjitha
repartet e veta dhe morën me vete si robër nja pesëdhjetë të
krishterë, të cilët i kishin zënë në njerën nga anijet tona,

kur kishin shtënë në dorë ishullin, që gjendet mbi lumin e
Drintit; ky ishull ishte i madh shtatë milje. Aty turqit kapën
shumë veta, i sollën pranë qytetit të Shkodrës e aty i vranë
të gjithë. Pastaj urën, që kishin nisur ta ndërtonin mbi lumin
e Bunës, e zgjatën deri tek ai vendi që quhet Katilinë. Në
të dy brigjet e lumit pranë urës ngritën nga një ping, me që-
llim që luftanijet e të krishterëve të mos kishin mundësi të
kalonin andej për t'i ardhur në ndihmë qytetit. Pashai i
Anadollit, si i dha fund njërit prej të dy përgjive andej lumit,
më 18 shtator u nis me taborët e vet për të kaluar dimrin
në Anadoll, kurse pashai i Rumelisë përgun e vet e ndërtoi
më vonë, sepse ai kishte një udhëtim më të shkurtër për të
arritur në vendin ku do të dimëronte. Mbasi i forcoi të dy
përgjet me të gjitha mjetet dhe municionet e duhura, më 8
dhjetor u nis, duke lënë në rrethimin e Shkodrës Ahmetin
me nja dyzet mijë kalorës.

Ndërkaq shkodoranët, të cilët i kishte pushtuar një gë-
zim i pamasë për atë farë ngadhënjimi, mbasi panë se prapë
ishin të rrethuar nga të katër anët, në vështrimin e parë
u tronditën disi, meqenëse pas asaj fitoreje të madhe s'ia
kishin arritur lirisë së vërtetë; po megjithatë nuk i lëshoi
zemra, sepse mbështeteshin edhe në ndihmën e të madhit zot,
në ndihmën e Krishtit, për fenë e të cilit kishin duruar sa
të zeza, dhe në ndihmën e shën Markut e të Senatit venecian,
të cilët i kishin qëndruar aq në besë. Mirëpo dita-ditës në
qytet po shtohesh zia, vetëm bukë e ujë kishte mjaft, po nuk
jetohet vetëm me bukë e ujë, sidomos kishin nevojë për
ushqim ata që detyroheshin të rrinin ditë e natë pa gjumë
e të armatosur në vendet e rojës.

Duhet ditur se në fillim qytetarët të gjitha ushqimet i
kishin bashkuar dhe hanin si të thuash në një kazan, pra
edhe gatuanin e shpenzonin pa dhimbje e pa kursim. Ata
kujtonin se sulltani, në qoftë se nuk do të kishte pasur mun-
dësi ta pushtonte qytetin me luftë, patjetër do të kishte ikur
me gjithë ushtrinë.

Përndryshe, sikur t'ua kishte marrë mendja se rrethimi
do të dilte aq i rëndë, patjetër do të kishin shkruar më me
kursim. Pra në qytet aq fort u ngritën çmimet e ushqimeve,
saqë edhe për të sëmurët vetëm me një çmim shumë të lartë e
me shumë lutje mezi mund t'i gjeje. Do të shkoja shumë gjatë
dhe do të ishte dëgja për t'u vajtuar, sikur të përshkruaja
zinë e urinë e madhe që pësuan asokohe të rrethuarit. Ata, nga
nevoja, filluan të ushqehen me gjërat më të ndyra e më të

fëlliçura. Ç'nuk hanin: a mish kali, a mish qeni, a mish miu, me gjithë zorrë e rropulli të tjera.

Po edhe lëkurët i hidhnin në ujë e i zlenin duke u shtënë pak uthull. Nuk do të më besonte askush, po të tregoja se sa shitej një mi gjysmë i ngordhur, sa shiteshin suxhukët e bërë me zorrë qeni. Po ç'të them pastaj për mungesën e madhe të verës, të vajit e të uthullës së zbutur me ujë? Si të thuash, një gliënjë verë, vaj ose uthull shitej me një çmim aq të lartë, sa nuk besohet.

E, megjithëse të krishterët i kishte pushtuar një zi kaq e madhe, saqë (siç tregojnë) për pak jepnin shpirt nga mungesa e bulmetit, prapëseprapë kishin vendosur ta duronin atë torturë deri në vdekje më parë se të hynin nën zgjedhën e një armiku aq të pashpirt. (Edhe në të vërtetë a ka gjë më të rëndë e më të vështirë sesa të mbetesh edhe pa diçka që vet natyra ta kërkon e të mos jesh i zoti ta gjeësh?) As ushqimi më i ndyrë, që vetë natyra e detyron njeriun të mos e përdorë, as uria, as etja mizore nuk arritën t'i përkulnin të rrethuarit. Tashmë po mbushje viti që ishte rrethuar Shkodra. Kur ja: më 20 dhjetor një ditë të diel po duken nën ledhe disa italianë, të cilët i përshëndetin shkodranët dhe i lajmërojnë se kishte ardhur një i dërguar i Venedikut, i cili po nisej për Stamboll për të kërkuar paqe nga sulltani. Ata italianë i këshillojnë të rrethuarit që ta mbajnë moralin lart, sepse nuk do të zgjaste edhe shumë ai rrethim. Sulltani tanimë kishte arritur në Bizanc dhe atje kishte rënë në marrëveshje me të dërguarin e Venedikut, i cili, porsa u nënshkrua paqja, më 4 prill u kthye drejt e te komandanti i flotës, e cila kishte hyrë në Bunë. Prej andej, me miratimin e të gjithëve, iu dërgua komandantit të qytetit dhe qytetarëve shkodranë një letër, me anën e së cilës u kumtohej se ishte nënshkruar paqja me sulltanin me këto kushte: Shkodra t'i lëshohej sulltanit dhe qytetarët të mos prekeshin aspak, por të dilnin lirish me të gjitha plaçkat e familjet e veta; po të dëshironin, ata mund të jetonin nën sundimin e sulltanit ose edhe mund të shkonin ku të donin. Qytetarët, me të vërtetë burra të besës e shumë të devotshëm, u mbledhën të gjithë në kuvend. Aty u shprehën shumë e shumë mendime të ndryshme, por në fund u pa e arsyeshme të ndiqej rruga më e mirë, që kishte për pikësynim shpëtimin trupor e moral të qytetarëve: u vendos që të shpëtonin nga tirania e pashpiri e sulltanit, të merrnin ç'kishin e ç'nuk kishin dhe të kalonin nën mbrojtjen e Senatit të Venedikut, nën zotërimin e të cilit do të shkonin një jetë të qetë e të rehatshme, sikurse e kishin ka-

luar deri atëherë ata vetë dhe të parët e tyre. Edhe me qëllim që të qëndronin në atë vendim, u ngrit Flor Jonima, komandant i rojave, shumë i zoti si në luftë ashtu edhe në paqe. Shkodra ishte mbajtur shumë e fortë kundër armikut dhe në saje të këtij burri, që kishte treguar një zell të jashtëzakonshëm në organizimin e rojave. Pra ky Jonima brofi aty në mes të kuvendit dhe mbajti një bisodë, me anën e së cilës i bindi kryekëput qytetarët që të iknin nga zgjedha barbare e turqve. Bisoda e tij qe kjo:

-Qytetarë trima! Besoj, të gjithë e dini mirë se deri në ç'pikë arrin zemërimi i padrejtë e i padurueshëm i barbarëve; ata janë të egër prej natyre, ata na salvojnë pa farë të drejte, por vetëm paa na urrejnë, dhe këtë e kanë në gjak, duan të na dëmtojnë. Po bëhen tridhjetë vjet që na mendojnë vazhdimisht, me luftëra, të cilat na kanë sjellë sa dëme e rrezitje pa qenë ngacmuar një herë nga ana jonë. Ne atyre s'u kemi bërë asnjë të padrejtë e ata na kanë plaçkitur tokat tona, na kanë dhunuar për turp çdo gjë të shenjtë e njerëzore dhe, duke mos mbetur të kënaqur me të gjitha këto të zezë e dëme, janë përpjekur të shtien në dorë qytetin tonë me sulme të tmerrshme e me çfarë rrethimi; ata janë përpjekur ta zhdukin emrin tonë nga faqja e dheut, por, me ndihmë të zotit dhe në saje të trimërisë sonë, përherë ne kemi dalë fitues. Ata janë thyer për turp duke derdhur gjithë atë gjak. Po kush është ai që mund ta shprehë me gojë urrejtjen e tyre kundrejt nesh? Ata pretmojnë çdo gjë, por nuk u duhet besuar fjalëve të tyre. Ata do të përpiqeshin me gjithë shpirt për ta ngopur mirë atë lakmi që kanë, për të shfryrë të gjithë mërinë kundër nesh. Në kohën kur vetë sulltan Mehmeti, i cili tashti u përpoq të na shtypte, pati ardhur me të gjithë taborët e vet për të pushtuar Krujën, të cilën atëherë gjithnjë e kishte Skënderbeu, mu ky sulltan pati dërguar Grekulin, komandantin e Rumelisë, me shtatëdhjetë mijë kalorës për të plaçkitur vendin tonë dhe e plaçkiti mjaft; dogji e poqi dhe zuri një shumicë të madhe të krishterësh me gjithë bagëtitë e tyre. Në fund, si e rrethoi qytetin, e sulmoi me një repart të rrezikshëm tamam në mënyrën e gladiatorëve; mirëpo tanët e dëban dhe ai iku me turp, mbasi humbi në atë betejë gjithë ata njerëz të vet. Më vonë plasi një luftë edhe më e ashpër, edhe më e shëmtuar prapëseprapë me turqit. Burri i fortë, Sulejman pashai, ishte komandant i taborëve të Rumelisë; ai komandonte një ushtri të tejfuqishme, të përgatitur e të stërvitur më së miri. Ky pasha, pra, çfarë nuk i shkaktoi

qytetit tonë: të zezat dhe dëmet ku ishin më të mëdhatë, sepse na mbërtheu me një rrethim që zgjati aq shumë.

Ai na katandisi deri në atë pikë, sa që tri mijë veta nga tanët vdiqën me tmerr prej etjes, megjithëse edhe ai vetë hëngri grusht të fortë prej nesh edhe iku. Tashti në fund ngrihet vetë sulltani dhe, i ndezur flakë nga zemërimi, vjen e na sulet me të gjitha ushtritë e fuqitë e veta dhe na plaçkit thuasje mbarë vendin, na rrethon mirë nga të katër anët qytetin dhe për një vit na sulmon natë e ditë me sa fuqi ka, duke zbatuar të gjithë taktikën dhe strategjinë e vet e duke mos kursyer asnjë kokë ushtari, asnjë shpenzim, asnjë pikë djersë. Në fund, mbasi derdhi gjithë atë gjak dhe hëngri grushte të forta prej nesh, me turp u largua plot hidhërim e trishtim, duke na lënë gjithnjë të rrethuar. Tashti pikërisht ky sulltan gënjeshtar e i pabesë, që është aq i etur për gjakun tonë e të fëmijëve tanë, tamam si një bishë e egër, meqë tashmë thuasje e ka në dorë qytetin tonë, për t'u hakmarrë për të gjithë ato humbje e grushte që ka ngrënë prej nesh, shtirët sikur gjoja na çmon e na ka për zemër; na këshillon, bile edhe na lutet që të mos largohemi nga atdheu, nga vatrën tonë, të mos i braktisim ashtu në këmbë e në dorë tokat dhe pasuritë tona, që me aq mundim e djersë i kanë ftuar e lënë trashëgim gjyshërit, stërgjyshërit e të parët tanë. Pra ky armik kaq dinak, njeri si mësalla me dy faqe, na shtirët sikur gjoja ndieka dhimbje për ne.

Por duhet ditur mirë se çfarë hidhërimi fshihet nën atë farë maske; ai, që lakmon të hakmerret, di të bluajë e të përbluajë kaq hakmarrje nën atë ballë të rrudhur. Për këtë po përgatitet barbari i tmerrshëm; ai vepron me dredhi pa u dukur aspak, me qëllim që të na futë në grackë e të na marrë shpirtin me tortura dhe të veprojë me ne ashtu si ka vepruar gjithmonë me ata që i ka futur në kurth, tamam në këtë mënyrë. Kur ky njeri, i cili mizorinë e ka në gjak, nuk ka kursyer as njerëzit e vet, si është e mundur që të mos na prekë ne, që kemi bërë kërdinë mbi të, i kemi shkakuar sa dëme e i kemi dhënë sa grushte? S'ka farë dyshimi se ne do të na hedhë në tortura edhe më çnjerëzore.

Prandaj ai na përkëdhel e na milkon me qëllim që paskëtajt të zbatojë në trupin tonë të gjitha torturat që i ka pjellë mendja. Po ku ka besë barbari? Ku ka ai ndjenja njerëzore? Ku ka ai mëshirë? Ai, si i thonë një fjalë, s'ka as idenë e mëshirës. Ai, veç në mos qoftë i zoti, se për shpirt dhembët e vet do t'i ngulte në mishin tonë dhe të fëmijëve tanë edhe do të na shqyente për së gjalli. Do të ishte shumë e rëndë

dhe e vështirë bashkëjetesa ndërmjet nesh e barbarëve, sepse ne jemi shumë larg prej tyre me fe, me zakone e me natyrë. Ata gjithnjë synojnë të hakmerren tamam si bisha të egra. Me ç'ay do të na shikonin ata ne e ne ata, kur atyre do t'u kujtoheshin njerëzit që u kemi vrarë? Ç'do të provojë kjo zemra jonë kur të kujtojmë prindërit tanë, vëllezërit tanë, fëmijët tanë, që këta barbarë na i mbytën në një mënyrë aq çnjerëzore? Po fundi, me çfarë syri do ta vështrojë armiku armikun? A s'do të na pëlcasë zemra, a s'do të na ngjethët mishitë fund e krye kur në të katër anët e këtij qyteti s'do të shikojmë tjetër, veçse gjëmadha kedhesh, kishash e ndërtesash? Të mos harrojmë, pastaj, se shtëpitë janë rrafshuar përdhe; bashkinat në të katër anët janë shkatërruar e shkretuar; janë prishur vreshtat e prerë drurët; të korrat janë plaçkitur e djegur, të gjitha të mbjellat janë zhuritur e pothuajse shafrosor. Në rrethana të tilla të dhembshtë shpirti dhe zemërimi merr hov edhe më tepër.

A do të na bëjë zemra t'i shikojmë barbarët duke hyrë në qytetin tonë me brohoritje? Ata do të futen ndër banesat tona e aty do të rojnë më së miri, kurse ne do të braktisim qytetin dhe do të detyrohemi të ndërtojmë ndër fusha disa kolibe e kasolle të këqija si stane barinjsh. Si do të kemi mundësi të qëndrojmë pa tregun tonë, pa kishat tona, pa varrezat e të parëve tanë? Si do t'i zhvillojmë, vallë, ceremonitë e shenjtja të fesë sonë pa farë kënge e mejdodie? Aty ne do të jemi tamam si shurdhët e të pagojët. Në rrethana të tilla a s'do t'u pëlcasë zemra atyre që janë të devotshëm? Pastaj, ç'marrëdhënie mund të kemi ne me barbarët? Ne jemi gjak tjetër, kemi të tjera zakone, të tjera kanune e ligje, tagre të tjera e institucione të tjera, ne kemi tjetër fe; pastaj, as martesë me ta s'është legjitime. Po ç'të them pastaj për mënyrën e të jetuarit dhe për zakonet e tyre? Për jetën e përditshme të tyre? Për kuvendet e djallëzuara të tyre? Për miqësinë e shoqërinë e tyre? Ne me këto punë jemi prej atyre aq larg, sa janë njerëzit prej kafshëve të egra. Ndërsa të gjithë popujt, sipas rregullave më të lashta, kanë qëndruar të matur e të përkorë dhe gjithmonë i kanë urreyer më së fortë fëlligshitë e trupit, përkundrazi këta kanë përhapur disa zakone që s'mund të thuheshin me gojë dhe në këtë mënyrë i kanë hapur shteg veçes së vet për të gjitha aktet ku janë më të poshtrat. Ata nuk e kanë të ndaluar të theyejnë kurorën e martesës edhe me një njeri të farefisit, të ndjekin ëndjet e poshtra të mishit e të gjakut, me një fjalë të bëjnë çdo poshtërsi e paturpësi. Ata janë ndjekës e atij Muhameti, i cili theme-

qyteti të quajtur Svaç⁽¹¹⁾, edhe e dërguan të lidhur në Venedik. S'do të mbetem pa përmendur edhe Skënderbeun, princin e epirotëve; thonë se të parët e tij dhe ai kanë mbretëruar në Maqedoni dhe në Epir njëqind vjet. Ky, pra, është ai Skënderbeu që thonë se ka kryer sa e sa vepra të shkëlqyera për fenë katolike kundër turqve. Ky, kur ishte në lulen e moshës dhe të fuqisë së vet, mbasi pati grumbulluar një ushtri të madhe, u turr mbi viset e Shkodrës dhe nisi të ngacmonte qytetin tonë⁽¹²⁾, mirëpo në fund hyri në marrëveshje me Venedikun dhe u shpall sundimtar i mbarë provincës dhe i dhanë si dhuratë nënshëtitësinë venedikase. Veç asaj edhe Lekë Dukagjini i është kërcënuar qytetit tonë me një luftë mjaft të gjatë dhe⁽¹³⁾, mbasi u derdh mjaft gjak, hyri në marrëveshje të drejta. Në fund erdhi e plasi mbi ne një murtafë edhe më e tmerrshme: po bëhen njëzet e tetë vjet që se ka filluar turku të na mundojë shpirtin gjithnjë me sulme e me luftëra. Tashiti, pra, o prindër të dashur, meqenëse si ne, ashtu edhe të parët tanë, vuajtën të zezat e ullirit për fenë katolike dhe për Venedikun, vumë jetën në rrezik pa na u trembur syri aspak e në fund humbëm atdheun e djemtë tanë, le të nisemi me gëzim e buzagaz për t'u bashkuar me shoqërinë e shenjtë të të krishterëve, të drejtohem për në Itali, të cilën vesë zoti e ka zgjedhur si nënë e si dishepull të mbarë botës, të drejtohem në qytetin e lashtë të Venedikut, që është limani i shpëtimit të vërtetë dhe i të gjitha të mirave, kryeqyteti i botës, qendra më e sigurt e fesë dhe e paqes, sepse, ashtu si është themeluar nga vetë perëndia, ashtu do të sundojë për jetë të jetës. Atje ne na presin çmime e shpërblime të mëdha, atje për ne është përgatitur një kurore e artë.

Le të shkojmë, pra, pa frikë e ballëhapët te shën Marku, te padroni dhe mbrojtësi ynë. Te ky shenjtor zakonisht kërkohet strehë njerëzit e lodhur, të mjerët dhe ai asnjëri s'kthen prapa, asnjë shtegtari s'ia mbyll derën, por të gjithë i pret me gjithë zemër e sidomos ata që janë të devotshmit e tij; atyre u ndihmon me çdo mënyrë dhe i shtrëngon në gjë.

Pas këtyre fjalëve të Flor Johimës përpara të gjithë atij kuvendi, shkodranët u entuziazmuan e u bindën edhe më tepër dhe të gjithë një mendjeje e një zemre morën vendim që të braktisnin atdheun (megjithëse ishte punë shumë e rëndë dhe e vështirë), sesa të duronin zgjedhën e rrezikshme e të tmerrshme të barbarit. Prandaj shkodranët iu bindën Venedikut, të cilit gjithmonë si ata vetë, si të parët e tyre, ia kishin mbajtur besën dhe e kishin nderuar sikur të ishte njëfarë hyjnie. Ata u siguruan, pra, se turku as s'do t'i prek-

te, as s'do t'u vinte ndonjë pusi, sado që këtyj prapëseprapë s'i besohet dhe përsëri mund t'i vriste ose t'i dëmtonte rëndë në një mënyrë ose në një tjetër.

Vetëm atëherë kur turqit dorëzuan disa njerëz të vet si peng me qëllim që të rrethuarit të dilnin të sigurt dhe pa u prekur, si i thonë një fjale, as me pupël, vetëm atëherë shkodranët ua lëshuan qytetin. Dhe turqit aty për aty, plot gëzim e hare, midis brohoritjeve dhe duartrokitjeve u futën brenda në qytet dhe, duke u endur andej e këtej, ngulën flamujt e tyre në të katër anët; i dhanë shkrim qejfit të vet (siç e kanë zakon në raste të tilla) me trumbeta, me daulle e me sa e sa instrumente të tjera, entuziazmi i tyre ishte i pamasë, po çmendeshin nga gëzimi që shtinë në dorë Shkodrën. Nga ana tjetër shkodranët lanë qytet e atdhe edhe të gjithë së bashku me plaçka e orendi u drejtuan të sigurt te flota venedicane, që kishte zënë vend nja pesë milje larg qytetit. Atje u furnizuan me gjithçka nevojitej për një lundrim të gjatë dhe, mbasi hipën ndër anije, u nisën prej limanit dhe thonë se ku me vela e ku me lopata dolën në det të hapët, derisa shkuan e ranë në gjirin e mëshirshëm e të dhimbshëm të Venedikut. Për madhësinë e Venedikut dhe për zotërimin e shenjtë të tij ata kishin luftuar aq trimërisht për sa e sa vjet, për të ata kishin derdhur gjakun, kishin filluar prindërit, fëmijët, atdheun, jetën dhe pasuritë e veta. Për madhësinë e Venedikut ata kishin thyer një armik aq të rrezikshëm. Nën hijen e Venedikut ata do të kalonin ditë të bardha e të gëzuara derisa të vdisnin, dhe aty do t'i vinin kapak jetës së tyre të lavdishme si burra të fortë që ishin.

Fund

Shtypur në Venedik nga venedikasi Bernardin de Vitalibus, më 10 janar 1504.

GJERGJ MERULA

LUFTA E SHKODRËS
(1474)

LUFTA E SHKODRËS

Gjergj Merula aleksandrinasi¹¹⁴), Jakob Merulës dhe Françesk Gambarinit shëndet.

Ma merr mendja se ju jë gjithë pritni me padurim të dinë se ç'po bluan kundër nesh më i rrepti dhe më i fuqishmi armik i krishterimit¹¹⁵), sidomos po të marrim parasysh se çfarë arriti të bënte ai kësaj vere dhe, po t'ia kishte dalë atij qëllimi, pa dyshim do të kishte kryer kobin më të madh që prej sa e sa vjetësh ka ndër mend të kryejë.

Më së pari deshi t'i binte Italisë dhe të bënte kërdi në të ashtu si e patën pësuar rëndë ata të parët tanë, që për sa e sa vjet e patën kaluar jetën si egërsirat ndër skajet më të largëta të maleve dhe ndër skuta të shpellave¹¹⁶). Dhe në të vërtetë turku më së pari i dha dërmën mbretit të Persisë, duke shpartalluar një pjesë të madhe të ushtrisë së tij në saje të një pozicioni të mirë që kishte zënë dhe në saje të mjeteve luftarake që kishte¹¹⁷); kuaj e kalorës persianë, dërrmuar e trumbasur nga ato goditje të potershme, braktisën fushën e betejës dhe morën arratinë. Pastaj vendosi të sulmonte atë pjesë të Maqedonisë që gjendet buzë Adriatikut e që sot quhet Arbëri; po ta kishte shtënë në dorë atë vend, menjëherë do të kishte qenë pushtuar i gjithë bregdeti që përfshin Dalmacinë dhe Liburninë¹¹⁸) dhe, duke u mbështetur në krahët e njerëzve, me një shpenzim të vogël ai do të kishte ndërtuar një flotë të madhe lufte. Pastaj, duke ruajtur po me këtë flotë Adriatikon, meqë kalimi në anën tjetër është shumë i shkurtër, mbasi të kishte plaçkitur bregdetin e Apulisë dhe të Kalabrisë, do t'i hapte vetes shtegun për t'u futur brenda në Itali. Priti, pra, kohën e volitshme për ushqimin e gjithë asaj ushtrie në tokën e armikut. Dhe pikërisht atë-

herë kur në arat e Epidamnit⁽¹⁰⁾ dhe në të gjithë atë krahinë bregdetare po afrohej koha e korrjes, dërgoi në Mizi⁽¹²⁾, qendër operacioni, një gjeneral të vetin, që turqit në gjuhën e vet e quajnë pasha i Rumelisë, për të grumbulluar ushtri. Ky njeri, mbasi mblodhi atje më shumë se njëqind mijë veta, pa e ditur askush se ç'do të bënte: a do të mësynte Pannoninë⁽¹⁴⁾ apo do të kalonte në Azi, u shtoi se goja po kthehej në Traki dhe në Adrianopol edhe, mbasi marshoi për dy ditë rresht, përsëri u kthye, duke përpirë për një natë rrugën e dy ditëve. Mbasi nisi përpara gjastëdhjetë mijë kalorës, aty nga mes i majit u ra papritmas e krejt në befasi maqedonasve dhe i dërrmoi. Pastaj, si i kopri rrugës disa vëzhgues, përpara se të merrej vesh arritja e tij e papritur, shkoi e zuri vend në rrethet e Shkodrës, që dikur ka qenë qytet romak.

Shkodra, mu në kufi me Dalmacinë dhe me Maqedoninë, është një qytet i forcuar më së miri, thuahej në të katër anët, nga vetë natyra dhe dora e njeriut; rreth e përçark ka shkëmbinj të mëdhenj dhe që nga lart syri përllan atje poshtë krejt fushat; vetëm nga njëra anë ka një të përpjetë të lehtë që të shpie deri në majë të kështjellës. Thuahej rrëzë kësaj kodre kalon uji i Bunës; nëpër këtë lumë derdhet në det një liqen i formuar vonë, ai lumë është pak më i madh se Taneri⁽¹²⁾ ynë. Mos u çuditni që thasë se ai liqen është i epokës sonë, sepse me të vërtetë ai nuk e përmendin në veprat e veta as shkrimtarët grekë Straboni e Ptolemeu, as romakët Mela e Plini; këta, kur përshkruajnë këtë krahinë, çekin vetëm Drinin. Ky lumë kalon përbri Lisusit që sot e quajnë Lezhë dhe ndan Dalmacinë nga Maqedonia. Tashmë neve na e merr mendja se, sikur të kishte qenë ky liqen që atëherë, s'ka dyshim se këta gjeografë kaq të përmendur nuk do ta kishin kaluar në heshtje. Dhe në të vërtetë, sikurse dalin në det ishuj dhe shkëmbinj, sikurse shpërthejnë edhe prej toke kroje e lumenj, bile dalin dita-ditës, ashtu na thotë mendja se edhe liqeni në fjalë do të jetë formuar shumë kohë pas shkrimtarëve të lartpërmendur. Ai shtrihet në një rreth prej njëqind mijë hapash dhe nuk është më i vogël se Lariu dhe Benaku⁽¹²⁾ dhe këta dy liqenë në Galinë tonë përmenden shumë. Qytetin në fjalë vendësit në gjuhën e vet dhe të të parëve e quajnë Shkodër; sot Italianët i kanë vënë një emër të ri dhe të huaj: Skutari. Sundimtar i këtij qyteti ishte Andon Loredani, një asi nipë që i zbardhi faqen gjyshit të vet, Pjetrit, dhe që djalë i denjë i Jakobit; dhe pikërisht atij i mbeten nderi e lavdja për shpëtimin e atij vendi apo më mirë për mbrojtjen e krishterimit. Ai i la nder veçanërisht derës së vet për araye

se arriti të kryente diçka të jashtëzakonshme, doli fitimtar mbi një armik aq të rreptë.

Andon Loredani, pra, mbasi mori vesh se në tokën e Mizisë po përgatitej e gjithë ajo mori ushtrië, i shqetësuar si për vete ashtu edhe për qytetin, sepse e dinte mirë se Shkodra kishte rëndësi të madhe për qëllimet e turkut, dhe urdhër që të grumbullohej në qytet gjithë drithi, kudo që të gjendej. Dhe një ditë përpara se të arrinte barbari, thirrri dhe mbajti aty në kështjellë edhe disa prej djelmoshave fshatarë, që kishin dalë maleve. Pastaj dhe urdhër që me kafshë barre të sillen ujë iumi brenda në qytet aq sa nevojitej për një rrethim mjaft të gjatë.

Ndërsa ushtarë të armatosur lehtë bashkë me pararojnë po e rrethonin qytetin dhe po shtojhe numri me njerëz, që vraponin nga të katër anët me mendje të plaçkija, ndërsa edhe njerëz vullnetarë po ndiqnin fatin e luftës, më 4 qershor ia behu, me pjesën tjetër të ushtrisë, vetë komandanti. Ky burrë (në qoftë se mund të quajmë burrë një eunuk që kishte qenë roftar i dashnorëve të sulltanit), sikurse thonë, është i bëshëm me trup dhe mjaft i shëndoshë, më tepër trim sesa i shkathët në zbatimin e detyrave të veta si ushtarak. Këtë njeri sulltani e kishte ngritur deri në këtë shkallë dinjiteti për sukseset që kishte korrur ndër luftëra. Ky kishte marrë me vete burra të shquar në artin ushtarak, të fortë nga trupi dhe trima. Nga pas vinin, përveç stremeve të tjera, edhe një mijë gamile, ngarkuar me bronz për derdhjen e topave, me të cilat zakonisht qëllohen dhe shemben ledhet.

Kur arriti e gjithë ajo mori ushtrië, u drodhën mbarë krahinat bregdetare. Edhe banorëve të bregut të Ilirisë dhe të Maqedonisë u hyri tmerri nga frika se mos po bëheshin kafshatë e barbarëve. Disa u arratisën ndër male të thepisura, disa të tjerë, mbasi braktisën qytetet, u shpërngulën ndër ishujt më të afërm me gra e fëmijë e pasuri. Një palë kishin zënë vend në grykat e lumenjve dhe po pritnin anijet, me të cilat do të drejtoheshin atje ku do t'i çonte fati.

Porsa e mori Senati këtë lajm, krerët e Venedikut, aq bujarë e shpirtmirë, rekrutuan ushtarë të rinj dhe pa dhimbje derdhën para të madhe; papritur një çast u dhanë me gjithë shpirt për të ndihmuar me çdo gjë të nevojshme vetëm për dëbimin e armikut; u dërguan të holla e ndihma sidomos disa krerëve që kishin nën sundim një pjesë të madhe të brigjeve të liqenit për t'u bërë ballë sulmeve të barbarëve ndër ngushtica e gryka të rrezikshme.

Nga ana tjetër ishte Triadan Griti, që kishte komandën e

lartë të detit¹²⁰), me të vërtetë tetëdhjetëvjeçar, por, me gjithë moshën e shkuar, kishte qëndruar shumë i fortë dhe e kishte mendjen top për ta kryer si duhet atë detyrë, gjë që askush nuk e besonte, sepse ishte dikta tepër e rrallë. Ky pikërisht ato ditë po udhëtonte nëpër detin Egje duke kontrolluar ishujt e atjeshëm dhe për pak sa s'po dilte në ishullin Kios, kur dëgjoi se Shkodra, një vend aq me rëndësi strategjike, ishte rrethuar dhe, mbasi ndërroi drejtim, mori rrugën drejt Adriatikut, mbloodhi anije lufte, hyri në grykën e Bunës edhe dha urdhër që trimet dhe biremët të ngjiteshin përpjetë lumit me anën e lopatave, meqenëse, përveç rrymës së ujit, edhe era frynte në drejtim të kundërt. Mirëpo, tek arriti në një shenjë vendi ku ishin ngritur penda gurësh për t'ia frenuar rrjedhën ujit dhe për t'ia pritur vrullin e fortë e ku peshkatarët kishin ndër-tuar kasolle të vogla pikërisht për të zënë peshk, mbasi anijet nuk po kalonin dot më tutje, ai e pa me vend, si punë më të sigurt, ta kalonte natën afër kishës së vjetër të shën Shir-qit, që ndodhej nja pesë milje larg qytetit, kështu që të nesërmen, në të zbardhur të ditës, me lundra dhe me barka të lehta të shikonte nëse mund të gjente ndonjë shteg për t'u ardhur në ndihmë të rrethuarve. Armiku, porsa e mori vesh këtë plan me anën e vozitësve të arratisur, gjithashtu, si u vu në dijeni se mbarë flotës mund t'i pritej rruga, po të hidheshin trarë mu aty ku lumi ishte më i ngushtë për t'ua ndalur kalimin trimëve, menjëherë dha urdhër që të pezullohej çdo punë dhe të priteshin vetëm drurë edhe pjesa më e madhe e ushtrisë të dilte andej lumit, kështu që ushtarët tanë të goditeshin nga të dy brigjet me të gjitha llojet e armëve.

Në mes të këtyre përgatitjeve, ndërsa të gjitha shtigjet po ruheshin me kujdesin më të madh me qëllim që këtë taktikë të mos e diktonin venedikasit me anën e spionëve ose të arratisurve, ngrihet një djalosh grek që, i zënë rob nga turqit, kishte hequr gjithë të zezat prej tyre, por pastaj pashai e kishte afruar dhe bërë një nga zyrtarët e lartë të rrethit të vet dhe, duke sjellë nëpër mend atë fe në të cilën dikur ishte rritur dhe edukuar, vetëtimë i kërcen në shpinë kalit të pashait, rrëmben edhe heshtën e tij dhe me vrap turrë drejt atje ku ishin ndalur anijet; kërkon të flasë me komandantin e flotës dhe, mbasi e futin në një trimë, ua zbulon planet e armikut dhe u thotë haptas sa i madh ishte rreziku që po u kërcënohej. Me të marrë këtë lajm, jepet urdhri që e gjithë ushtria e flotës të armatohej dhe të rradhëtohej për luftim. Zgjidhen litarët, ngrihen spirancat, këhehen qiçat e anijeve në anën e kundërt, radhiten trimet në një mënyrë që me lar-

gësinë e duhur nga njëra-tjetra të ecin sa më shpejt pas rrjedhës së lumit. Kur ja, që në lindje të diellit, dëgjohej nga çdo anë një turfullim e rrapëllimë kuaqsh, një kismë mjetesh luftarake e armësh, që vezullonin së largu, një klithmë e potere kaq e madhe, saqë ata që nuk ishin mësuar, mbetën si të mahnitur. Turqit aty për aty fillojnë të gjuajnë flotën me shigjeta e me gurë, ashtu si të munden, kush me duar e kush me mjete të tjera; megjithatë flota ecte përpara, por aq e madhe ishte sasia e gurëve dhe e predhave, saqë të thoshte mendja se një breshër i fortë po i rrihte dhe po i mbulonte anijet. Ata që ishin më larg dhe s'mund të gjuanin, u jepnin zemër shokëve me britma të potershme. Po edhe venedikasit, duke parë se u zunë ngushtë dhe po qëlloheshin nga të dy anët, filluan t'i binin armikut me skotplionë e me pushkë dhe me aso mjetesh që ka shpikur kjo epoka jonë e që i quajnë bombardë dhe spingarda¹²¹); në këtë mënyrë ua prenë hovin armëve të armikut, dolën në breg dhe iu vunë mbrapa për më se dhjetë mijë hapa, duke e thyer keqas. Të dy palët vraponin të zinin një vend ku kalon lumi rrezë dy sukave dhe ku është një pjesë e ngushtë, d.m.th. kaq afër janë dy brigjet, saqë mezi mund të kalojë vetëm një trimë. Barbari, me sa fuqi që kishte, përpjeqej të arrinte i pari dhe ta zinte atë pozicion; ai e shihte mirë se aty mund t'u pritej kalimi anijeve tona me trarë e me çengela. Përkundrazi venedikasit, me përpjekjen e vozitësve, përpjekje që s'kishte se ku të vinte më, u jepte përpara me gjithë shpirt biremëve dhe trimëve¹²²) me qëllim që, mbasi të kalohej ajo ngushticë, ku kishte mbështetur të gjithë shpresën armiku, t'i shkonte këtjaj kot çdo mundim e orvatje. Megjithëkëtë, në daç pse deshi fati, në daç pse të dy palët dolën të forta, si venedikasit ashtu edhe barbarët arritën thuajse përnjëherë në Shkallë (kështu e quajnë ngushticën e atyre dy sukave) dhe mu aty u bë luftë e rreptë. Por tanët shpëtuan nga rreziku; anijet jo që jo, por asnjë lundëzë e tyre as u pengua, as u kap. Kjo punë e egërsi shumë barbarin, sidomos për arsye se hëngri një grusht mjaft të fortë, nësa tanët po drejtoheshin të gryka e Bunës, prandaj ai zuri ta gjuante trimen e fundit mjaft rreptë me gurë e me mjete të tjera, ashtu si i erdhën për doresh në kulm të zemërimit. Po edhe kalorësit turq, grumbull siç ishin, u dërdhën në lumë dhe u sulën me furi mbi vozitësit, duke ua kapur lopatat ndër duar, dhe nuk i lëshonin për vdekje, veçse kur tanët ua këputnin duart ose kur i flaknin poshtë me ndonjë goditje shumë të rëndë.

Së fundi, pa rënë rob asnjë prej tanëve, flota shkoi e u fut në një vend të sigurt, por mbetën pesëqind veta të plagosur dhe tetëmbëdhjetë të vrarë, kurse mbi turqit u bë kërdi e madhe. Kjo u vërtetua të nesërmen kur, mbas largimit të barbarëve, tanët u kthyen përsëri të kisha e shën Shirqit me qëllim që edhe të rrethuarit t'i shihnin nga lart, edhe ata vetë t'i jepnin armikut të kuptonte se ishin tërhequr jo nga frika, por për arsye strategjike. Dhe gjatën përgjatë bregut kufoma njerëzish e kuaj të ngordhur sa të duash, disa kishin dalë edhe mbi ujë; tanët, duke mos e duruar gjithë atë erë të rëndë, u kthyen përsëri të gryka e Bunës. Mirëpo armiku ndërtoi një urë dhe i zuri të dy brigjet; këtej lumit nguli shatorret dhe la atje si rojë nja dhjetë mijë kalorës dhe pastaj filloi të bënte pre në gjithë ato vise të begatshme, plaçkiti fshatra, u vuri zjarrin shtëpive dhe prishi arat me gurë.

Ndërkaq prej Venedikut u transportuan në Askurium derrasa të zdrukthtuara, të lyera me zift. Askuriumi është një qytet që sot e quajnë Kotorr; prej këtej gjithë ajo lëndë do të mbartej me kafshë barre e me njerëz nëpër disa male të vështira e rrugë pa rrugë dhe do të shkarkohej në breg të liqenit; aty, pastaj, ustallarët do të ndërtonin barka lumore që do të përdroreshin më tepër për luftë sesa për transport. Veç kësaj, u dërguan me tepër se një mijë marinarë, të cilët, me lundra të lehta dhe me monoksila¹²⁵, do të ruanin liqenin dhe do ta ndiqnin e s'do ta linin një çast të qetë armikun, që kishte ngulur shatorret gjatë bregut të lumit. Por, megjithëse bënë çmos t'u shkonin në ndihmë të rrethuarve, s'ia dolën dot, nga njëra anë sepse barbari mbante rojë natë e ditë të një grykë e ngushtë ndër-mjet malit e lumit, që aty mund të ishte i gjerë nja pesëqind hapa, dhe prej atij vendi roja s'tundej fare, po ta gjuanin edhe me shigjeta, në daç prej malit, në daç prej lundrave; nga ana tjetër sepse një vojvodë i pabesë, për të shpëtuar pasuritë e veta, hëngri para dhe nuk u dha tanëve ndihmën e duhur. Atëherë, duke mos pasur më besim të ky njeri, ushtarët tanë që qarkullonin me lundra, meqë shatorret e tyre nuk ishin më të sigurta përgjatë lumit, hoqën dorë nga përlëshja ballë për ballë dhe u kufizuan në aksione të vogla, duke mos i lënë armiqtë një minutë të qetë, saqë këta as ujë nuk mund të mbushnin pa vënë kryet në rrezik. Dhe njëherë, ndërsa ata barbarë po shkonin duke plaçkitur tamam si hajdutë dhe po gjurmonin disa fshatarë vendës, të cilët ishin fshehur ndër pyje të

dendura, nja treqind veta prej tyre kishin zbritur te një krua për të pirë ujë dhe aty për aty u lëshuan mbi ta banorët e vendit bashkë me ushtarët tanë, i rrethuan dhe i copëtuan pothuaj të gjithë sa qenë. Kështu shpëtuan pa u prekur edhe disa shkëmbinj dhe ishuj të liqenit, ku ishin ndër-tuar për meshtarët grekë¹²⁶ disa manastire shumë të bukura, të cilat do të kishin qenë dhunuar prej atyre njerëzve të pashpirt.

Ndërkaq armiku përgatiti disa topa të një madhësie të jashtëzakonshme; ata ishin të një kalibri aq të madh, sa që, kur u gjuajtën ledhet e kështjellës, këto u lëkundën sa s'ka dhe pjesa më e madhe u rrafshua përdhe. Mirëpo të rrethuarit, që kishin grumbulluar mjaft lëndë për t'u mbrojtur dhe për të bërë fortifikime, të cilat nevojiteshin sidomos tashti që qyteti mbeti pa mure, morën një grumbull trarësh dhe i mbërthyen kryq e tërthor, i ngjeshën me dhë e me baltë edhe sajuan një pongsë, që doli me të vërtetë diçka e petershme dhe që do të shërbente si një ledh shumë i fortë për të përbulluar sulmet e armikut. Atëherë barbari zuri e shtiu me bombardat plot një mijë e nëntëqind herë, duke rrënuar e rrafshuar përdhë ledhë e shtëpi, dhe kujtoi se tashmë do ta kishte shumë lehtë ta pushtonte qytetin me një mësymje të ushtrisë. Dha urdhër, pra, të përgatiteshin hekurishte, drunj dhe mjete të tjera për rregullimin e trinave dhe të strehëve dhe të gjithë të qëndronin gati për mësymje, kështu që me pushtimin e qytetit me anë të forcës të korrnin në njëfarë mënyre frytin e fitores mbas gjithë atij mundimi e djerse. Dhe menjëherë me britma të mëdha, me krisma daulesh dhe borish, me zjarrë, që u ndezën në të katër anët, mbasi u falën, përshëndetën hënën e re duke rënë përmbys mbi tokë sipas zakonit. Sepse duhet ditur se otomani kurrë nuk ia nis luftës së ashtuquajtur «të përgjithshme» pa dalë hëna e re dhe pa e përshëndetur atë me devocion të madh. Pra, më 15 gusht, pashai, mbasi u premtoi shpërblime atyre që do t'u ngjiteshin fortifikimeve deri në majë, radhiti ushtrinë dhe me dy të shtëna bombardash dha shenjën për sulm. Porsa u dha shenja, të gjithë dolën prej kampit dhe u turrën vrap përpara. Pastaj, mbasi bërtitën deri në kupë të qiellit, duke sjellë me vete strehë, trina e gremça, shkëmb më shkëmb e rrugë pa rrugë, iu ngjitën malit vetëtimë deri atje lart.

Loredani, si ai që për trimëri e për art ushtarak s'i lëshonte rrugë askujt, sipas një plani që pati përgatitur qysh me fillimin e rrethimit, i vendosi repartet e veta ndër po-

zicione në një mënyrë të tillë që të rrethuarit, së bashku me garnizonin italian dhe me rininë fshtare, të zinin vendet e veta aty pranë, por të qëndronin në heshtje dhe të fshehur dhe në këtë mënyrë të libej armiku të vinte deri rrëzë fortifikimeve. Pastaj zgjodhi treqind veta, të cilët do të qëndronin mu të sheshi i kështjellës me armë në dorë për t'u sulur kudo që ta lypte nevoja.

Mbasi pjesa më e madhe e shigjetarëve u soll rreth e përqark ledheve me qëllim që t'i dyndte të rrethuarit prej fortifikimeve, u dha një klithmë e madhe dhe atëherë turqit lu afruan mureve, vunë shkallët, nisën të mësynin me furi nga të katër anët, kështu që me atë farë sulmi nga çdo drejtim të mos dihej më se në ç'anë duhej të bëhej më qëndrësë dhe ku duhej të jepej ndihma urgjente. Pikërisht në këtë strategji e kishte mbështetur barbari gjithë shpresën e vet. Dhe, ndërsa në kështjellë derdhehin si breshri gjithfarë predhash e gjylesh, papritur e pa kujtuar shpërthyen nga të gjitha anët të rrethuarit, të cilët u mblodhën tok dhe me të gjitha mjetet e luftës e ashtu përzier filluan t'i binin armikut që ishte ngjitur deri atje lart. Disa flakin nga lart shkrepë të mëdhenj dhe trarë të thepsur, ashtu si u vinte për doresh, por turqit nuk u ndaheshin dhe njëra palë zëvendësonte tjetrën. Aty pranë qëndronte edhe pashai, duke dhënë urdhra; vërente dhe lavdëronte ata që tregoheshin trima, kurse frikakakët dhe të ngathët gjithnjë i shante. Po të shihte ndonjërin që tërhiqej, i gërmushej me shpatë dhe e shtynte të luftonte duke e kërcënuar se do t'ia merrte shpirtin aty për aty. Prandaj, sado që pjesa më e madhe e turqve nuk mund t'i bënte ballë gjithë atij materiali gurësh e predhash që binin së larti e megjithëse shumë prej tyre përplaseshin të vrarë përdhe, pra përseprapë askush nuk guxonte të kthehej mbrrapa, as të luante nga vendi. Përkundrazi shkodoranët, herë duke rrokullisur shtamba mbushur me gurë aty ku brinjja e kodrës ishte më thikë, u binin turqve ashtu grumbull siç ishin, herë hidhnin tatëpjetë trina xunkthash lyer me zift e të ndezura dhe prej flakës së tyre kushedi sa e sa veta nga armiku digjeshin e përcëlloheshin dhe për më tepër lëshonin gjithë atë dritë sa t'u mjaftonte të rrethuarve për të parë mirë; sepse turqit e kishin nisur luftën natën me qëllim që t'u kallnin tmerrin atyre lart e njëkohsisht ta mbulonin mirë dredhinë dhe taktikën e vet. Lufta vazhdoi gjithë natën shumë e rreptë; të rrethuarve s'iu la një çast pushimi.

Të nesërmen sulmi u bë edhe më i fortë. Kujtuam barbarët, se tashmë fitoren e kishin në dorë, prandaj u lëshuan me turr në mes të të plagosurve dhe të shigjetave e, duke kaluar nëpër kufoma, për pak sa s'arritën te pozicionet e fortifikuara, sidomos nga ajo anë ku ledhet ishin bërë rrafsh përdhe. Disa prej tyre zgjatnin me forcë aty në pahisore ca shtaga me çaponj hekuri të mprehtë për t'ua ngulur rojave dhe pastaj me atë gremç të kërrusur t'ua shqyenin mishin ose t'i tërhiqnin këte. Por shkodoranët, pa iu trembur syri aspak, qëndronin si burra aty te pahisorja dhe, duke u përlëshur me armikun me shpata e me sëpata, e përplasnin aty në vend copë-copë. Dhe kishte ardhur casti në të cilin të rrethuarit që nga lart po bënin kërdi mbi armikun me gjithfarëlloj mjetesh e gjylesh, duke mbrojtur qytetin me gjithë shpirt e me sa fuqi që kishin, dhe luftimi kishte arritur në kulm, kur, ç'të shohësh, barbarët nga të katër anët e fortifikimeve detyrohen të marrin tatëpjetën. Nja tri orë mbasi kishte dalë dielli, ngaqë shkallët e rrethuesve me gjithë njerëz po plandoseshin përdhe dhe ushtria turke filloi të ligështohet e të binte moralisht, qytetarët morën zemër, iu shtua guximi, iu ngrit morali në kulm; kapërcyen ledhet dhe me një hov të tmerrshëm iu vunë në shpinë armikut që drejtohej me vrap drejt shatorreve dhe s'iu ndanë aspak derisa arritën në kampin e tyre, ku u ndez një luftë e rreptë dhe e përgjakshme midis dy palëve dhe shatorret u shkatërruan e u bënë copë-copë. Menjëherë iu vu zjarri trinave e, mbasi era u frynte në shpinë turqve, disa prej tyre u dogjën e u shkëmbuan në flakë, disave iu mor fryma nga tymi i madh dhe u vunë në të ikur.

Shkodoranët po ktheheshin në qytet me flamuj të ushtrisë armike dhe me kokat e disa komandantëve që kishin mbetur të vrarë gjatë sulmit e i ekspozuan rreth e përqark ledheve dhe me shpata flakëruese në dorë talleshin me armikun duke e thirrur të përlësheshin përsëri.

Edhe pashait i kishte rënë një gur në kofshë dhe e kishte vrarë mjaft. Siç u duk pastaj nga letrat e princave kufitarë dhe me sa treguan vetë të arratisurit, në atë luftë kishin mbetur të vrarë nja shtatë mijë veta dhe shumica ishin plagosur; mezi gjeje ndonjë njeri që të ishte kthyer në kamp pa një plagë; s'kishte shatorre ku të mos dëgjoje vajtime apo gjëmë të plagosurish. Luftë me të vërtetë e rreptë, aq sa pashai, i tmerruar, i kishte shkruar sulltan Mehmetit për trimërinë e të rrethuarve dhe për dëmet e

mëdha të të vetve. Veç kësaj, ajo krahinë, sidomos në muajt gusht dhe shtator, aq është e murtajosur, saqë vetë vendësit mezi e durojnë atë klimë të dobët, jo më të huajt që do të bartin mundimet e jetës ushtarake, dhe do ta kalojnë kohën jashtë me gjithfarë mungesash e vuajtjesh. Për këtë arsye mbas gjithë asaj gjakderdhjeje shumë veta nga tanët dhe nga barbarët vdisnin prej etheve, që shkaktonte ajri i prishur dhe uji i kënetave. Për këtë shkak, kur otomani e mori vesh këtë punë, megjithëse e shihte se do t'i ulej autoritetin, po ta kthente ushtrinë prapa, propëse-prapë dha urdhër që të hiqej rrethimi. Kështu më 17 gusht, në të zbardhur të dritës, turqit, mbasi u vunë zjarrin shatorreve, u larguan në heshtje të plotë nga rrethi i Shkodrës ose sepse, sikurse thamë më lart, të dërrmuar prej sëmundjesh, s'patën mundësi ta duronin atë klimë të ligë, ose sepse kishin në shpinë një armik tjetër, ose sepse (që ka më shumë të ngjarë) e kishin humbur shpresën për pushtimin e qytetit, duke marrë parasysh se të rrethuarit do të qëndronin më gjatë dhe do të duronin çfarëdo mundimi, apo pse patën frikë nga kalorësia italiane, që kishte ardhur me anije dhe ishte shkarkuar në Durrës dhe kështu, duke u mbështetur në ndihmën e ushtrive fqinje, në ndeshjen e parë do ta kishin shpartalluar dhe dërrmuar dhe dobësuar rëndë ushtrinë turke.

Sidoqoftë, neve na punoi fati, sepse, po ta kishte pushtuar turku Shkodrën, do t'i kishte hapur vetes shtegun për të dalë në Apuli dhe për t'u sulur drejt Romës. Nuk ka njeri më të pashpirt se ky tiran; qëllimi i tij është të pushtojë Romën. Prandaj, gjithësaherë që mësyhej Shkodra, dëgjoheshin ndër ato klithma zëra që gjithnjë bërtitnin deri në kupë të qiellit: Romën, Romën! Kështu, kujtonin se, duke shtënë në dorë Shkodrën, s'do të dilte njeri që t'ua ndalonte hovin për të marrë në dorë Perandorinë Romake, mbasi të shtrohej Italia, dhe të bëheshin zotër të dy Romave, d.m.th. të asaj së lashtë, që dikur pati zotëruar mbarë botën, dhe të asaj së re, të cilën Konstandini, një mijë e dyqind vjet përpara, mbasi i pati shpërngulur romakët prej Trakisë, e quajti në emër të vet, Konstantinopol.

S'kam gojë t'i përshkruaj trimëritë e shkodranëve, qëndresën dhe durimin e tyre në të gjitha ato vështirësi; ata hoqën aq, sa dikur s'patën hequr as saguntinët atje në Spanjë, as kasilinatët²³⁹ në Itali, kur i rrethoi Hanibali, sikurse na thotë historia. Në një rreth aq të ngushtë të asaj kështjelle ishin grumbulluar nja gjashtë mijë shpirt: burra, gra

e fëmijë, kurse ata që ishin të aftë për mbrojtjen e qytetit a ishin a s'ishin nja dy mijë veta; të tjerët nuk ishin në gjendje të rroknin armët për luftë.

Gjatë rrethimit filloi t'u mungonte edhe uji, sepse aty pinin ujë shiu të mbledhur ndër ubla, dhe nisën të hanin kokrra drithi gjysmë të përzhitura. Bile s'kaloi shumë kohë dhe mbetën fare pa ujë apo me një sasi fare të vogël (sepse për pesëdhjetë ditë rresht nuk ra asnjë pikë shi) dhe atëherë atyre që s'ishin të aftë për luftë s'u jepej asnjë pikë ujë, kështu që, duke mos pasur mundësi ta njomnin pak gojën e shkruambuar dhe t'i ushqenin zorrët e thara, rreth tri mijë veta vdiqën në mënyrë të padenjë dhe si mos më keq; gruaja ndër krahët e burrit, foshnja në sy të prindit, motra dhe vëllai i vogël aty përpara vëllait më të madh. Aq u bënë të fortë njerëzit dhe aq u kalitën në mes të atyre vështirësive, saqë ai ushqim që kishte mbetur, u rezervojë vetëm atyre që ishin në gjendje të luftonin. Në fund, mbasi edhe uji që ndahej po fillonte të mungonte (vetëm nga dy kupëza në ditë jepeshin për secilin) dhe mbasi njerëzit, të tharë për ujë, boshatisën fundet e qelbura të ublave dhe s'po mund ta duronin më rrethimin, duke humbur çdo shpresë për shpëtim, vendosën që, mbas shembullit të burrave të fortë, me një mësymje të rrufeshme mbi armiq, ose t'i hapnin rrugë vetes, ose të vdisnin duke luftuar si burrat. Loredani, i cili pikërisht në ato rrethana tragjike po përgatiste njëfarë plani, me urtësinë dhe me njerëzinë e vet të pashoqe arriti t'i qëtesonte ato zemra të brengosura që morën vendim për diçka të rrezikshme dhe nuk e quajti aspak për turp t'ua lehtësonte atyre të shkretëve me fjalë të ëmbla e me lutje gjithë atë mori të zezash, por, i gjunjëzuar ndër këmbët e tyre dhe me lot në faqe, hapë kraharorin dhe u tha se ishte gati t'ua jepte gjakun e dejeve të vet për ta pirë dhe zemrën e vet si ushqim për ta, vecse të kishin durim të paktën edhe dy ose shumë-shumë tri deri në katër ditë ndër të zezat e luftës e të rrethimit, sepse ishte duke u ardhur ndihma e duhur dhe kështu armiku do të zbrapesej dhe emri i tyre do të për-mendej brez pas brezi. E, në rast se e kishin humbur shpresën të ndihma e njerëzve, ata duhej të kishin besim në të madhen dhe në të plotfuqishmen perëndi dhe në Krishtin e kryqëzuar, që do t'i shpëtonte prej atij tirani të pabesë e të pashpirt, ashtu si në të vërtetë ndodhi. Sepse i madhi zot, duke pasur mëshirë për gjendjen e mjeruar të atij populli, i erdhi në ndihmë në një mënyrë fare të papritur.

Dhe, siç mora vesh me anë letrash, Krishti i lumtur e pas-ka shpëtuar popullin e vet nga thonjtë e atyre të pafeve, sepse, gjatë gjithë atyre përlëshjeve, nga të rrethuarit vetëm pesëdhjetë veta paskan mbetur të vrarë dhe më pak se njëqind veta të plagosur e, ajo që na u duk si mrekulli, dy gjyle të mëdha të barbarit kishin rënë mu në mes të një grumbulli të madh të të rrethuarve që ishin mbledhur tok dhe vetëm dy veta prej tyre kishin mbetur të vdekur, aq fort ia gjet ndihmë perëndia të vetve dhe i shpëtoi prej gjithë atij armiku e prej gjithë atyre armëve.

Gjatë kësaj lufte sëmundja, e shkaktuar nga kutërbimi i kënetave ose nga malarja, mbyti, përveç sa të tjerëve nga tanët, edhe dy kapidanë, Ludovik Bembon, përfaqësuesin e Venedikut, dhe Triadan Gritin, kryekomandantin e flotës detare. Në vendin e tyre si përfaqësues i Venedikut e pastaj si prefekt i Shkodrës u emërua Anton Loredani dhe të gjithë këtë emërim e pritën me gëzim të madh, sikur t'ia ndiente zemra gjithkujt se nën udhëheqjen dhe me oguret e këtij njeriu jo vetëm që do t'u thyhej hovi turqve, por këta do të dërrmoheshin fare. Dhe sikurse motit familja e Skipionëve ia nënshtroi sundimit të Romës dhe ia hoqi qafe Kartagjenën, që e kishte shemër, ashtu edhe udhëheqësit Loredanë do t'ia thyenin hovin otomanit dhe do të dilnin triumfues mbi një armik kaq të tmerrshëm.

Tashti turku po përgatit në Konstantinopol një flotë të madhe, siç po thonë ata që kanë ardhur këto ditë prej atyre viseve. Edhe qytetin vetë po e përtërin dhe po e fortifikon me sa fuqi që ka, duke grumbulluar gjithfarë material dhe duke thirrur nga të katër anët teknikë të zotët për fortifikime të tilla. Kërcënime të mëdha priten prej këtij tirani të tërbuar e mendjemadh, të cilit sivjet i shkuan punët si mos më keq; vetëm në fushatën e Shkodrës ka humbur më tepër se njëzet mijë veta për turp e faqe të zezë të tij.

Djali i tij më i vogli, i cili udhëhiqte në territorin e Cilicisë⁽¹⁷⁾ ajkën e ushtrisë kundër persianëve, kur pa se lu shpartallua ushtria, u sëmur rëndë dhe vdiq. Atëherë sulltani Mahmud pashën, një nga këshilltarët e vet dhe një nga shokët e fushatave, që me zotësi pati shtruar Eubenë dhe pati dalë faqebardhë në luftën kundër persianëve, e vari në litar ose sepse i kishte hyrë frika për ndonjë tradhti, ose sepse kishte dashur të hakmerrej për vdekjen e të birit, të cilin, sikurse flitet, e paska helmatisur Mahmudi, sepse ai djalë paskësh adhuroar gruan e tij dhe e paskësh shtënë

në dorë tinëz burrit. Dhe, duke mos u mjaftuar me kaq, edhe të vëllanë e përshkoi me lu tejpërtej duke e mbytur me torturat më çnjerëzore. Deri gruan me gjithë fëmijët e njomë ia mbyti po me aso torturash.

Kalorësit tanë, që luftojnë në Peloponez, pashanë turk bashkë me dy mijë kalorës i zunë robër dhe i përshkuan të gjithë me shpatë. Veç kësaj ata pushtuan edhe kështjellën e pathyeshme të Rampanit⁽¹⁸⁾, mbasi zunë në befasi dhe vranë rojat.

Por me shumë kushte e me shumë lutje duhet zbutur i madhi zot, për hir të të cilit punët po na shkojnë përherë e më mirë, që këtë murtajë dhe këtë shuplakë të popullit të vet ta largojë prej nesh. E, në qoftë se të zezat dhe mbrapëshittë tona kërkojnë ndëshkim, derisa për fajtorët ka gjithfarë kërbagesh dhe derisa perëndisë nuk i mungojnë mjetet për dënimin e fajtorëve, me vishkull tjetër le të na rrahë dhe me mundime të tjera le të na ndëshkojë.

Shëndet e të fala

Venedik, 10 shtator
1474

MARIN BEÇIKEMI

NGA FJALIMI PANEGJIRIK

PANEGJIRIK⁽¹²⁾ I MARIN BEÇIKEMIT SHKODRAN
(DREJTUAR) SHUMË TË KTHJELLËTIT DOGJE
LEONARD LOREDANIT DHE SHUMË TË NDRITURIT
SENATT TË VENEDIKUT

Sikur unë të isha lindur jo nën sundimin e Venedikut, por edhe në një skaj të viseve më të largëta, në një botë tjetër dhe për pak sa s'hashë nën një diell tjetër; sikur unë të banoja jo në Itali, jo në Breshja⁽¹³⁾, jo në një qytet kaq të përmendur e besnik të shtetit tuaj, por mu në skaj të botës, prapëseprapë nuk do të përtoja të kapja fëmijët e mi dhe, duke udhëtuar me vrap, qoftë edhe nëpër rrugë shumë të gjata, të drejtohesha nga Venediku që të kisha mundësi të shihja lartësinë tënde, të shikoja madhësitinë e këtij Senati shumë të lavdishëm dhe t'ju nderoja...

Pastaj unë të falënderoj ty, o i larti princ, ty me gjithë Senatin, që ma plotësuat dëshirën time; bile ju falënderoj me gjithë zemër dhe nxehtësisht që e patë të arsyeshme se e meritoja këtë nder; dhe falënderimet e mia janë më të mëdha e më të ngrohta në qoftë se pa meritën time më gjykuat të denjë për një nder kaq të madh. O zot i madhërishtëm, se me çfarë zemre më ftuat të vija këtu pikërisht atëherë kur unë kisha frikë t'ju dilja përpara. Sa mirë që më pritët...⁽¹⁴⁾

Sulltan Murati II... si rufe përshkoi mbarë Greqinë me gjithë tokat e ishujt e afërm dhe s'mbeti njeri pa u dridhur e pa u tmerruar dhe të gjitha ato vende i shtiu në dorë deri në Vlorë. Bile pushtoi edhe Epirin. Së fundi, mori edhe Krujën, një kështjellë, që nga natyra e vendit nuk mund të pushtohej në asnjë mënyrë, por atë ia dorëzoi princi Gjon Kastrioti bashkë me tre djemtë e vet si peng: Konstandinin, Reposin e Gjergjin (të cilin pastaj turqit e quaj-

tën Skënderbej), megjithëse edhe djalin e madh, Stanishin, bashkë me pengje të tjera më bujare ia pati dorëzuar që më parë si dhuratë Isak beut me anën e djemve të vet, Barakut dhe Isa pashait¹³⁵).

Dihet mjaft mirë se ç'kanë vepruar venedikasit kundër këtij armiku, atëherë kur perandori Sigismund dhe Filipi, duka i Burgundisë, në luftën kundër tij u shpartalluan keqas¹³⁶); dhe në të vërtetë Filipin, i cili qe dërguar në Adriaqas¹³⁷); dhe në të stolisur triumfin e ngadhënjyësit, venedikasit napol për të stolisur triumfin e ngadhënjyësit, venedikasit e shpëtuan kundrejt një shpërbliimi të madh në të holla, kurse Sigismundin, në ikje me disa të tjerë, prapë venedikasit me flotën e vet, që ruante detin e Propontidës¹³⁸), e shpëtuan prej armikut që po e ndiqte me një kalorësi të shpejtë; e çuan në Raguzë dhe prej andej ai u kthye në Panoni.

S'po i përmend ndihmat që venedikasit i dërguan despot Gjergjit kur ky iu kthye mbretërisë së Myzisë më ndihmën e Vladislaut, mbretit të virtytshëm të panonëve¹³⁹).

S'po përmend se çfarë trimërie treguan ata në brigjet e Propontidës, kur pikërisht Vladislaut pati vendosur të bashkohej me ushtritë venedikase; por çdo shpresë i shkoi kot, sepse gjenovezët, me sa thuhet, të thyer me të holla prej Amuratit, transportuan me anije të veta prej Azie ushtrinë me të gjitha mjetet e tjera luftarake dhe, përpara se të bashkoheshin të dy ushtritë armike, turku mendoi t'i dilte përballë panonit dhe, mbasi u ndez beteja mu rrëzë kështjellës së Varnës, megjithëse Sabendini, pashai i Rumelisë, d.m.th. kryekomandanti i ushtrisë turke të Evropës, u thye prej Gjon Huniadiut, guvernatorit të mbretërisë, prapëseprapë mbreti, si djallë i ri që s'diti të ruhej, u vra dhe krishterimi qysh me atë luftë e pësoi rëndë për një kohë të gjatë.

S'ka njeri që të mos jetë aq në dijeni të ngjarjeve, që të mos e dijë se ç'keni vepruar ju kundër Mehmetit II, sa gjak kenë derdhur për perandorinë konstandinopolitane, sa gjak për shpëtimin e Perandorisë së Trapezuntit¹⁴⁰) dhe për sigurimin e për lirinë e Bosnjës¹⁴¹), d.m.th. të Panonisë së Poshtme. Vallë ju lëshoi zemra ju në mbrojtjen e Peloponëzitetit¹⁴²)? S'qetë ju që me një flotë madhështore e të fuqishme dhe me këmbësori e kalorësi u nisët nën komandën e burrit të shquar, Kristofor Mauros, porsa dha shenjëën papa Piu II¹⁴³)? Nuk qetë ju, vallë, që e armatosët Usung Hasanin¹⁴⁴) kundër armikut të përbashkët- S'qetë ju që i dhatë dërmën kalifit të ushtrisë aziatike që e quajnë pasha i Anadomëni? A nuk u dalluat dy herë në këtë farë trimërie? A nuk

qetë ju, vallë, që e shporrët prej tokave tuaja pikërisht Mehmetin, duke bërë kërdi mbi të e duke e mbuluar me turp e faqe të zezë?

Po sot, a nuk qetë ju që ia thyet hovin mbretit të sotëm, Bajazitit¹⁴⁵)? S'qetë ju, vallë, që i dolët përballë fuqisë turke, e cila faqe gjithë botës kërcënohej se do të bënte çmos ta lante në gjak Italinë me gjithë viset e Perëndimit? Unë me këta sy kam parë gjakun e venedikasve duke shkuar rrëzë; kam parë të vrrarë sa kapidanë trima, kam parë sa limane e brigje plot me kufoma burrash në nam e në zë, kam parë se në ç'gjendje u katandisën sa e sa qytetarë nga më fisnikët, sa anije që u mbytën; sa qytete që u pushtuan i kam parë duke u zhdukur në çast; të dridhet zemra në shtat po t'i kujtosh kërcënimet e tmerrshme të ditëve tona.¹⁴⁶)

Por nuk do të ndalem të flas më gjatë mbi këtë pikë, jo aq për të mos përtërirë kujtimin e sa të zezave që janë harruar, sesa për të mos lënë pas dorë në këtë bisedë lavdet tuaja të shkëlqyera, ndërsa po nxjerrim në shesh mbrapëshpëtitë e tjetërkujt. Deri këtu u rashë shkurt ngjarjeve. Po fundi pse të zgjatem në përshkrimin e fatkeqësive, derisa po shoh se ju nën udhëheqjen e princit tonë thujse çdo punë e këni rregulluar më së miri?

Këto që thashë, të gjithë i mbajnë mend, të gjithë i rrëfejnë dhe, në i paçin sytë në ballë, të gjithë i shohin: Senati i Venedikut përditë e më me zjarr shkon duke ia prerë hovin tërbimit barbar dhe s'do ta durojë më gjatë një shëmtim e një turp kaq të madh; jo, nuk do të mbetet pa e shkullur me rrënjë këtë murtajë kaq të tmerrshme e kaq mizore, e cila orvatet ta helmojë e ta zhdukë fenë e krishterë; jo, nuk do të mbetet pa e flakur, me sa fuqi që të ketë, përtej Skythisë¹⁴⁷) dhe Kaukazit dhe pa e shfarosur tiranin turk, Bajazitin, të vetmen shuplakë të krishterimit, njeriun më të pabesë e më gjakësor që ka parë bota.

MERITAT E DERES SË LOREDANEVE

Këtu, mbasi përshkrova shkurt se si veprroi Republika për fe dhe për nderig e vet, mund të dalë ndokush dhe të më thotë se mos, vallë, kam ndër mend t'ji kaloj në heshtje lëvdadat e derës së Loredanëve, derisa ajo i ka bërë shërbime aq të mëdha Republikës, saqë thujse s'ka pasur as lavdi,

as fatkeqësi ku të mos ketë qenë komandant ushtrie ndonjë prej Loredanëve dhe të mos i ketë dalë nami, sikurse duket sheshit nga dëshmitë e të gjitha anave.

Oh, sikur të kisha mundësi t'i rreshtoja të paktën vetëm emrat e tyre dhe t'i këndoja trimëritë e tyre ashtu si e kam për detyrë e si ma do zemra; mbasi, përveç arsyes së kësaj barre që mora përsipër, del edhe fakti se, megjithëqë Shkodra i nderoi dhe i respektoi njësoj të gjithë senatorët dhe bujarët e Venedikut, prapëseprapë që në fillim zgjodhi si pajtorë të vet Loredanët, sikurse motit Sidicinët patën zgjedhur si pajtorë Kasejtë, Puteolanët Brutët, Lacedemonët Klaudejtë... Marcelet, Alobrogët Fabejtë, Bononensët Antonajtë, Dyrrahinët Ciceronët¹⁴⁶; pikërisht nën mbrojtjen e Loredanëve kanë qenë dikur të parët tanë, nën hijen e tyre kanë jetuar baballarët tanë; edhe sot ne dhe bijtë tanë, Loredanët i kemi si prindërit tanë¹⁴⁷.

Vetë perëndia, zot i gjithësisë, veproi në mënyrë që prej çdo ngushtice e vështirësie të na shpëtonte një udhëheqës nga dera e Loredanëve dhe pikërisht në shoqëri me njërin nga Loredanët dhe nën udhëheqjen e tij të përshkoheshin (sikurse do të tregojmë më vonë) nëpër sa e sa vuajtje, rreziqe e të zeza...

Por të gjithë këtyre burrave nuk do t'u vijë rëndë në rast se do t'i kalojmë në heshtje, sepse këtu na del përpara Antoni, i quajtur Shkodrani¹⁴⁸, i cili edhe gjetiu kërkoi të themi për të se me çfarë durimi e trimërie qëndroi në rrethimin e Shkodrës në një cast kur të gjithë kishin humbur çdo shpresë për shpëtim; dhe prej andej, që t'i dilte përballë me fuqinë detare armikut të thyer në toke, mbasi u zgjodh komandant flote pothuaj me të gjitha votat, e rimëkëmbi fatin e Venedikut, që ishte në rrezik të perëndonte dhe me çfarë shpejtësie u lëshua dhe bëri kërdi mbi një mori të madhe barbarësh që i kishin vënë rrethimin Nau-paktit¹⁴⁹; u kalli tmerrin dhe i vuri përpara; një fitore të tillë ai korri kur çliroi ishullin e Lemnit...

MERITAT E SHKODRËS NDAJ VENEDIKUT

Mirëpo, mbasi e solli puna që unë të jap përshlytjen e një oratori ose të paafitë ose mosmirënjohës, do të preferoja ta kisha namin më tepër si gojtar i pazotë sesa mosmirënjoh-

hës dhe do të orvatem të mos mbetem pa ju parashtuar dot shenja nderimi e mirënjohjeje që i kam për detyrë.

Unë detyrohem t'ju falënderoj, o krerë e senatorë, si nga ana e opinionit publik, ashtu edhe nga ana ime.

Dhe më së pari shkodranët, ose më mirë të themi shumica e shkodranëve, njëzëri flasin për bamirësitë tuaja kundrejt tyre dhe këtu shfaqin dëshirën t'ju falënderojnë ju, shpëtuesit e tyre, edhe ju të dëgjoni zërin e tyre, me të cilin ata dita-ditë e ngrejnë në qiell mirësinë tuaj.

Por, mbasi një dëshirë e tillë nuk ka se si të kryhet, meqë bashkëqytetarët e mi janë të shpërndarë në të katër anët e shtetit tuaj, unë vetë e mora përsipër barrën që të mos flisja si një letrar privat, por si një orator i atdheut tim fatzi.

Përpara se t'ia filloj falënderimit më tepër me zemër sesa me zotësi, marr guximin të them se bamirësitë tuaja aq të mëdha e aq të shkëlqyera nuk kanë rrjedhur nga fati ynë i mirë, por nga zemra e mirë që ka punuar me drejtësi; dhe me të vërtetë, sunduesi i mirë e ka për detyrë t'u bëhet kraht të gjithë njerëzve, por një sundues i mirë e i urtë t'u vijë në ndihmë sidomos atyre që kanë shërbyer më së miri dhe që janë dërrmuar rëndë, sikurse jemi ne shkodranët e shkretë.

Dhe këtë nuk e them edhe aq nga dëshira për t'i thurur lavde atdheut tim apo për të nxjerrë në pah meritat e të parëve të mi, sesa nga detyra që kam për të nxjerrë në shesh kujdesin tuaj për ne.

Krerë e senatorë shpirtmirë, sikurse patët durimin të ma vnit veshin deri këtu, tashti, me qëllim që t'i njihni mirë bamirësitë tuaja, ju lutem me gjithë zemër të dëgjoni jo meritat tona, por të zezat dhe mjerimet që kemi pësuar; ndër të mira, kujtimi i të zezave të kaluara nuk mund të jetë veçse i ëmbël, ashtu siç është për detarin kujtimi i stuhive dhe për ata që shërohen kujtimi i sëmundjeve.

Dhe ju, të mallëngjyer nga lotët dhe nga psherëtimat e mia, mos ma ndërpritni fjalën, sepse njeriu, duke përshkruar mjerimet e veta, e lehtëson disi dhimbjen e vet dhe përmes ofshamave dhe lotve i jep shkrim zemrës së vet.¹⁵⁰

Tashti, cili është ai qytet që guxon, s'po them t'ua kalojë shkodranëve, por edhe të krahasohet me ta për sa i takon besnikërisë dhe dashurisë ndaj shtetit të Venedikut? Këta qenë të parët nga të gjithë popujt e mbarë Dalmacisë, të Maqedonisë, të Epirit, që, pa pësuar ndonjë humbje luftarake, pa u dërrmuar prej ndonjë rrethimi, pa qenë thirrur në luftë vetë, pranuan zotërimin tuaj; me sa kam dëgjuar, ata pa-

tën dërguar te ju si përfaqësues pikërisht gjyshin tim, Pjetër Beçikemin.

Ky, kur iu dha fjala, nisi e tha: «Paçim ardhur me këmbë të mbarë për ju, o krerë e senatorë të Venedikut, dhe për kreyjt shtetin tuaj; daltë puna me doli për ne dhe për popullin e Shkodrës për sa të jetë jeta. Unë dhe ky shoku im, Shtjefën Jonima, me vendimin e pleqve tanë, gjithçka kemi: vshjen tonë, qytetin tonë, fushat tona, kështjellat tona juve jua kemi falur dhe juve po jua dorëzojmë. Sepse e dimë mirëfilli se atdheu ynë do të jetojë më mirë nën zotërimin e Venedikut, sesa nën drejtimin e vet dhe me ligjet e Veta. Pranojeni, pra, këtë besë në emër të mbarë Shkodrës, e cila, po të kishte mundësi të shkulej me themel dhe të vinte deri këtu, do të ishte kënaqur edhe më tepër duke e kryer vetë këtë punë. Kjo besë, që sot po ju jep Shkodra, gjithmonë ka qenë, është dhe do të jetë e shenjtë, e qëndrueshme, e paprekur, çfarëdo që të ndodhë, si në ditë të mirë, ashtu edhe në ditë të keqe.»⁽¹⁵¹⁾»

Atëherë Balsha, mbret i të dy Myzive, i Trakisë dhe i Greqisë⁽¹⁵²⁾, i cili, mbasi s'mundti të na shtinte nën zgjedhje, ishte bërë tym e flakë, sepse ne vullnetarisht jua kishim lëshuar juve në dorë veten tonë, lirinë tonë dhe të gjithë krahinën tonë ashtu siç ishte, nisi të sulej mbi ne me një ushtri jashtëzakonisht të fortë dhe mu atje rrëzë ledheve në përleshjen e parë e pati zënë ungjin e tim ç'vysi, Flor Beçikemin, të plagosur, që pikërisht për këtë arsye nuk mundti të shpëtonte dhe, mbasi e hodhi në pranga, e mbyti në torturat më barbare dhe ne për dy vjet rreshi na mbërtheu me një rrethim të tmerrshëm; dhe ky rrethim do të kishte vazhduar edhe më tepër, sikur të mos e kishte marrë mortja mbretin në kohën e duhur⁽¹⁵³⁾ duke na shpëtuar prej atij tërbimi të poshtër pikërisht ne që po qëndronim në besën e dhënë.

Edhe Stefani, despot i Myzisë⁽¹⁵⁴⁾, duke dashur të na shtinte në dorë me pahir, me një ushtri të madhe, na dogji e na poqi me hekur e me zjarr, pastaj vendosi të na pushtonte qytetin me të gjitha mjetet luftarake që kishte; mirëpo, kur pa se çdo orvatje po i shkonte kot, mbas katër muajsh u kthye në mbretëri të vet dhe aty la kapidanin e vet, trimin e fortë e të papërtueshëm, Pjetër Mazrrekun, i cili thaujse për tre vjet u përpoq të na detyronte të dorëzoheshim prej urie. Aq e madhe qe zia që e kishte kapërthyer qytetin, sa që shëndetligët, nga mungesa e çdo gjëje, vdiqën me shumicë. Atëherë morën një vendim të rrezikshëm, por të domosdoshëm: dërguan tek armiku shtatë fisnikë prej shtatë familjesh bu-

jare nga më të parat, gjoja sikur ishin të arratisur; këta, me dinakëri, vepuruan në mënyrë që armiku u besoi se ata do t'ia dorëzonin qytetin me tradhti, po t'i lejonte t'u afroheshin mu në pellg të natës vrap e vrap portave të qytetit me një çetë të të vetve. U drejtuan atje dhe dhanë shenjë siç i kishin pasur fjalët; qytetarët hapën portat dhe u turrën jashtë, i zunë e i dënuan armiqet, që s'e pritnin asfare dhe porsa ishin zgjuar; Mazrrekut ia plaçkitën shatorret dhe ai vetë mezi shpëtoi duke ikur majë një kali ku e gjeti më të shpejtin.

Pasardhësi i Stefanit, Gjergj Vuku⁽¹⁵⁵⁾, me atë shpirt mizorie dhe me një përpjekje më të madhe se i ungji, sulmoi Shkodrën, e rrethoi nga të katër anët me pahisore e hendeqe, por edhe ai, meqë u bë kërdi e madhe në ushtrinë e tij, pas shtatë muajsh rrethimi, u largua.

S'kaloi shumë kohë dhe u lëshua kundër nesh Balsha i ri, që quhej Johan⁽¹⁵⁶⁾; këtë, me anë të armëve tuaja dhe me ndihmën e proveditorëve, Françesk Kulirini dhe Nikollë Loredani, jo vetëm që e vunë përpara, por edhe e dëbuan jashtë mbretërisë. Atëherë ai kaloi në Dauni⁽¹⁵⁷⁾ dhe me ndihmën e disave, që e kishin halë në sy lavdinë e Venedikut, ndezi një luftë edhe më të rreptë; por ju këtë luftë me të shpejtë e shuat, duke hyrë në marrëveshje me të, në mbështetje të së cilës atij i lëshuat kështjellat e Tivarit dhe të Drishtit⁽¹⁵⁸⁾.

Pas pak vjetësh duka Stefan, vjehëri i Balshës⁽¹⁵⁹⁾, në krye të një ushtrie të pamasë ç'merr nga Myzia e Sipërme, plaçkiti mbarë krahinën dhe atje dogji edhe kështjellën e Danjës; por, nësa ai po shpejtonte ta nënshtrohte qytetin tonë, Alois Loredani i doli para me ushtri në anije dhe e shpartalloi e atëherë shkodranët iu qepën prapa dhe ai farë kapidani mezi shpëtoi me një pakicë që kishin kuaqt më të shpejtë dhe çdo gjë që kishte në krahinën e Shkodrës e humbi. Asokohe gjyshit tim iu vra i vëllai në sulmin e Drishtit; nuk shkoi shumë kohë dhe atë vetë e gjeti ai fat.

Më vonë trimi vojvodë Altomani⁽¹⁶⁰⁾, me një mori ushtrie, shtiu në dorë kreyt atë krahinë me gjithë kështjellat dhe thaujse kreyt rrethet e Shkodrës dhe plot mburrje për atë fitore synonte t'i futej edhe ovtetit brenda. Mirëpo shkodranët, mbasi gjetën kohën dhe vendin e përshtatshëm, u hodhën në sulm mbi këtë armik, që, i kapardisur, po kalonte Bunën; ai në atë çast, i tmerruar prej sulmit të papritur, mori arratinë dhe, mbasi ta nënt iu vunë në shpinë duke e ndjekur këmba-këmbës, e zunë bashkë me të vëllanë pranë Shasit, kështjellë jona, dhe e dërguan në Venedik; edhe kjo

betejë mund të vlejë si dëshmi e trimërisë dhe e besës së atdheut tim, në qoftë se mund të quhet betejë e vërtetë, se, fundi i fundit, aty shkodranët armikun e thyen më tepër me guxim, sesa me armë, dhe e vunë përpara aq me shpejtësi, sa që më shumë mund të zgjatej përshkrimi i atij luftimi, sesa u zgjat në realitet zhvillimi i tij.

Nuk po i përmend zotërinjtë e krahinës që vazhdimisht na dolën armiq të rrezikshëm.

Në mes të sa e sa rreziqeve e të zezave, vallë, a nuk do të dilte, o bujarë e senatorë të ndritur, Shkodra ime më e para nga gjitha qytetet e tjera që tregohen, janë treguar e do të tregohen jashtëzakonisht besnike?

Nuk po përmend këtu se sa vuajti ai qytet, çfarë pa, se ç'grabitje e ç'plackitje shtëpish e çfarë dhunimesh ndër tempore provoi për më tepër se njëqind vjet; sa shenjtore e faltores u dogjën, sa ndërtesa publike e private u shkrumbuan në flakë, sa fshatrave dhe bashtinave ia vu zjarri; sa ushtri të tmerrshme kaluan atje duke plackitur jo një herë, por sa e sa herë. Nuk po përmend britmat barbare, jo britma, por ulërima, apo shungullimat e papritura të shtëpive kur shembeshin. S'po përmend se sa gjak u derdh, se ç'plagë të tmerrshme u hapën, se sa rrethime u bënë atje, por, me një besë të pashoqe, kur ledhet e qytetit ishin rrafshuar në të katër anët, përballë armëve dhe topave të armikut doli gjoksi i qytetarit, që s'donte t'ia dinte as rrezikut, as vdekjes. Kurrë s'do të mbaroja, po t'i përshkruaja të gjitha. Por tashti të kalojmë në një pikë tjetër.

Shkodra thaujse për tridhjetë vjet arriti të përballonte sulmet e rrepta dhe të rrezikshme të otomanit, Shkodra korri gjithë ato fitore kundër një armiku jashtëzakonisht mizor në sa e sa luftime vdekjeprurëse; Shkodra, nën komandën e Pal Loredanit, kalifin bejlerbej të hordhivë të Anadollit, i cili, me gjashtëdhjetë mijë ushtarë pas vetes, ishte mburrur se brenda katër ditëve do ta pushtonte qytetin, me turp e faqe të zezë të tij, e dëboi prej ledheve dhe e detyroi të braktiste shatorret e veta thaujse me të gjitha stremet që kishte dhe t'ua mbathte këmbëve që të shpëtonte ai vetë me gjithë ushtrinë⁽¹⁴⁾.

Nuk po e përmend veprimtarinë tonë nën udhëheqjen e Skënderbeut, të cilin ju e patët shpallur si kryeprijësin tuaj në atë krahinë dhe e patët bërë bujar venedikas atëherë kur, mbasi i largua fshehtas prej Mezid beut, komandantit të ushtrisë turke, ku shërbente si ushtarak, përsëri shtiu në dorë

sundimin atëror. Vallë, nuk qemë ne që u ndeshëm me sulltan Muratin, gjyshin e këtij sulltani që mbretëron sot?

E rrëzë ledheve të Krujës a s'qemë ne që, duke bërë kërdinë në shumicën e ushtrisë së tij, ia prunë shpirtin në fyt nga zemërimi? A nuk qemë ne që i bëme shkrumb e hi krafinat e tij? S'qemë ne, vallë, që me Skënderbeun në krye dhe me ndihmën e tesalëve dhe të epirotëve arritëm deri në breg të Strumës?⁽¹⁵⁾

Nuk po përmend se ç'kemi bërë nën komandën e mëkëmbësit, Josafat Barbarosës, kur Lekë Dukagjini pati mbledhur disa mijëra turq kundër të vëllait, të cilët ne i shpartalluam me një luftim të rregullt, megjithëse si numër ishim më pak dhe aq mirë e ndoqëm, ç'merr nga bregu i Drintit nëpër lugjet dhe nëpër shpatet e Malit të Zi, sa që të gjithë sa qenë mbetën të vrarë, përveç një pakice që në pikë të vrapit ua mbatën këmbëve nëpër male e rrugë pa rrugë me gjithë Lekën⁽¹⁶⁾.

RRETHIMI I PARË I SHKODRËS

Do të dalë ndokush të më thotë: Këto janë punë të vjetra. E di edhe unë dhe, sa më të vjetra që të jenë, aq më të shenja janë; gjithë këto merita të tilla dhe kaq të mëdha me kohë fitojnë dinjitet, rëndësi e autoritet dhe, si të thuash, njëfarë nderimi fetar, pikërisht si pleqtë që shkojnë duke u moshuar përditë dhe ne përditë e më tepër i nderojmë, kurse moshatarët tanë, megjithëse dashuria ndaj tyre është më e ëmbël, prapëseprapë i respektojmë më pak; kështu edhe bamirësitë e vjetra kanë më rëndësi sesa të reja, ndonëse të tashmet duken më të ëmbla. Le pastaj që Senati i Venedikut, i cili është gjithmonë i njëjti, as nuk vdes, as nuk liget, as nuk plaket, as nuk pëson gjë, siç pësojnë mbretërit dhe sundimtarët e tjerë; meritat e qytetarëve, të shokëve, të miqve, të kujtdo tjetër nuk do të zhduken me kohë, as mund të zhduken, as mund të lihen në harresë. Po le t'i quajmë të vjetruara ato që përmendëm, le të jenë vyshkur e tharë, le të jenë bërë hi e pluhur; po ç'do të themi për këto ngjarjet e freskëta, që i kemi parë me këta sy në rininë tonë? Të flas apo të rri në heshtje?

Se me çfarë bese e qëndrese, mes dallgëve të fatit shko-

ranët e patën duruar atë luftë aq të gjatë, një nga më të
ëndat e më të rrezikshmet që u pati shkaktuar Mehmeti, ai
irani më mizor i turqve, këtë të gjithë e dinë më së miri;
të gjithë e dinë se si Sulejman pashai, me njëqind mijë ush-
arë të grumbulluar nga krahinat e Evropës dhe nga vetë
ardhëditë e tiranit, e pati rrethuar Shkodrën¹⁶⁹; se si i pati
rrafshuar përdhe muret e qytetit dhe ndërtesat publike e pri-
vate, se si, ku me kërcënime e ku me premtime, i pati bindur
qytetarët që të dorëzoheshin, se si qyteti im e pati pritur
trimërisht gjithë atë mori ushtrie mu aty te muret e veta;
mu aty sa e sa herë i dërrmoi, bëri kërdi të madhe dhe iu
për kufoma të shokëve të vet, deri rrëzë kodrës; se si shtiu
në dorë flamujt ushtarakë dhe plaçkat e një triumfi të mre-
nkullueshëm; se si zmbropsi dhe thujase i dërrmoi me plagë
naja njëzet mijë veta të armikut bashkë me tridhjetë koman-
dantë, ndër të cilët ishte edhe Ali beu, pasha i Serbisë.

Kjo fitore u arrit nën komandën e Anton Loredanit, të
cilin me të drejtë mund ta quaj një Fabius¹⁶⁹ venedikas;
ky njëkohësisht kryente detyrën e ushtarit dhe të komandan-
tit dhe me një vëzhgim të vëmendshëm vështronte çdo gjë:
parashikonte, askund nuk linte gjë mangët, këshillonte, lutej
dhe stërlutej e ngushëllonte.

Megjithatë Sulejmani nuk hoqi dorë prej rrethimit dhe i
katandisi të rrethuarit në një gjendje aq të ngushtë dhe në
një mungesë aq të madhe të sendeve më të nevojshme, saqë
i detyroi jo vetëm të ushqeheshin me kafshë të ndyra që
nuk shtiheshin në gojë, po edhe, të djegur etjeje, të pinin
ekskrementet e veta; pastaj prindër, fëmijë, gra dhe gjithë ajo
mori dashamirësh që s'ishin për luftë, as të aftë për qëndre-
së, ose jepnin shpirt si mos më keq në mes të puthjeve dhe
të përqafileve të fundit, ose flakeshin ndër thonjtë e armi-
kut, pamje kjo që të këpuste shpirtin; dhe të gjitha këto i
shkaktoi Sulejmani; pastaj edhe ajo pakicë ujë krejt i tur-
bullt, që nuk u ndahej të gjithëve, por vetëm luftëtarëve, dhe
çdo gjë që mirë a keq vliente si ushqim, shiheshin të fikur e
kishin zmbropsur armikun nga ledhet, shiheshin të fikur e
të tharë fizikisht deri në gradën e fundit jo aq prej mundit
prej etjeje. Pleqtë, që fati i zi i kishte mbajtur gjallë për të
parë atë ditë të zezë, të vendosur për t'i dhënë fund jetës
(sepse e shihnin se kjo ishte për dobi të të rrethuarve) ia re-
komandonin rinisë trimëreshë atdheun, që ata vetë s'po e

mbronin dot. Gratë, duke vajtuar e duke u endur poshtë e
përpjetë, pa ditur se çfarë vdekjeje të zgjidhnin për vete e
për fëmijët, pyesnin herë njërin, herë tjetrin, këdo që tako-
nin, pastaj u drejtoheshin njerëzve të vet dhe, duke i shtrë-
nguar me shpirt për të fundit herë, me lot e me klithma u
luteshin, me be e rrufe, që më mirë t'ua ngulnin thikën në
zemër.

Kur, pastaj, të rrethuarit, të shtangur, panë jo së largu,
por mu aty ndër sy pleqtë e shkretë të tërhequr zvarrë të
këmbët e turqve (a ka më mjerim për ngadhënjimtarët e di-
kurshëm?) duke mbaruar nën poshtërimin e skllavërisë dhe
jo nën shpatën e armikut, ashtu edhe gratë e grabitura, që
i shtrëngonin fëmijët sa më fort që mundnin dhe ashtu lidhur
ndër pranga dhe të vëna përpara drejtonin sytë herë nga qie-
lli e herë nga qyteti, atëherë të rrethuarit, po them, lëshuan
një vikamë deri në kupë të qiellit dhe thujase e humbën të
gjithë atë qëndresë prej burrash të vërtetë. Dhe nuk është
për t'u çuditur: dëgjohej vajtimi i robërëshave, dhimbja për
njëri-tjetrin përtërinte lotin e vajimit tek shiheshin për he-
rën e fundit. Fatkeqësi me të vërtetë e madhe, një skenë e
të këpuste shpirtin, që ishte më e hidhur se vetë shkatërrimi.

Ka pasur, vallë, qytet të pushtuar më fatzi që të ketë
parë shenja të një dëshpërimi kaq të madh?

Po ku po vete unë? Do të duhej përroi i rrëmbyeshëm i
Demostenit dhe deti i pamasë i Ciceronit për t'i qarë paksa
me lot mjerimet tona. Se, po të donim të thurnim historinë
e atyre të zezave, për përshkrimin e tyre të denjë nuk do të
gjenin fjalë as Herodoti, as Tuqididi, nuk do të gjenin fjalë
as Salusti aq i përmendur për vërtetësi historike, as Livi që
shkëlqen me një gojëtar aq të rrjedhshme e të kulluar. Por
të kthehemi atje nga u nisëm.

Në cilin qytet (si në Shkodër), në një gjendje kaq tragji-
ke, ka arritur puna deri në një vendim të tillë, saqë natën,
ashtu papritmas, thujase në një të rrahur qerpiku, ndodhe-
shin të gatshëm disa veta qëllimisht për t'i dhënë zjarrin qy-
tetit e njëkohësisht të gjithë qytetarët e tjerë të dilnin be-
fas dhe të derdeshin mbi shatorret e armikut, duke iu lutur
të madhit Zot, pa u ngutur, verbtas e marrëzisht, sikurse ndodh
ndonjëherë që s'je as në gjendje të rrëmbesh armët, jo më
të hysh e të përleshesh? E kjo s'bëhej, jo, me qëllim arratie,
mbasi askund nuk kishte mbetur ndonjë shpresë për shpë-
tim, as një shteg i sigurt për t'u arratisur, por ashtu siç
ishte caktuar e vendosur, siç kishte marrë formë të prerë,

të gjithë sa ishin, të vdisnin, por jo pa u hakmarrë e pa bërë kërdinë mbi armikun.

Në një dëshpërim të tillë Loredan Shkodrani qëndroi si burrat e, duke dalë para të rrethuarve, me be e rufe, në emër të besës së tyre të jashtëzakonshme, në emër të perëndisë dhe të këtij shteti, duke pasur parasysh trimërinë me të cilën do të mbronin atdheun, veten e vet, fëmijët e gratë, objektet e shenja dhe lake, Venedikun dhe vetë Krishtin, iu lut që ta shtynin edhe për një ditë shpërthimin dhe sulmin mbi armikun. Ujë kishte mbetur edhe për një ditë. Solli si dëshmitarë gjykatësit e qytetit dhe kreerët e kuvendit. Ai goxha burrë, përveç lutjeve, nxori edhe lot; dhe arriti t'u thoshte që t'ia ngulnin thikën në zemër (e ndërkaq zbuloi edhe kraharorin), t'ia merrnin gjithë gjakun deri në pikën e fundit dhe ta ndanin ndërmjet tyre për ta pirë; dhe nuk u ndahej në asnjë mënyrë veçse gjithnjë ngulte këmbë dhe gjithnjë u thoshte që t'ia pinin gjakun.

Duket e pabesueshme, por menjëherë, porsa qytetarët i dëgjuan ato fjalë të mallëngjyra dhe shkuan fytyrën e dhimbshme të atij farë kapidani, ndërruan mendimin.

Edhe unë kujtoj se jo vetëm fatkeqësia dhe vajtimi i mbarë qytetit, por edhe fjalët dhe dhimbja e atij burri ia prekën zemrën zolit dhe prej mëshirës së tij mbas ca orësh një lajmëtar i tiranit të pashpirt i dorëzoi një letër Sulejmanit, me anën e së cilës këtij i jepej urdhri që pa farë vonese të linte çdo gjë, të hiqte rrethimin dhe të kthehej në Maqedoni.

O madhëri e veprës hyjnore! O mrekulli qiellore! Pa u larguar mirë armiku, qytetarët, të djegur për ujë, u lëshuan vrap drejt lumit të Bunës për të pirë asl ujë, që e kishin dëshiruar për ditë e ditë, dhe shumë veta nga populli e përpinë me aq ashk saqë, duke mos pasur mundësi ta duronin, sepse nuk ishin mësuar, ranë përdhe krejt të fikur.

Lajmin e largimit të armikut e pruri në Venedik si përfaqësues i vendit tonë ungli im, Shtjefën Beçikemi, që i solli një gëzim të jashtëzakonshëm kësaj së shkëlqyerës republikë, e cila gjithë kujdes u ngrit në këmbë për sigurimin e shtetit të vet (sikurse ishte e drejtë në një luftë kaq të rrezikshme).

Im ungj u prit me nderime. Me vendim të Senatit qytetit të Shkodrës iu kushtua një flamur i artë për kujtim të paharrueshëm, d.m.th. iu ngrit një trofe në tempullin e

shën Markut. Antonit iu dorëzua një fletë lavdërimi, gjithashtu morën lëvdata edhe shkodranët e tij për besën, për qëndresën dhe për trimërinë e pashoqe që treguan në mbrojtjen e qytetit. Të dy palëve iu dërguan edhe dhuratat.

RRETHIMI I DYTË I SHKODRËS

Shkodranët, për t'i shkruar në ndihmë kështjellës së Krujës, që rënkonte urie, rrëmbyen armët dhe bashkë me dy mijë këmbësorë e kalorës, që i dërguat ju, dolën kundër Amar beut dhe në fushën e Tiranës u ndeshën me njëzet mijë barbarë, i vunë përpara dhe u ranë për shatorreve të tyre¹⁶⁹. Kjo do të kishte qenë një fitore e shkëlqyeshme dhe e paharrueshme, sikur këmbësoria mercenare, tepër e dëshiruar për plaçkitje, të mos ishte ndarë voq nga ushtria, kështu që barbari, duke çarë ushtrinë dysh, mësyu pjesën tjetër, e shpartalloi dhe, duke bërë kërdinë mbi tanët, iu vu në shpinë deri te lumi Jalmiasa.

Së fundi sulltan Mehmeti, njeri idhnak dhe plot mburrje për ngadhënjime e plaçkë që u kishte marrë sa e sa mbretërve, vendosi t'ia merrte hakun prindit të vet të vdekur¹⁶⁷) dhe disfatës së fundit që kishte pësuar (në Shkodër); nisi të grumbullonte brenda katër vjetve të gjitha forcat e veta, specialistë, teknikë dhe mjete luftarake. Breznive të ardhshme do t'u duket e pabesueshme, por, siç e dini, është një fakt: ai për pushtimin e Shkodrës mobilizoi mbi treqind mijë veta. Përpara nisi Ali beun, pashanë e Danubit, dhe Skënder beun, vëllanë e tij, pashanë e Myzisë së Sipërme, dhe Malkocin, pashanë e Myzisë së Poshtme; ky, me njëzet e pesë mijë luftëtarë, zuri vend nga lindja; pas tij erdhi edhe pashai i Anadollit me aq sasi ushtrie dhe nguli shatorret nga jugu. Në fund arriti vetë sulltani me një mori aq të madhe njerëzish, saqë ç'merr krejt krahina gjatë e gjerë përreth qytetit, u mbulua me shatorre e çadra në një hapësirë pesë (?) miljesh.

Me gjithfarë përdredhoresh (ndër të cilat kishte nga ato që lëshonin gjyle zjarri të pashueshëm pikërisht për t'i vënë flakën qytetit; kishte nga ato që u thonë mortaja e që hidhnin deri në qiell gjyle të ptershme dhe kaq me vrull përplaseshin, saqë nuk ishin të sigurt as ata që futeshin ndër llogore, mure

e forcama, faktore e shtëpi e deri vetë ledhet i shëmbi kulm e themel; dhe aty në sy të tij, si luftëtarët e tij, ashtu edhe tanët u treguan trima të tmerrshëm, sa nuk besohet. Dhe mua më duket se nuk meriton të lihet në heshtje fakti se, mbasi e lodhi qytetin me sa e sa luftime të vogla, së fundi me të gjithë ushtrinë dhe me sa fuqi që pati, tri herë e mësyu. Ndër këto përleshje ai me topa bënte kërdi në njerëzit e vet dhe në tanët që në atë rrëmujë vraponin andej nga binin zjarret; deri në tri mijë gjyle guri mbodhën pastaj ata që shpëtuan dhe vetëm prej njëres humbën jetën nja njëzet qytetarë; gjithashtu armiqtë gjuanin me një sasi aq të madhe armësh gjithfarësh e sidomos shigjetash që binin si breshri, saqë arrinin të prinin edhe diellin siç e pret reja, e tokë e çati mbuloheshin krejt prej tyre.

Flamujt e armikut një mijë herë u ngritën majë ledheve; u zhvilluan përleshje fyfytat edhe në zemër të qytetit; asnjë qytetar, i çfarëdo orte, nuk mbeti pa marrë një plagë. Orvatej babai t'u jepte zemër djemve, vëllai vëllait, qytetari qytetarit dhe, duke kaluar nëpër kufomat e të vetve, turreshin mbi armikun.

Edhe vajzat e gratë s'ua lëshonin vendin burrave për trimëri; shihje djalin që po mbaronte aty në prani të nënës, burrin në sy të gruas, vëllanë të shtrirë përdhe bri motrës e prapësprapë nuk i drejtonin sytë aty, por gjithnjë u përgatisnin luftëtarëve më të fortë armët për kundër armikut, kryenin çdo punë që u ngarkonin, zëvendësonin në shumë punë luftëtarët, që pushonin për pak kohë ose që do të lidhnin plagët. As topi, as arma, as plaga, as vdekja s'trembte njeri; të gjithë ishin të vendosur për një qëllim: të shpëttonin qytetin duke derdhur gjakun deri në pikën e fundit. Në të katër anët mbretëronte e zeza kërdi, kudo shihej mortaja me sy; shihje qytetarë të bërë copë-copë prej topash, trupa të tërë që hidheshin në erë; mure, rrugica, rrugë, sheshe, ndërtesa të përlyera me gjak, me copa mishi e me zorrë të copëtuara; nga çdo anë rridhte gjaku si përrua.

Në fund, kur, pas marrëveshjes që u përfundua, fatzui atdhe ra në dorë të armikut, shkodranët e braktisën atë tokë të bekuar, ku ishin lindur e rritur, shkodranët lanë atje faktore e varreza, vatra e shtëpi, tokë aq pjellore e të këndshme, lanë atje thuasje të gjithë pasurinë.

Ja një vepër e mrekullueshme, që duhet të përmendet sa të jetë jeta: nga të gjithë ata qytetarë të tri shtresave, nga bujarët, nga pronarët, të cilët, sikurse dikur kalorësit romakë, formonin ortën e mesme, dhe nga vegjëlja, asnjëri

nuk u gjet, megjithëse të ftuar publikisht dhe privatisht, dhe, ndonëse shumë veta u tërhoqën me premtime e dhurata prej barbarit, asnjë, po them, nuk u gjet që të mos pranonte më parë ta çonte jetën në mërgim e në zi, i mjeruar, i shkretuar, i varfëruar, por nën sundimin e Venedikut, sesa të qëndronte në mes të pasurive dhe të të mirave të atdheut të dashur ose ta thyente në një mënyrë ose në një tjetër besën e dikushme të dheut të Shkodrës.

Kur armiqtë, megjithëse armiq e armiq të vërtetë të pa-shpirt, panë grumbullin e qytetarëve, që në heshtje të zymtë po merrnin rrugën e mërgimit, ashtu edhe gjendjen e mjerueshme të zonjave shkodrane, të cilat, përmes radhëve barbare, tërhoqnin si shokë mërgimi fëmijet e vet që vajtonin, s'patën se si të mos mahniteshin dhe të mos çuditeshin për atë besë e qëndresë dhe të mos i mbanin lotët.

Në ato rrethime të fundit ndodhej im atë edhe ungji, nja tridhjetë kushërinj nga ana e babait dhe e nënës dhe të gjithë vëllezërit e mi; prej tyre vetëm shtatë shpëtuan; të tjerët bashkë me babanë tim të dashur mbetën të vdekur; disa u therën, disa, sikurse burri i sime motre, Nikollë Malenisi, u copëtuan prej topave; disa, gjatë përleshjes, u varrosën për së gjalli bashkë me armiq nën gërmadhat e fortifikimeve të shembura dhe aty mbetën të shtypur.

O Leonard, princ zemërbardhë, dhe ju, senatorë të dashur, sikurse i parashtrova sa më shkurt që munda meritat dhe lavditë e vendit tim, dhe këtë ma këshilloi vetëm modestia, ashtu dhimbja nuk më la të shfreja duke kujtuar fatin e zi të tij; por, sidoqoftë, thashë diçka kështu që të kujtonit se çfarë bamireshish u bëtë shkodranëve që me të vërtetë i meritonin.

Tashti mbetet të flas pikërisht për nderet tuaja dhe t'ju falënderoj, edhe në qoftë se jo ashtu siç duhet, të paktën aq sa kemi mundësi.

MERITAT E SHTËPISË BEÇIKEMI

Vetëm kjo do të kërkonte një ligjëratë të gjatë, sikur modestia juaj të më lejonte të ndalesha për të folur për veprat e bujarisë dhe të mirësisë suaj; por unë do të kufizo-

hem vetëm në një përmbledhje të shkurtër, do ta prek çështjen, si të thuash, fluturimthi, por në një mënyrë që jo vetëm unë, as bashkëqytetarët e mi, të shpëtuar prej jush bashkë me mua, por mbarë bota, të gjitha brezmitë e ardhshme ta marrin vesh ashtu siç duhet.

Këtu më së pari nuk duhet t'i lihet mangët tim etj lavdërimi që meriton. Ai, sikurse del nga dokumentet zyrtare, gati për dyzet vjet si sekretar është marrë pa ndërprerje e besnikërisht me çështjet tuaja aq të rëndësishme pranë sulltanëve të Turqisë, duke përballuar në tokë e në det sa e sa vështirësi e rreziqe nëpër popullsi barbare dhe të armatosura. Çdo mision që i ngarkohej si detyrë, pa i trembur syri aspak ua parashtronte sundimtarëve më të pashpirt, të cilët i kanoseshin edhe me rrezikun e vdekjes; ua plaste ndër sy pabesinë e tyre, ndonjëherë edhe në sy të ushtrisë që vinte e dëgjonte me armë në dorë. Shpeshherë ra në dorë të armikut, por aq mirë diti t'i mbronte të drejtat e veta si përfaqësues, saqë jo vetëm u respektua, por u përcoll edhe me dhurata. Në fund, që të vdiste ashtu siç kishte jetuar, ia kushtoi madhërisë së Republikës së Venedikut edhe vdekjen, ashtu si jetën: mbeti i shpuar prej një shigjete.

Në një çështje të tillë edhe mua, o senatorë të shquar, të më jepet leja të mburrem që sekretet e asaj lufte aq të madhe e aq të rrezikshme, të cilën me një ushtri të mbledhur shpejt e shpejt dhe ashtu në rrëmujë, e përfunduat vetëm me një betejë, përpara se t'i dëgjohej zëri, ashtu edhe sekretet e luftës që prej kohe jeni duke zhvilluar kundër turqve, në një kohë në të cilën unë as në tokë as në det nuk mungova të përballoja rrezikun e vdekjes për lavd e për nder tuajin, ato sekretet, po them, që janë shkruar me dorën time dhe janë radhitur ndër akte zyrtare të vitit të kaluar, ruhen me një rregull të tillë që, derisa ato të qëndrojnë aty, nuk do të mbetet pa dalë në shesh besnikëria ime kundrejt jush.

Të flas më gjatë për meritat e tim etj dhe të miat, nuk më lejon turpi dhe modestia, veçse unë do të përmend vetëm si ai gjithmonë ka pasur dëshirë dhe gjithmonë me lutje e me kushte i ka kërkuar perëndisë një vdekje, qoftë edhe të tmershme, në shërbim të Republikës së Venedikut dhe pikërisht si i ati ashtu edhe i ungjil, me një fjalë të gjithë Beçikemët s'u kursyen të jepnin jetën për këtë Republikë; një vdekje kësaj soi ai e quante të lavdishme dhe ua dëshironte djemve dhe nipave. Perëndia i pranoi lutjet besnike të shërbëtorit të vet dhe besoj se ai bashkë me të gjithë qytetarët

është hovur fluturim drejt banesës gëzimplotë të besnikëve, ku mbrojtësit e afidheut dhe dalzotësit e shenjtë të fesë gëzojnë shpërblimin e plagëve e të mundimeve, shpërblimin e gjakut të derdhur.

PRITJA E SHKODRANËVE NË VENEDIK

Në shkodranët, siç mbetëm të mërguar, erdhëm në Venedik; shtatëqind burra, një mijë e treqind fëmijë dhe aq gra. Kaq, pra, kishim mbetur gjallë prej gjithë asaj popullsie.

Dëgjoni të gjithë ju, o të krishterë e barbarë, bamirësitë e vërteta të Republikës së Venedikut, jo të blera me dredhi; jo të kërkua me lutje, por të dala nga një bujari, që Republika e ka në gjak, dhe nga ajo mirësi, që asaj i vjen prej vullnetit të mirë.

Neve na ishte mbyllur goja dhe na ishin zënë sytë prej turpiti përpara gjithë kësaj madhërie të jashtëzakonshme; si të hutuar qëndronim përmbys të këmbët e fronit të dogjës. Pamë dogja e senatorë të prerë në fytyrë dhe me lot në faqe, lot që për ne qenë shpëtimit dhe për ata qenë një nder, ndërsa qenë shenjë dhimbshurie e jo vuajtjeje. Aty për aty na ngrenë në këmbë, na ngushellojnë me dashuri e mëshirë, na përqafojnë me gjithë zemër; deshmë t'i shihnim dhe ëmbël të na i pajtonin plagët, dhe si mjekë të mirë kërkonin dhe zbulonin ç'fshihej thellë brenda atyre plagëve. Na bënin gjithashtu mjekimesh simbas rastit dhe na pyesnin nëse dëshironim të tjerë. O mjekim hyjnor i një republike hyjnore! Cili prej nesh është ai që nuk po them s'e mban mend, por që nuk e ka, si të thuash, të gjallë para sysh faktin që, mbasi harruam çdo pikëllim, po derdhnim lot gëzimi aty përpara? Dhe ai vajtimi ia kalonte çdo vajtimi tjetër të mëparshëm, sepse mbas gjithë asaj zie e zyntie të gjatë, neve na u freskua shpirti në atë hare të papritur, kur më pak shpresonim, dhe përtej fuqive tona.

Edhe vetëm kaq mund të mjaftonte për ngushëllim dhe për nevojat tona; por venedikasit janë aq të prirur dhe të gatshëm për bamirësi, aq e mëshirshme është zemra e tyre, saqë nuk deshmë të na bënin të pritnim më s'atë të gjitha mjekimet që lypeshin për mjekimin tonë; as deshmë të na linin në dyshim se me ç'ndihma do të na bëheshin krah, por,

çka urtësia e tyre kishte menduar menjëherë, u shpall me një vendim të mrekullueshëm të Senatit: shkodranëve u dhënë jo vetëm nënshtrësinë, por edhe privilegje më tepër se qytetarëve të tjerë. U caktuan zyra të shumta financiare, komanda kështjellash e vendesh të tjera, nëpunësi fitimprurëse, rroga jetike, grada ushtarake me rrogë të mirë sipas gjendjes së socilit, kështu që askush prej gjithë asaj popullsie dhe prej fshatit të shkodranëve nuk mbeti pa u rimëkëmbur me bamirësitë e Republikës; nga arka e shtetit u shtuan ushqimin vejjshave, vazjave dhe fëmijëve deri në moshën e pjekur e pastaj edhe këtyre t'u jepej një vend i përshtatur si burrave, dhe atyre që do të martoheshin, do t'u jepej një pagë nga arka e shtetit në përpjesëtim të pasurive të tyre të dikurshme...

SHENIMET

- 1) Në Republikën e Venedikut pushteti ishte në duart e aristokracisë së pasur. Përfaqësuesit e kësaj aristokracie zinin vend në këshillat që drejtonin punët shtetërore, midis të cilave më i rëndësishmi ishte Këshilli i të Luturve (=i pregadit), i quajtur edhe Senat. Në krye të shtetit qëndronte, i zgjedhur përjetë, dogja ose duka.
- 2) Leonard Loredani — dogjë i Venedikut prej 1501-1521
- 3) stoikët — anëtarë të një shkolle filozofike greko-romake
- 4) poetë latinë — poetë romakë i shek. I para e.r. Virgjili, i lindur në fshatin Andes të Italisë së Veriut; Virgjili është autor ndër të tjera i «Eneidës», vepër epike, në të cilën këndon ngjarjet e lidhura me udhëtimin e Eneas nga Azia e Vogël në Itali, pas prishjes së Trojës. Udhëheqësi dardan — Enea, i biri i Priamit, mbretit të Trojës; dardan — trojan.
- 5) Horaci — poeti lirik romak i kohës së Augustit
- 6) Helikoni — Mal në Beoti, krahinë e Greqisë së vjetër, i cili u ishte kushtuar hyjnisë Apolon dhe muzave, ashtu si edhe mali Parnas.
- 7) Sagunti, Kasilini — i pari qytet në Spanjë, i dyti qytet në Italinë e Mesme, u bënë të famshëm për qëndruesin heroikë kundër Hanibalit, kur i rrethoi (Saguntin më 231, Kasilinin më 217).
- 8) Sipas zakonit të humanistëve, që përdornin në vend të emrave modernë të vendeve dhe popujve emrat e dhënë nga autorët antikë, Barteti nuk përdor emrin Arbër, siç qubej Shqipëria në kohën e tij, por emrin historik Epir, që e gjen tek autorët e vjetër.
- 9) Herakliu — hero i mitologjisë greke, i pajtur me fuqi të jashtëzakonshme.
Atlasi — qenie mitologjike, i dënuar të mbante mbi shpatulla gjithë rruzullin.
- 10) Teukër — Emër i lashtë i trojanëve. Për arsye të ngjashmërisë së emrave, turqve iu atribuua origjinë trojane prej disa autorëve të shekullit XV.
- 11) skithët — Popullsia e lashtë që banonte në bregun verior e veri-perëndimor të Detit të Zi.
- 12) festë saturnale — festë kushtuar Saturnit, një hyjnie të pjellorisë.

- 13) Oktorien Augusti - Perandori i parë romak, vdiq më 14 të e.r.
- 14) Tanaï - lumi Don në Ukrainë
- 15) Pomponi - Pomponius Mela, gjeograf romak i shek. I të e.r.
- 16) Gelonët - fis iqnijë me skithët në bregun veriperëndimor të Detit të Zi.
- 17) Jo turc... por turcaz, Pomponi përmend një fis me emrin turcaz (shqipto: turce); për këtë arsye, thotë Barleti, disa janë të mendimit se emri i turqve nuk duhet shkruar me mbaresën latine -i, por -ae (e).
- 18) Pipinët - sundues i frankëve në shek. VIII; Hainanët ose Alanët - popullsi e lashtë në bregun verior të Detit të Zi dhe në Kaukaz, të parët e osetiveve të sotshëm; Kolhët - banorët e bregut lindor të Detit të Zi; Saracënët - Në kohën e mesme quheshin kështu gjithë arabët. Barleti e ka fjalën këtu për kalimin e një grupi fisesh turke me emrin ogusë nga Azia e Mesme në Azinë e Vogël. Ky shëgjim në të vërtetë ka ndodhur pak më vonë nga ç'mendon Barleti d.m.th. në shek. X-XI.
- 19) arerët - Popullsia e lashtë, banuese në bregun verior të Detit të Zi. Prej ardej që nga shek. VI u përhap edhe në Evropën Juglindore dhe të Mesme.
- 20) Ponnë dhe Kapodocia - krahina të Azisë së Vogël Veriore dhe Qendro-lindore.
- 21) Galatia, Bitinia, Lykaonia, Pisidia, Pamfilia, Karia - krahina të Azisë së Vogël Qendrore dhe Jugperëndimore.
- 22) Otoman Saladin - Barleti, ka të ngjarë, ka përzier këtu emrin e sundimtarit turk Osman (Otoman) me emrin e sundimtarit arab të Egjiptit e Sirisë Saladin, i cili u bë i njohur në Evropë për shkak të luftërave të tij me kryqtarët në shek. XII. Osmani, i biri i Ertogrulit, sundoi mbf turqit prej 1281-1324; prej tij, më vonë, një grup fisesh turke morën emrin turq osmanë, për t'i dalluar nga fise të tjera turke.
- 23) Amyrat - Fjalë arabe që do të thotë princ, sundues.
- 24) Orhani - sundues i turqve osmanë prej 1324-1359.
- 25) Murati I, sultan i turqve osmanë prej 1359-1389.
- 26) Theodor Kantakuzeni - Ngjarjet që tregohen këtu, në të vërtetë kanë të bëjnë me Johan Kantakuzenin, i cili shpalli veten perandor dhe luftoi kundër Johan Paleologut. Johan Kantakuzeni është i njohur edhe si historian.
- 27) Helësponi - ngushtica midis Evropës dhe Azisë së Vogël, Dardanelet
- 28) Galipoli, qyteti i parë që pushtuan turqit në Evropë në vitin 1354 në bregun e detit Marmara.
- Kersonexi - gadishulli i Galipolit
- Greqia - këtu ka kuptimin e Perandorisë Bizantine dhe jo të Greqisë së sotme
- 29) Millosh Kobiliku - Fisniku serb që vrau sultan Muratin I gjatë luftës së Kosovës më 1389.
- 30) Bajaziti - sultan Bajaziti I, 1389-1403.
- 31) Myzët - Emër i popullsisë së lashtë që banonte në Myzinë, truallin e Serbisë së sotme. Emrin e vjetër Barleti e përdor për serbët.
- 32) Focidë, Beoti, Atikë - krahina të Greqisë
- 33) Ilirë e tribalë - Tribalët banonin në kohët antike në një territor që shtrihet pjesërisht në Bullgari, prandaj këtu emer Barleti e përdor për bullgarët. Ilirët ka të ngjarë që të jenë, si dhe për humanistët e tjerë, sllavët e Dalmacisë.
- 34) Tomir Masageta, Tumberiani - pushtues dhe udhëheqsi i njohur turko-mongol Timurienqu (vdiq më 1405) Timuri ose Tomiri (Gekuri) quhet nga Barleti Masageta, sepse mendohet që ai ishte nga fiset masagete që patën banuar në kohën antike në Azinë Qendrore.
- 35) Në të vërtetë beteja u zhvillua afër Ankarasë në vitin 1402.
- 36) Kalapini, Celebiu - Princ, titull nderi që u jepet të bijve të sulltanit, më vonë gjithë fisnikëve. Këtu është fjala për njërin nga të bijtë e Bajazitit I, ndofta për Sulejmanin.
- 37) Sigismandi, mbret i Panonisë - Sigismundi nga shtëpia e Luksemburgasve, që prej vitit 1387 mbret i Hungarisë, që prej vitit 1411 perandor gjerman, vdiq më 1437. Beteja që përmendet këtu u zhvillua në të vërtetë midis Sigismundit dhe Bajazitit, më 1396 në Nikopol.
- 38) Streme - Bagazhi që kishte me vete ushtari e që përbëhej nga armë, ushqime, veshje, të transportuara me qerre etj.
- 39) Moisiu - Musai, njëri nga djemtë e Bajazitit; luftoi më 1410-1412 me të vëllezërit, Sulejmanin e Mehmetin, për pushtetin.
- 40) Murati II sundoi në vitet 1421-1451.
- 41) Selaniku ra në duart turke në vitin 1430.
- Elada - krahinë e Greqisë
- fusha e Ilirisë - Nën këtë emërtim të përgjithshëm është përfshirë edhe Shqipëria, e cila, në vitin 1430, u shkretua nga turqit.
- 42) Vladislavi - Mbret i Polonisë dhe Hungarisë, u vra më 1444 në betejën e Varnës, duke luftuar kundër turqve. Pannonët - banorët e lashtë të Panonisë, e cila shtrihet pjesërisht në territorin e Hungarisë së sotme. Këtu pannonë quhen hungarezët.
- 43) Kruja në Epir - Shihet qartë se për Barletin Epiri është Shqipëria. Rrëthimi i Parë i Krujës, i bërë nga ushtritë e Muratit, ndodhi më 1450.
- 44) Mehmeti II - Sundoi prej 1451-1481.
- 45) Konstandinopoja ra në duart e Mehmetit II më 29 maj 1453.
- 45a) Bajaziti II - Sundoi prej 1481-1512.
- 46) Sic shihet, Barleti për Shqipërinë përdor dy emra të marrë nga autorët antikë; në mënyrë të rëndomtë emrin Epir dhe, më rrallë, emrin Maqedoni, ndonëse ekziston, siç tregon ai vetë, dhe emri vendas Arbëel. Arbëria quhet kështu, sipas Barletit, sepse gjithë banorët flasin arbërisht, do të prisim në, epirotisht, thotë Barleti, duke na dhënë kështu të kuptojmë edhe një herë se kuptimi i fjalës epirotisht është krejtësisht identik me atë të arbërishtes ose shqipes.
- 47) Ematia - disa autorë antikë duke filluar nga Homeri, emrin Ematia e japin si emrin më të vjetër të Maqedonisë.
- 48) Për arsye se territori i Shqipërisë së sotme, në kohë romake, ishte përfshirë në provincën e Maqedonisë dhe ndofta edhe pse emri Ematia ngjante me emrin e krahinës shqiptare Mati. Barleti Maqedoninë e vë barazi me Arbërinë - Shqipërinë. Por, nga kufijtë që jep, tregon se ka ndër mend Maqedoninë në kuptimin historik, që shtrihet deri në Detin Egje. Peonia dhe Pelagonia - e para, krahinë e banuar nga fisi ilir i peonëve, në brigjet e Vardarit të Spërmit; e dyta, krahinë e Manastirit të sotëm.

- 40) qytetet e qytetarëve romakë — Barieti na jep të dhëna që i përkasin kohës së lashtë, sikur të ishin të kohës së tij. Qytetet Rizani (Rizan në srykën e Kolocrit në Dalmaci), Askviri (Kotorri) etj. që përmenden ai, gëzonin privilegjet e qytetarëve romakë.
- Kolqina — Për arsye të ngjasisë së emrave, disa autorë antikë ishin të mendimit se Ulqini duhej të ishte themeluar nga banorët e Kolhit, të bregdetit lindor të Detit të Zi, dhe prandaj duhej quajtur Kolqin.
- 50) Akrilisi — Në kohën e lashtë një kështjellë e ndërtuar mbi qytetin Lezhë, prandaj edhe emri, që do të thotë Lezha e lartë. Gërmadhat e saj dukën edhe sot në malin e Shëlbuemit mbi Lezhë. Barieti bën sikur Akrilisi ekzistonte në kohën e tij, og e gjalle ishte e kaluara antike për humanistin e shek. XV-XVI.
- 51) Korcyrazit — banorët e lashtë të ishullit Korçyra ose Kerçyra të Korfuzit të sotëm.
- ogurzi — Ishite për romakët emri Epidamnus, se fjala damnus, që në të vërtetë s'ka të bëjë me emrin, do të thotë dëm, fatkeqësi.
- 52) Apollonia — qytet antik, sot Pojani afër Fierit.
- 53) Posidoni — shkrimtar grek i shek. I të e.r. — lajmet që përsërit Barieti sipas autorëve antikë rreth burimit të zjarrit të Nymfë afër Apollonisë vërtetohen sot nga shpërthimi i naftës në Marinë.
- 54) Kazonët — fis ilir që hanonte në bregdetin Jon, në jug të maleve të Llogarasë. Edhe këtu Barieti përzien kohën antike me kohën e tij.
- 55) mile, stade — masë gjatësie; një mile kishte afro 1490 metra, një stad rreth 177 metra.
- 56) Emrat e vendeve që rreshton Barieti këtu, për të treguar pushtimet e maqedonasve, janë të gjitha postuajse në Azi, me përjashtim të Ilirisë. Emri Albania — që përmend këtu Barieti, mund të jetë Arbëria — Shqipëria si pjesë e Ilirisë, por mund të jetë edhe Albania e Kaukazit, një krahinë që bie në territorin e Azerbajxhanit të sotëm.
- baktrianët, medët — popullsi të lashta të Persisë.
- 57) ari Liber — Hyj romak i pjellorisë, për të cilin, ashtu si edhe për Heraklion, mitologjia tregonte se kishin bërë rrugë të largëta e i kishin rënë poshtë e përpjetë botës së njohur deri atëherë.
- 58) Nuk mund të thuhet se për çfarë dëgjie dhe për cilët barbarë flet Barieti. Nga ana tjetër autorët antikë që flasin për pushtimin e Shkodrës nga romakët nën Ancin, nuk thonë gjë për shkatërrimin e Shkodrës prej tij. Në kohët e vona, në shek. e 14 e të 15 Shkodra është dëgjur disa herë, siç na tregojnë dokumente bashkëkohëse, siç qe p.sh. zjarri i madh në vitin 1448.
- 59) Nemanja — Dinasti sunduese në Serbi. Ndërmes nuk na jep emrin e parë, ka të ngjarë që Barleti e ka gjallë këtu për mbretin serb Urosh II (1282-1321) nga shtëpia Nemanja, megjithëse ky nuk zotëronte akoma gjithë Maqedoninë dhe Rumelinë. I biri i tij është Urosh III (1351-1381), për të cilin flet Barleti këtu.
- 60) Stefan, perandori serb — Stefan Dushani (1331-1355), nën sundimin e të cilit Serbia mesjetare arriti kulmin e fuqisë. I biri, dhe i fundit nga dinastia e Nemanjave, qe perandori Urosh (1355-71), me të cilin fillon tatëpjeta e Perandorisë Serbe.
- 61) Mbi gërmadhat e Perandorisë Serbe u krijuan një varg zotërimesh feudale të vogla në cerekun e fundit të shek. XIV. Në Serbi Lazar Grabejanoviç, në Zetë (Mali i Zi dhe Bosnjë) Nikolla Al-

- toanoviçi, në Maqedoni mbreti Vukashin me të vëllezërit, në Shqipërinë e Veriut Balsha me të bijtë.
- 62) Gjergj I Balsha sundoi 1360-1378
- Strazimir Balsha = 1360-1372
- Balsha II = 1363-1385
- 63) Formën Sopë Barleti, siç duket, e përdor për emrin e feudaleve të Shqipërisë së Mesme Topia, emër që në jetëshkrimin e Skënderbeut, botuar disa vjet më vonë, ai e shkruan me th e jo me s.
- 64) Stefan Tvrtko, mbreti i Bosnjës (vdiq më 1391), me të luftoi Balsha II për zotërimet në bregdetin Adriatik në vitin 1385; lumi Narenta bie në Dalmacië e Mesme.
- 65) Faria, Faros, koloni antike greke në ishullin me të njëjtin emër, sot Hvar.
- 66) Alba — Eshitë përkthimi latin i emrit slavisht Belgrad të Beratit të sotëm. U quajt Alba greke për ta dalluar nga Belgradi tjetër, buzë Danubit, sepse gjendej në territor të kishës lindore. Në tekst emri do të përkthehet tani e tutje Berat.
- 67) Hiesrenez — Evrenoz
- Burime të tjera na japin emrin e Hajredin pashës si udhëheqës të ushtrisë turke, me të cilin u desh Balshës II të luftonte më 1385 në fushën e Savrës.
- 68) Gjergj II Balsha (1395-1403). Nga dokumentet bashkëkohëse rezultojn se Shkodra gjendej nën sundimin turk në vitin 1394 e 1395 dhe se u kthye përsëri nën zotërimin e Gjergjit II jo me hiri e sulltanit, por iu shkaput me armë.
- 69) Shkodra iu dorëzua Venedikut nga Gjergj II Balsha në bazë të një marrëveshjeje, si pasojë e rritjes së presionit turk.
- 70) Nuk është e mundur të përcaktohet për çfarë sulm "barbarësh" është këtu fjala dhe për kohën që ka ndodhur ky sulm, të cilin Barleti e përmend si një ngjarje relativisht të re.
- 71) Rrethimi i Parë i Shkodrës nga turqit u bë në vitin 1474.
- 72) Dega e vogël e Drinit është Drinasa. Siç shihet nga përkthimi i Barletit, gjendja e ujërave rreth Shkodrës në shek. XV është si e sotnja dhe siç ishte në kohën e luftërave të romakëve me Gentin; sipas përkthimit të Ti: Livi Drin, përveç rrymës kryesore që derdhet në det pranë Lezhës, kishte edhe një degë tjetër që derdhej në Bunë. Por në një kohë që nuk e caktojme dot, gjendja ndryshoi. Dega e dytë e Drinit u zhduk dhe vetëm dot, gjendja ndryshoi. Dega e dytë e Drinit u zhduk dhe vetëm dot, gjendja ndryshoi. Dega e dytë e Drinit u zhduk dhe vetëm dot, gjendja ndryshoi.
- 73) Mendimi i Barletit se liqeni i Shkodrës në kohë të lashtë nuk ka ekzistuar, nuk është me vend. Por fakt është, siç kanë treguar studimet përkatëse, se gjatë shekujve është ngritur niveli i ujërave dhe liqeni është rritur.
- 74) meshterë grekë — Sipas zakonit të kohës, grekë këtu ka kuptimin ortodoksë. Eshitë fjala për murat ortodoksë që qëndronin p.sh. në manastirin e Ishullit të Vranës.
- 75) Deunje — emri antik i krahinës së Puljes në Italinë Juglindore.
- 76) Maj 1474
- 77) rektor — titull i qeveritarit venecian në Shkodër e krahina të tjera të Republikës.
- 77a) Eshitë fjala për Muratin II, për të cilin Barleti thotë se vdiq nga marazi që nuk mori Krujë në Rrethimin e Parë.
- 77b) Antonio da Lece

- 78) *akuzhinj* - kalorës të lehtë, që sulmonin befaz e plaçkitnin krahinat kufitare.
- 79) *Shën Marku* ishte pajtori i Venedikut.
Shën Stefani (qubej protomartir, sepse ishte i pari që dha jetën për fenë e krishterë) është pajtori i Shkodrës.
- 80) *Mali i shën Markut*, siç del nga pozita e tij, duhet të jetë Tara-boshi i sotëm.
- 81) *Shih shën. nr. 38.*
- 82) *Jenigerë* do të thotë trupë e re.
- 83) *Ishulli i Eubesë* në Greqinë e Mesme u pushtua nga turqit më 1470.
krahina tawrike - Gadishulli i Krimesë, që u pushtua nga turqit më 1475.
- 84) *Cezari luftoi me Pompeun* në vitin 49 në jug të Durrësit.
- 85) *pahisore* - slome, grumbuj dheu të forcuar me hunj
- 86) *Kruja përmendet në dokumentet që nga shekulli i 9.* Fakti që Barleti këtu, si dhe në Historinë e Skënderbeut, Karl Topinë e quan themelues të Krujës, mund të shpjegohet ndofta duke pranuar që Karl Topia të ketë ndërtaur muret e kalasë.
- 87) *Karl Topia nuk u vra nga Balsha II, me të cilin që në luftë, por vdiq 3 vjet pas këtij, më 1388.*
- 88) *libra* - peshë, baraz me 327 g.
- 89) *Në të vërtetë kishin kaluar më se dy javë (Kruja ishte dorëzuar më 18 qershor 1478).*
- 90) *Princot rashianë* - Ishin dy princa serbë, të bijtë e Gjergj Brankoviçit, të cilëve, me urdhër të Mehmetit II, iu nxorën sytë. *Rashka* - emër i një krahine serbe
- 91) *Emrat e shumë që rreshtohen këtu për të arritur një efekt retorik, për të shprehur për buzjen e Shqipërisë kundrejt turmave të panumërta turke, janë emra banorësh të krahinave e qyteteve të ndryshme të Anadollit dhe Rumelisë, të familjeve feudale turke, të funksioneve të ndryshme ushtarake dhe oborrare turke.*
- 92) *Emrat që vijnë janë emra figurash biblike dhe u referohen ngjarjeve të marra nga historia e Izraelit dhe të krishterimit.*
- 93) *Perandori romak Teodori I luftoi më 394 kundër rivalit të tij, Eugjenit, dhe udhëhoqi ushtarak barbar, Arbogast, të cilët kishin ngjitur krye kundër tij në Gallie dhe kërkoi të rivendosnin përsëri paganizmin.*
- 94) *slopus*, latinisht do të thotë pëletje, krismë. *Bombarda* është emri për topat e parë.
- 95) *balistra*, -katapulte- - Makina lufte mesjetare që me anë të kordifave hidhnin shigjeta, trarë, gurë në një largësi mjaft të madhe.
- 96) *shindra*, drunj që përbëjnë pullazin (në vend të tjegullave).
- 97) *Johan Kapistrani* - Murg, i cili luajti një rol mobilizues në mbrojtjen e Belgradit kundër turqve që e rrethonin më 1456.
- 98) *Orku, Pusti*, hyjni greko-romake të botës së të vdekurve.
- 99) *Emrat që vijnë janë marrë nga biblia dhe tregojnë për ngjarje, në të cilat ndërhyrja e perëndisë shpëtoi Izraelitët në mënyrë të mrekullueshme nga armiqet e tyre.*
- 100) *Fabët* - familje e madhe patricioësh romakë.
- 101) *Trapezundit* - Perandoria e Trapezundit, shtet i vogël grek në Azinë e Vogël, ishte pushtuar nga turqit më 1461.
- 102) *Emrat që vijnë janë emra qytetesh e krahinash të Azisë së*

- Vogël dhe të Evropës që pjesërisht as nuk ekzistonin më, por që janë të njohura nga autorët antikë. Emrat e tyre rreshtohen këtu me qëllim, për të treguar pushtimet e shumta turke dhe për të vënë në dukje nga ana tjetër paafërsinë e tyre për të pushtuar Shkodrën.*
- 103) *Ensiadët* - Shtëpi mbretërore e Epirit, prej së cilës rridhte dhe mbreti Pirro.
- 104) *Zhabjaku* bie në V.L. të Shkodrës, në breg të liqenit.
- 105) *Balsha III rrezikoi disa herë Shkodrën, më 1405 ai mundi edhe ta merrte për pak kohë, ndonëse pa kalasë. Zotërimet që i atribuohen këtu Balshës, ai nuk i ka pasur kurrë.*
- 106) *Princ Stefani* - Princi serb Stefan Lazareviç, i ungji i Balshës III, më 1421. Në ushtrinë e tij ndodheshin edhe trupa të Gjon Kastriotit.
- 107) *Gjergj Vuku* - Gjergj Brankoviç, si komandant i trupave të Stefan Lazareviçit e vazhdoi rrethimin edhe më 1423.
- 108) *princi Johan* - Qubej në të vërtetë Stefan Balsha ose Maramonte; e sulmoi Shkodrën më 1429.
- 109) *duka Stefan* - Stefan Vulçiq i Bosnjës, luftoi më 1439-1442 me venedikasit për zotërimet e bregdetit, midis tyre edhe për Shkodrën.
- 110) *Altomani* - mëkëmbës i despotit serb Gjergj Brankoviç në Tivar.
- 111) *Soçë* - Qytet mesjetar, tani i shkatërruar, në bregun verior të Bunës.
- 112) *Konflikti i Skënderbeut me Venedikun për Danjen u përket viteve 1447-1448.*
- 113) *Lekë Dukagjini në vitin 1456 ishte në konflikt me venedikasit për disa zotërimi në rrethin e Shkodrës.*
- 114) *Aleksandrinaz* - Merula ishte nga qyteti Aleksandria e Piemontit (Itali e Veriut).
- 115) *Është fjala për sultan Mehmetin II.*
- 116) *Merula e ka fjalën për kushtet e vështira që u krijuan në Itali gjatë dyndjeve të popullitve gjermanike në mesjetën e herët.*
- 117) *Është fjala për fitoren e korrur më 1473 nga ushtritë e Mehmetit II kundër Uzun Hasanit, sundimtarit të Turqmenisë.*
- 118) *Liburnia* - krahinë e banuar në kohën antike nga liburnët ilirë, sot Dalmacia Veriore.
- 119) *Është fjala për Durrësin, shih shënimin 51.*
- 120) *Mizis* - Këtu Merula flet për Maqedoninë.
- 121) *Shih shënimin 37.*
- 122) *Tasero*, lumi që rrjedh pranë Aleksandrisë.
- 123) *Lario* - emri antik i liqenit të Komos; Benako - emri antik i liqenit të Garfës, Galia - këtu është fjala për Galinë këndeje alpeve, d.m.th. për Italinë e Veriut.
- 124) *komanda e detit* - funksioni i kryekomandantit të flotës së luftës së Venedikut.
- 125) *omër i një lloj arme artilerie*
- 126) *drema e trimere* - anije të mëdha, ku remtarët janë vendosur në dy a tri radhë njëra mbi tjetrën
- 127) *monokhila* - barka të vogla, të gdhendura në një trupë
- 128) *Shih shënimin 74.*
- 129) *Saguntinët e kasilinatët* - Shih shënimin 7.
- 130) *Cilicia* - krahinë në jug të Azisë së Vogël
- 131) *Rampani* - kështjellë në More (?)

- 132) *Panegjirik* — fjalim mburrës, një gjini letrare e lëvruar në letërsinë antike dhe pas shembullit të saj, dhe nga humanistët e shekullit XV-XVI.
- 133) *Sheshja* — Gytet i Italisë së Veriut që bënte pjesë në zotërimet venedikase. Këtu M. Beçikemi ka jetuar disa kohë si dret-tues i një shkollë.
- 134) Me këtë hyrje M. Beçikemi i bën nderimet e duhura së pari kryetarit të shtetit venedikas. Pastaj ai në një frymë panegjirike që shpjegohet pikërisht nga kushtet në të cilat ronin të mërguarit shqiptarë në tokat e Venedikut, vë në dukje meritat që ka Republika në luftërat kundër Turqisë dhe prek, lidhur me këtë, edhe ngjarjet e Shqipërisë e të Shkodrës, të cilat Beçikemi, si shqiptar e shkodran, i kishte veçanërisht për zemër. Pikërisht këto pjesë janë zgjedhur e përkthyer në botimin tonë.
- 135) Të dhënat që jep këtu Beçikemi, nuk dihet se me çfarë prejardhje, përbejnë një burim me interes të pavarur për historinë aq të errët të rinisë së Skënderbeut, aq më tepër që botimi i Beçikemit është të paktën pesë vjet më i hershëm nga «Historia e Skënderbeut» e Barletit dhe kujtimet e Gjon Muzakës. Këtu na vërtetohen edhe një herë emrat e djemve të Kastriotit, dhënjat peng e tre më të vegjëleve, kurse më i madhi, Stanisha, paska qenë dorëzuar më përpara. Me rëndësi është edhe fakti se ky i paska qenë dorëzuar Isak beut, komandantit të Shkupit, të njohur edhe nga burime të tjera. Për sa i përket Krujës, Beçikemi nuk gjen mbështetje nga burime të tjera që ajo t'i përkiste Gjon Kastriotit.
- 136) Kjo nëodhi në betejën e Nikopolit më 1396.
- 137) *Prontidja* — emri antik i detit Marmara.
- 138) Despot Gjergj Brankoviqi mundi të riflonte zotërimet e veta në Serbi me rastin e ekspeditës hungareze në Ballkan më 1443.
- 139) Shih shën nr. 101.
- 140) M. Beçikemi i jep Venedikut merita që nuk i ka. Në fakt, për mbrojtjen e Bosnjës, qenë hungarezët nën mbretin Mafia Korvin ata që luftuan në vitet 1461-1463.
- 141) Është fjala për luftën që filluan venedikasit kundër turqve më 1463 për zotërimin e Moreës.
- 142) Në gusht 1464 papa Piu II u vu në krye të një kryqëzate që do të nisej nga Ankona për të zbraktuar në Dalmaci ose Shqipëri. Me vdekjen e papës kryqëzata u shpënda menjëherë.
- 143) *Uzun Hasani* — sundimtar i Turkmenisë, aleat i Venedikut në luftën kundër turqve në vitet 60-70 të shekullit XV.
- 143a) *Sulltani Bajaziti I* (1481-1512)
- 144) Beçikemi e ka fjalën për luftën veneto-turke që u zhvillua në vitet 1499-1503.
- 145) *Skylaxia* — Shih shënimin 11.
- 146) Popullsi antike të nënshtruara nga Roma, të cilat, sipas mendimit të Beçikemit, kishin lidhje të veçanta mbrojtjeje me familje të shquara të Romës antike. Midis tyre Beçikemi vë edhe durrakët që paskan pasur si mbrojtës Ciceronin; pa dyshim ky mendim shpjegohet nga fakti se oratori romak për disa kohë pati rojtur në mërgim në Durrës.
- 147) *Kompliment lajkatar* përpara dogjës venedikas Leonard Loredano!
- 148) *Antoni*, i quajtur Shkodrani, është Antonio Loredano, koman-

- dant i Shkodrës gjatë Rrethimit të Parë nga turqit në vitin 1474; prej kësaj fitoreje Beçikemi i jep epitetin e lartpërmendur.
- 149) *Naupakti* — emri antik i qytetit Lepanto në Greqinë e Mesme. Lemos — Ishull në detin Ege. Është fjala për luftime që u zhvilluan në vendet e lartpërmendura në luftën veneto-turke të viteve 1463-1479.
- 150) Edhe pas një çerekshëkulli, dhimbja për atdheun e humbur në zemërën e shqiptarëve në mërgim është fare e gjallë.
- 151) Mënyra se si lu dorëzua në të vërtetë Shkodra Venedikut, nuk përputhet me irëgimin e Beçikemit. Shkodra bashkë me një varg qytetesh të tjera rreth saj lu dorëzuan Venedikut nga Gjergj Bajsha II në bazë të një marrëveshjeje që i siguronte atij një pension vjetor. Nuk ka dyshim se shtytja kryesore për këtë hap që paniku i shkaktuar nga sulmet osmane. Edhe Beçikemi, si Barlet, tashmë nënshtetas i Venedikut, hesht për konfliktet e shpesh-ta midis qytetarëve shqiptarë dhe sunduesve të tyre venedikas.
- 152) *Balsha III*, për të cilin bëhet fjala këtu, nuk ka mbajtur titullin «mbret», as nuk ka pasur ndotjeherë zotërimin e Serbisë, të Bosnjës, Trakës dhe Greqisë. Shih dhe shënimin 105.
- 153) *Balsha III*, që kishte ardhur në fuqi më 1403, vdiq më 1421.
- 154) *Stefani*, despoti i Serbisë, kërkoi të shtinte në dorë Shkodrën si pjesë të trashëgimit të të nipit, Balshës III.
- 155) Shih shënimin 107.
- 156) Shih shënimin 108.
- 157) *Daumia* — emri antik i Apulisë.
- 158) Venediku në të vërtetë nuk i lëshoi kurrë Stefan Balshës us Tivarin, as Drishtin.
- 159) *Stefan Vukçiq* i Bosnjës quhet gabimisht vjehërr i Stefan Balshës ose Maramontes. Shih shënimin 109.
- 160) Shih shënimin 110.
- 161) Nuk është e qartë për cilën betejë bëhet fjala këtu.
- 162) Le të vihet re se Beçikemi këtu nuk bën fjalë më vetëm për betejën e ngjarje që prezin Shkodrën, por për ngjarje që u përkëtin në përgjithësi shqiptarëve të udhëhequr nga Skënderbeu. Është një ekzagjerim thënia se veprimet e Skënderbeut arritën deri në lumin e Strumës në Bullgari.
- 163) Nuk është e qartë për cilin konflikt të Lekë Dukagjinit dhe me cilin vëlla e ka fjalën Beçikemi këtu.
- 164) Rrethimi i Parë i Shkodrës, më 1474.
- 165) *Fabius* — komandant romak, ngadhënjyes mbi Hanibalin në një varg betejash.
- 166) Është fjala për një fitore që korrën shqiptarët më 2 shtator 1477 përpara Krujës, por që nuk e shfrytëzuan.
- 167) Beçikemi, Barlet, si dhe autorët të tjerë, mendojnë se Murati II, i cili vdiq më 1431, vdiq nga zemërimi që nuk mundi të merrte Krujën në Rrethimin e Parë më 1450. Prandaj Mehmeti II, i biri, dihte për të marrë hukun nga shqiptarët për këtë vdekje.
- 168) Shih shënimin 88.

16

Barleti, M.

Rrethimi i Shkodrës. E përkth. nga origj. H. Lacaq [Ribot.] T., +N. Frashëri-1982.

166. f.

(B.m.) dhe
(B.v.) 849.65.051.3

B 27

